

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI**

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

Yuridik texnikumlar uchun darslik

TOSHKENT – 2020

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan darslik sifatida nashrga tavsiya etilgan (O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 2019 yil 20 iyuldagi 654-son buyrug‘i).

UDK: 340.1 (575.1) (075)

BBK: 67.0я73

C 23

Davlat va huquq nazariyasi / Mas'ul muharrir
y.f.d., professor H.Boboyev. Darslik. –Toshkent:
TDYU, 2020. – 213 b.

Mualliflar:

y.f.d., professor **M.Axmedshayeva**;

y.f.n., professor **M.Najimov**;

y.f.n., professor **Sh.Saydullayev**;

y.f.n., professor v.b. **M.Utemuratov**;

y.f.n., dotsent **O.Xusanboyev**.

Mas'ul muharrir:

H.Boboyev

yuridik fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

I.Tulteyev,

yuridik fanlar doktori, professor

F.Hayitboyev,

yuridik fanlar nomzodi, dotsent

“Davlat va huquq nazariyasi” fani boyicha tayyorlangan mazkur darslikda mavzular va ularning mazmuniga oid javoblar, jadvallar, muammoli savollar hamda tavsiya etiladigan adabiyotlar ro‘yxati o‘z ifodasini topgan.

Darslik O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi yuridik texnikumlari o‘quvchilariga hamda davlat va huquq masalalariga qiziquvchi kitobxonlar uchun mo‘ljallangan.

MUNDARIJA

KIRISH	5
1-mavzu. Davlat va huquq nazariyasining predmeti va metodlari.....	6
2-mavzu. Davlat va huquqning kelib chiqishi.....	18
3-mavzu. Davlat tushunchasi, belgilari, mohiyati va tiplari.....	33
4-mavzu. Davlat funksiyalari.....	41
5-mavzu. Davlat shakllari.....	62
6-mavzu. Davlat mexanizmi.....	74
7-mavzu. Ijtimoiy munosabatlar va huquq.....	82
8-mavzu. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat.....	93
9-mavzu. Huquq normalari.....	105
10-mavzu. Huquq shakllari (manbalari).....	113
11-mavzu. Huquq ijodkorligi.....	128
12-mavzu. Huquq tizimi va huquqiy tizim.....	141
13-mavzu. Huquqiy munosabatlar.....	153
14-mavzu. Huquqni amalga oshirish.....	164
15-mavzu. Huquq normalarini sharhlash.....	172
16-mavzu. Huquqiy xulq-atvor. Huquqbuzarlik va yuridik javobgarlik.....	180
17-mavzu. Huquqiy tartibga solish mexanizmi.....	187
18-mavzu. Qonuniylik va huquqiy tartibot.....	197
19-mavzu. Davlat va huquqning rivojlanish istiqbollari.....	201
ADABIYOTLAR RO‘YXATI	209

KIRISH

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Bu fan barcha yuridik fanlar uchun fundamental ahamiyatga ega bo‘lib, u o‘zida davlat va huquq rivojiga oid eng muhim va umumiy qonuniyatlarni, asosiy tushuncha, atama va qoidalarni jamlaydi. Shu bois ushbu fan yuzasidan o‘quv adabiyotlari, xususan, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarini tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Binobarin, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF–4947-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida huquqiy ta’limni rivojlantirish masalalariga katta e’tibor qaratilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ–3666-son qarorida ham huquqiy fanlar bo‘yicha yangi avlod adabiyotlarini tayyorlash masalasi dolzarb ahamiyatga molik ekanligi ta’kidlangan.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 janvardagi PF–5618-son Farmoni bilan tasdiqlangan “Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish konseptsiyasi”da huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning asosiy vazifalaridan biri sifatida “...yosh avlod oldiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini hamda odob-axloq normalarini chuqur singdirib boorish...” zarurligi ko‘rsatilgan.

Qayd etish joizki, mamlakatimizda demokratik yangilanishlar jarayoni ketayotgan hozirgi davrda, davlat va huquq hodisalarini o‘rganish dolzarb masalalardan biridir. Zotan jamiyatimizda ro‘y berayotgan yangilanish jarayonlari bizni davlat va huquq hodisalariga yangicha, zamonaviy nuqtai nazardan qarashga va ularni qayta idrok etish hamda baholashga yo‘naltiradi. Bu holat davlat va huquq nazariyasi fani oldiga ham yangi vazifalarni qo‘ygan.

Bunda davlat va huquq nazariyasi nafaqat davlat va huquq haqidagi jahon va milliy yuridik fanning eng yangi yutuqlarini o‘zida ifodalashi, balki mavjud ijtimoiy-siyosiy voqyelikka mos ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishi taqozo etiladi.

Ushbu vazifalardan kelib chiqqan holda tayyorlangan mazkur darslikda quyidagi mavzular o‘z ifodasini topgan: Davlat va huquq nazariyasining

predmeti va metodlari; Davlat va huquqning kelib chiqishi; Davlat tushunchasi, belgilari, mohiyati va tiplari; Davlat funksiyalari; Davlat shakllari; Davlat mexanizmi; Ijtimoiy munosabatlar va huquq; Huquqiy ong va huquqiy madaniyat; Huquq normalari; Huquq shakllari (manbalari); Huquq ijodkorligi; Huquq tizimi va huquqiy tizim; Huquqiy munosabatlar; Huquqni amalga oshirish; Huquq normalarini sharhlash; Huquqiy xulq-atvor, huquqbuzarlik va yuridik javobgarlik; Huquqiy tartibga solish mexanizmi; Qonuniylik va huquqiy tartibot; Davlat va huquqning rivojlanish istiqbollari. Darslikda yuqorida qayd etib o‘tilgan mavzulardagi muhim davlat-huquqiy kategoriya va tushunchalar bugungi kunda davlat va jamiyat hayotining turli sohalarida olib borilayotgan tub islohotlar asosida bayon etilgan.

Davlat va huquq nazariyasi fani o‘z mohiyatiga ko‘ra umumnazariy xususiyatga ega bo‘lgan fundamental yuridik fan hisoblanib, u yurisprudensiya uchun umumilmiy mazmunga ega, shu bilan birga, mazkur fan boshqa yuridik fanlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu fan bo‘lajak huquqshunoslarni davlat va huquqqa oid eng muhim nazariy bilimlar bilan qurollantiribgina qolmay, balki ularning huquqiy ongi va madaniyati darajasini ham yuksaltirishga xizmat qiladi.

Davlat va huquq nazariyasi fani o‘quvchilarga hozirgi davr ijtimoiy-siyosiy voqyeligini uchun zarur bo‘lgan bilimlarni berar ekan, shu orqali u muhim ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy funksiyalarni ham bajaradi. Ushbu darslik nafaqat texnikum o‘quvchilari, balki davlat va huquq hamda uning bugungi kundagi rivoji masalalari bilan qiziquvchilar uchun ham foydali bo‘lishi mumkin.

1-MAVZU. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASINING PREDMETI VA METODLARI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat va huquq nazariyasi fanining predmeti va uning o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Davlat va huquq nazariyasi fanining boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi.
3. Davlat va huquq nazariyasining yuridik fanlar tizimidagi o‘rni.
4. Davlat va huquq nazariyasi fanining metodlari.
5. Davlat va huquq nazariyasi fanining funksiyalari.
6. O‘quv moduli sifatida davlat va huquq nazariyasining tuzilishi.
7. Davlat va huquq nazariyasi fanining bo‘lg‘usi huquqshunoslarni tayyorlashdagi ahamiyati.
8. Jamiyat hayotini demokratik yangilashda davlat va huquq nazariyasi fanining roli.

1.1. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ma'lumki, muayyan fanni o‘rganishni boshlashda, avvalo, uning predmetini va o‘rganiladigan obyektini aniqlash zarur. Davlat va huquq nazariyasi shaxs faoliyat doirasini ifodalab beruvchi fan sifatida o‘z oldiga davlat va huquq hodisalarini, ularning jamiyatdagi o‘rni haqidagi fikrlarning obyektivligi borasidagi bilimlarni ishlab chiqish va uni nazariy jihatdan ma'lum bir tizimga solish vazifasini ko‘zlaydi.

Davlat va huquq nazariyasi huquqshunoslik fanlari tizimida markaziy o‘ringa ega. U yuridik fanlarning metodologik poydevorini tashkil etib, davlat va huquqning nazariy muammolarini o‘rganadi.

“Nazariya” so‘zi “ko‘rib chiqmoq”, “tadqiq etmoq”, “tahlil qilmoq” degan ma'nolarni anglatadi. “Nazariya” – keng ma'noda voqyea-hodisalarning o‘zaro aloqasi va qonuniyatlari haqida yaxlit tasavvur hosil qiluvchi ilmiy bilim shaklidir. Tor ma'noda esa u yoki bu sohadagi bilimning asosiy g‘oyalari, tushunchalari va qonunlari tizimidir¹.

¹ Odilqoriev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – T.: Adolat, 2018. –B.13.

Davlat va huquq nazariyasi – bu davlat-huquqiy hodisalarning vujudga kelishi, rivojlanishi va amal qilishini o‘rganuvchi umumnazariy qonuniyatlar haqidagi bilimlar tizimidir.

Shu nuqtai nazardan, davlat va huquq nazariyasining predmetini quyidagicha izohlash mumkin:

Davlat va huquq nazariyasining predmeti – *davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi, harakatda bo‘lishi (faoliyat ko‘rsatishi) va istiqboli to‘g‘risidagi eng umumiy qonuniyatlar.*

Uning predmetiga faqat amaldagi davlat, huquq munosabatlari, jarayonlari, hodisalarning eng umumiy jihatlarigina emas, balki ular haqidagi tasavvurlar ham kiradi.

Davlat va huquq nazariyasi fani davlat va huquq haqidagi qarashlar, g‘oyalar, fikrlar va bilimlar tizimi bo‘lib, u davlat-huquq hodisalariga tegishli bo‘lgan umumiy qonuniyatlarni o‘rganadi, davlat va huquqni yaxlit institut sifatida ko‘rib chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi fanining o‘ziga xos xususiyatlari:

– *davlat va huquq nazariyasi – ijtimoiy fan. Uning o‘rganadigan sohasi muhim ijtimoiy hodisalar bo‘lmish davlat va huquqdir;*

– *davlat va huquq nazariyasi – nazariy fan. U davlat va huquq taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini ochib beradi;*

– *davlat va huquq nazariyasi – falsafiy xususiyatga ega bo‘lgan fan;*

– *davlat va huquq nazariyasi – metodologik fan. yurisprudensiyaning barcha sohalarini huquqiy metodologiya bilan qurollantiradi;*

– *davlat va huquq nazariyasi – amaliyotga yo‘naltirilgan fan. Yuridik amaliyotdagi bo‘shliqlar, muammolar, ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etish usullarini ishlab chiqadi, davlat va huquq rivojining yo‘nalishlarini belgilab beradi;*

– *davlat va huquq nazariyasi – o‘quv-tarbiyaviy ahamiyatga molik fan.*

Davlat va huquq nazariyasi fanida asosiy rolni umumiy tushunchalar bajaradi. Ushbu tushunchalar kategoriyalar deb yuritilib, bular qatoriga “davlat”, “davlat mohiyati”, “davlat shakli”, “davlatning tipi”, “davlatning funksiyalari”, “davlat mexanizmi”, “huquq”, “huquqning mohiyati”, “huquq shakli”, “huquqiy munosabatlar”,

“huquq tizimi”, “huquq normasi”, “huquqiy ong”, “huquqiy madaniyat” kabilarni kiritish mumkin.

Davlat va huquq hodisalari o‘zaro mustahkam aloqada bo‘lib, ular bir-birini ifoda etadi. Shuning uchun ham davlat va huquq nazariyasining barcha institutlari birgalikda o‘rganiladi va ular uzviy bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Ta’kidlash joizki, davlat va huquq hodisalari alohida-alohida soha bo‘lmasdan, balki u yagona fan hisoblanadi va nisbatan mustaqil bo‘lgan ikkita qismga, ya’ni **davlat nazariyasi va huquq nazariyasiga** ajratiladi.

Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquqning barcha jihatlarini o‘rganishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ymaydi, u ushbu hodisalarning umumiy va asosiy qonuniyatlarini o‘rganadi.

Davlat va huquq nazariyasi – davlat va huquqda o‘z ifodasini topgan jamiyat rivojining obyektiv qonunlarini, ularning ijtimoiy-siyosiy maqsadlarini tushuntiradi, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning va huquqiy munosabatlar rivojlanish yo‘nalishlarining butun bir mexanizmini ko‘rsatib beradi.

1.2. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING BOSHQA IJTIMOIIY FANLAR BILAN ALOQASI

Ijtimoiy fanlarning markazida jamiyat, shaxs, uning huquq va erkinligi turadi. Ijtimoiy hayot asosida davlat va huquq to‘g‘risidagi, uning jamiyat hayotidagi roli va o‘rni haqidagi masalalar yotadi. Ushbu masalalarni barcha ijtimoiy fanlar muayyan darajada o‘rganadi. Shu bois, davlat va huquq nazariyasining falsafa, iqtisodiyot nazariyasi, sotsiologiya, politologiya va boshqa fanlar bilan mustahkam bog‘liqligini ko‘rish mumkin. Davlat va huquq nazariyasi o‘z predmetini tadqiq etish jarayonida boshqa ijtimoiy fanlarning metodologiyasiga va ular tomonidan yaratilgan turli ma’lumotlar, nazariyalarga tayanadi.

Falsafa fani bilan bog‘liqligi. Falsafa tabiat va jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi. U jamiyat, shaxs, davlat va huquq masalalariga *ijtimoiy hodisa sifatida yondashadi* va ularni umumiy tarzda ko‘rib chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi esa falsafa qonuniyatlariga tayangan holda jamiyatda davlat va huquqning vujudga kelishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o‘rganadi. Ushbu fanlar bir-birini takrorlamaydi, balki

to'ldiradi. Falsafa davlat va huquq hodisalarini bilishning asosidir. Davlat va huquq nazariyasi esa falsafani ushbu hodisalarga oid muayyan qonuniyatlar bilan boyitadi.

Davlat va huquq nazariyasi falsafa fani bilan chuqur va mustahkam aloqadadir. Falsafiy dunyoqarash davlat va huquq nazariyasini kengroq o'rganishga yordam beradi. Dialektik nuqtai nazardan dunyoni anglash davlat va huquqning ichki qarama-qarshiliklarini to'g'ri tushunish va baholashga yo'l ochadi hamda ijtimoiy jarayonlarga ta'sir etishga yordam beradi.

Sotsiologiya fani bilan bog'liqligi. Sotsiologiya fani *jamiyatni yaxlit, uyushgan tizim sifatida tadqiq etadi*. U jamiyat a'zolarining huquqqa, huquqiy amaliyotga, davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga bo'lgan munosabatini hamda ularning davlat va huquq hodisalarining bugungi holati va istiqboliga oid qarashlari va istaklarini o'rganuvchi fandır. Mazkur fan davlat va huquq nazariyasi fani uchun tegishli ma'lumot va xulosalarni beradi. O'z navbatida, davlat va huquq nazariyasi fani ushbu ma'lumot va xulosalarni umumlashtiradi hamda muayyan nazariy-ilmiy taklif va tavsiyalarni shakllantiradi.

Siyosatshunoslik fani bilan bog'liqligi. Siyosatshunoslik fani jamiyat siyosiy tizimini, siyosiy institutlar, siyosiy partiyalar, davlat hokimiyati, jamoat tashkilotlari va ularning faoliyatini, davlat va shaxsning siyosiy-huquqiy munosabatlarini o'rganadi. *Har ikkala fanning ham o'rganish obyekti jamiyatni boshqarish bilan bog'liq masalalar hisoblanadi.*

Iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligi. Mazkur fanlar jamiyatning iqtisodiy tizimini, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlari, moliya, kredit, tadbirkorlik va boshqa shu kabi masalalarni o'rgansa, davlat va huquq nazariyasi fani esa jamiyat siyosiy tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lgan davlat va huquq hodisalariga o'zining asosiy predmeti sifatida qaraydi. Ushbu fanlarning o'zaro ta'siri va aloqasi davlat va huquqning iqtisodiyotga qanchalik bog'liq ekanligini o'rganishga va aniqlashga xizmat qiladi.

1.3. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASINING YURIDIK FANLAR TIZIMIDAGI O'RNI

Davlat va huquq nazariyasi barcha yuridik fanlar bilan uzviy bog'liq va u bevosita o'z predmeti bilan ulardan ajralib turadi.

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida umumiy, fundamental va metodologik fan sifatida e'tirof etiladi. Davlat va huquq nazariyasining boshqa huquqiy fanlar bilan aloqasi aynan shundan kelib chiqadi. Davlat va huquq nazariyasi maxsus va amaliy huquqiy fanlarning aniq materiallariga tayanadi, ularni nazariy jihatdan umumlashtiradi. Umumiy va fundamental fan sifatida huquqshunoslikning asosiy tushuncha va qoidalarini ishlab chiqadi, masalan, jamiyat, davlat, huquq, davlat mexanizmi, davlat organi, demokratiya, qonunchilik, huquqiy ong, huquqiy tartibot, huquqbuzarlik, yuridik javobgarlik, huquqiy munosabatlar va boshqalar shular jumlasidandir.

U **metodologik** fan sifatida boshqa yuridik fanlar uchun xususiy yuridik metodlarni va rahbariy prinsiplarni ishlab chiqadi.

Ta'kidlash joizki, davlat va huquq to'g'risidagi asosiy va umumnazariy bilimlarni egallamasdan turib boshqa yuridik fanlar muammolarini o'rganish murakkabdir. Tarmoq va maxsus yuridik fanlar davlat va huquq nazariyasining xulosalariga asoslanadi. Demak, davlat va huquq nazariyasi boshqa barcha yuridik fanlar bilan o'zaro bog'liq, ya'ni ular bir-birlarini boyitib va to'ldirib boradi.

Har bir huquqshunoslik fani davlat va huquq masalasiga o'ziga xos yondashadi, ularning har biri o'zining predmetiga ega.

Yuridik fanlar quyidagicha tasniflanadi:

1) *tarixiy-nazariy yuridik fanlar (Davlat va huquq nazariyasi, Davlat va huquq tarixi, Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixi, Huquq falsafasi, Huquq sotsiologiyasi va boshqalar);*

2) *sohaviy (yoki maxsus, tarmoq) yuridik fanlar (Konstitutsiyaviy huquq, Fuqarolik huquqi, Mehnat huquqi, Ma'muriy huquq, Moliya huquqi, Soliq huquqi, Yer huquqi, Jinoyat huquqi, Jinoyat-protsessual huquqi, Fuqarolik protsessual huquqi va boshqalar);*

3) *amaliy yuridik fanlar (Kriminalistika, Sud buxgalteriyasi, Sud meditsinasi, Sud psixiatriyasi);*

4) *xalqaro huquqiy fanlar (Xalqaro huquq, Xalqaro xususiy huquq, Xalqaro jinoyat huquqi va boshqalar).*

Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida **umumiy, fundamental va metodologik** fan sifatida namoyon bo'ladi.

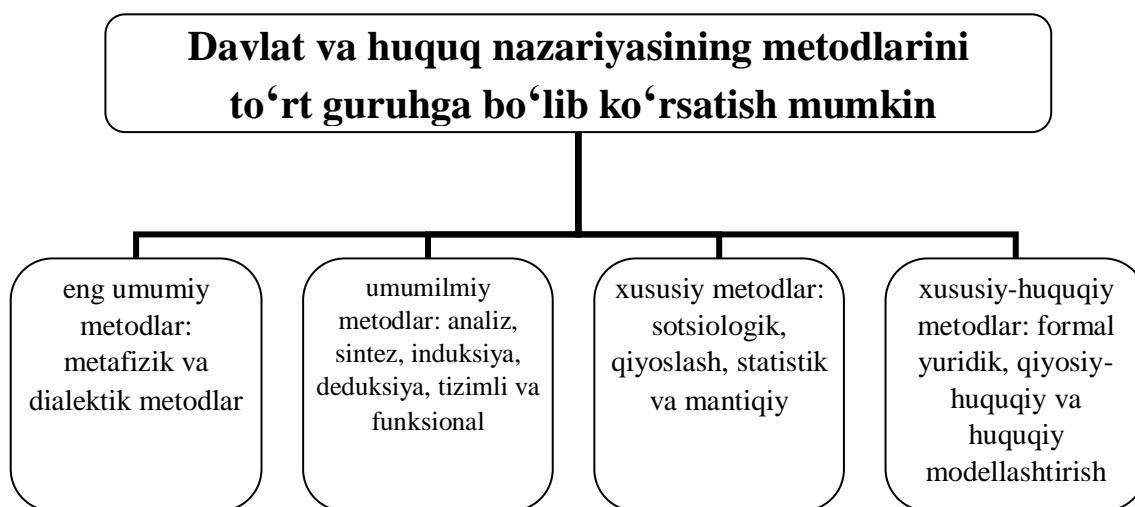
Davlat va huquq nazariyasi bilan Davlat va huquq tarixi fani bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning har ikkalasi ham davlat

va huquq haqida bahs yuritadi. Davlat va huquq nazariyasi boshqa yuridik fanlar bilan ham xuddi shunday ikki yoqlama aloqadadir.

Demak, davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida markaziy, umumlashtiruvchi ahamiyatga ega bo‘lishi bilan birga barcha yuridik fanlar yutuqlarini umumlashtiradi va ularning o‘zaro boyishga yordam beradi.

1.4. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING METODLARI

Davlat va huquq nazariyasi fanining metodlari davlat va huquq hodisalarini o‘rganish usullari hisoblanadi. Ular davlat va huquqning turli sohalari va jihatlarini ochib berishga ko‘maklashadi. Davlat va huquq to‘g‘risidagi bilimlarni o‘rganish, to‘plash, umumlashtirish va muayyan tizimga keltirishga yordam beradi.



Davlat va huquq nazariyasining metodlari uning predmeti bilan chambarchas bog‘liqdir. Agarda fanning predmeti u nimani o‘rganadi degan savolga javob bersa, metodlari esa fanni qanday o‘rganilishi haqidagi savolga javob beradi.

Fanning usuli asosida uning predmeti yotadi, chunki nazariyasiz usul predmetsiz qoladi, fan esa – mazmun va mohiyatsiz hisoblanadi. Nazariya va metod bir paytda yuzaga kelgan. Davlat va huquq nazariyasi davlat va huquq hodisalarini o‘rganish uchun o‘zining xususiy metodlarini ishlab chiqadi, lekin shu bilan birga ijtimoiy va tabiiy fanlarning umumiy usullarni ham qo‘llaydi.

Falsafiy yoki eng umumiy metodlarga metafizik va dialektik metodlarni kiritish mumkin.

Shuningdek, davlat va huquq haqidagi hodisalarni o'rganishda tarixiy usul ham qo'llaniladi. Chunki fan davlat va huquqning ildizini bilish uchun tarixiy an'analarni bilishi zarur bo'ladi.

Davlat va huquqni o'rganishning yana bir usuli tizimli usul hisoblanadi. Davlat va huquq mohiyatiga, tuzilishiga ko'ra – murakkab tizimli hodisadir.

Yuqoridagi usullarning barchasi *umumilmiy* usullar jumlasiga kiradi.

Davlat va huquq nazariyasi xususiy ilmiy metodlardan ham foydalanadi. Bu metodlarga quyidagilar kiradi: formal-mantiqiy; formal-yuridik; qiyoslash; davlat va huquqni modellashtirish; sotsial-eksperiment va boshqalar.

Formal-mantiqiy usul – davlat va huquq obyektining mohiyatini, asosiy mazmunini nazariy shaklda, mavhumlik va mantiqiy qonuniyatlarga asosan o'rganadi.

Formal-yuridik usul – huquq nomalarini va huquqning ichki tuzilishini o'rganadi, huquqning shakllari va manbalarini tahlil qiladi. Umuman, bu usul davlat va huquqning tabiatidan kelib chiqqan holda davlat va huquqning fenomenini ochib berishga va ma'lum tizimga solishga yordam beradi.

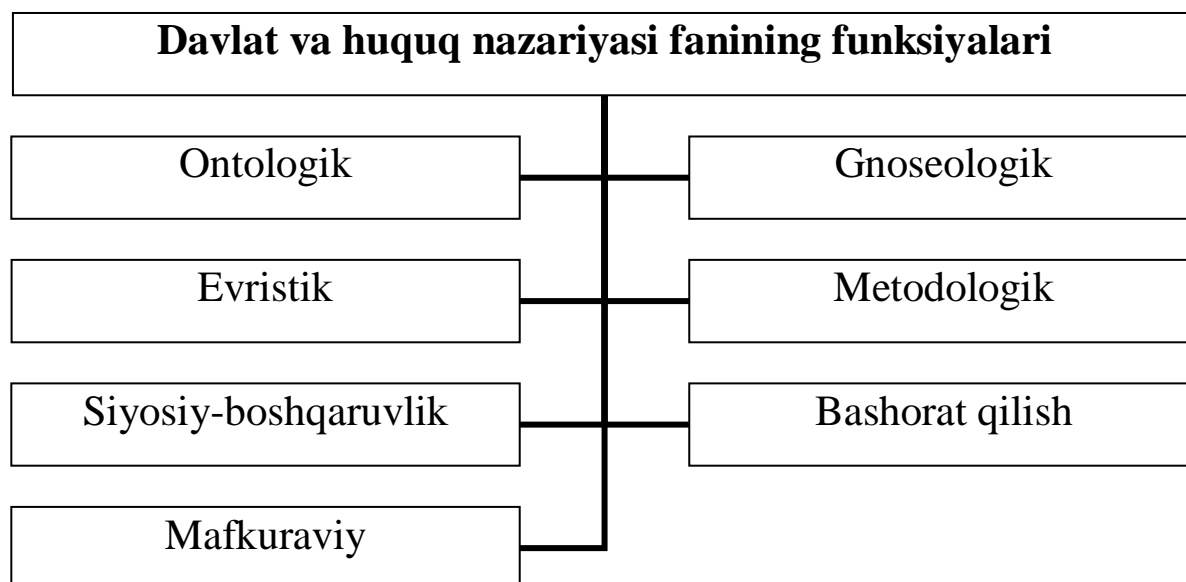
Qiyoslash usuli orqali davlat va huquq haqidagi hodisa va qarashlar (fikrlar) qiyoslab o'rganiladi.

Davlat va huquqni modellashtirish usulining mohiyati shundaki, turli davlat va huquq hodisalari o'rtasida ma'lum bir o'xshashlik mavjudligi bois ulardan birining xususiy belgilari (modeli)ni o'rgangan holda boshqalari haqida yetarlicha fikr yuritish mumkin bo'ladi.

Sotsial-eksperiment usuli – davlat va huquqqa doir biror norma qo'llanishining maqsadga muvofiqligini tajriba (eksperiment) yo'li bilan muayyan hududlarda sinab ko'rish.

1.5. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING FUNKSIYALARI

Davlat va huquq nazariyasi fundamental fan sifatida bir qator funksiyalarni bajaradi.



Ontologik funksiya. Ontologiya – bu ijtimoiy hayot haqidagi qarashlar. Bunda uning prinsiplari, tuzilishi va qonuniyatlari o‘rganiladi. Davlat va huquq nazariyasi ushbu funksiyani bajara turib, davlat va huquq qanday va nima uchun yuzaga keldi, bugungi kunda ushbu hodisalar qanday qonuniyatlar asosida namoyon bo‘lmoqda va kelajakda ularning rivojlanish tendensiyalari qanday kechadi degan savollarga javob beradi.

Gnoseologik funksiya. Ushbu funksiya bilishning tabiatiga va uning real muhitga munosabatini o‘rganishga qaratilgan.

Evristik funksiya. Evristika – bu haqiqatni, yangiliklarni izlab topish san'ati. Ushbu funksiya yordamida davlat-huquq hodisalarini o‘rganibgina qolmasdan, balki uning bugungi kundagi rivojlanish qonuniyatlariga oid yangi bilimlarni ham ochish mumkin bo‘ladi.

Metodologik funksiya. Yurisprudensiya uchun fundamental fan hisoblanadigan davlat va huquq nazariyasi sohaviy yuridik fanlarga nisbatan metodologik funksiyasini bajaradi. Bunda ushbu fanlarni zaruriy tushuncha va kategoriyalar bilan qurollantiradi, ularning o‘rganish obyekti va predmeti doirasini chegaralab beradi.

Siyosiy-boshqaruvlik funksiyasi. Davlat va huquq nazariyasi davlat ichki va tashqi siyosatining ilmiy asosini shakllantirishga hamda

davlat boshqaruvining ilmiyligini ta'minlashga, davlat qurilishidagi ko'pgina muammolarni yechishga oid taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Mafkuraviy funksiya. Davlat va huquq nazariyasi ushbu funksiya orqali ijtimoiy hayotga, kishilarning xulqiga nafaqat davlat va huquq orqali, balki to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazadi, huquq subyektlarining huquqiy ongi va madaniyatini shakllantirishda hamda ijtimoiy hayotni tartibga solishda g'oyaviy omil sifatida yuzaga chiqadi.

Bashorat funksiyasi. Davlat va huquq sohasining kelajakdagi holatini ilmiy o'rganish va bashoratlash muhim ahamiyatga ega. Chunki buning natijasida davlat va huquqning istiqboliga oid ilmiy ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

1.6. O'QUV MODULI SIFATIDA DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASINING TUZILISHI

Davlat va huquqqa oid hodisalar, jarayonlar xilma-xil va ko'p qirralidir. Biroq ularning barchasiga xos bo'lgan umumiy, muhim, doimiy, uzviy bog'lanishda bo'lgan tomonlari va jihatlari ham mavjuddir. Ana shu jihat va tomonlarni bilish mavjud voqyelik to'g'risida yaxlit tasavvurlarni keltirib chiqaradi, ushbu voqyelikning umumiy qonuniyatlarini ochish va shu asosda uni boshqarish imkoniyatini yaratadi.

Davlat va huquq nazariyasining predmetiga an'anaviy ravishda fanning umumiy tavsifi (predmet va metod, ijtimoiy va yuridik fanlar tizimidagi o'rni, davlat va huquqning kelib chiqishi, o'zgarishi) bilan bog'liq masalalar kiradi.

Umumiy **davlat nazariyasiga** taalluqli masalalarga quyidagilar kiradi:

- davlat va uning belgilari, mohiyati, tiplari;
- davlat shakllari (boshqaruv shakli, davlat tuzilishi, siyosiy rejim);
- davlatning funksiyalari;
- davlat mexanizmi.

Umumiy **huquq nazariyasiga** taalluqli masalalar juda keng bo‘lib, bularga:

- ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish tizimida huquqning o‘rni;
- huquq prinsiplari, shakllari, manbalari, ijtimoiy mohiyati;
- huquqiy ong va huquqiy madaniyat;
- huquq normalari tushunchasi, belgilari, tuzilishi, turlari;
- normativ-huquqiy hujjatlar;
- huquqiy tizim va huquq tizimi;
- huquqiy munosabatlar;
- huquq ijodkorligi, huquqni amalga oshirish va shu kabilar kiradi.

Bir guruh **mustaqil** o‘rganiladigan masalalarga:

- huquqiy xulq-atvor va huquqbuzarlik, uning tushunchasi, turlari, tarkibi;
- yuridik javobgarlikning (tushunchasi, belgilari, turlari va boshqalar) asosiy jihatlariga tavsif berilgan.

1.7. DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING BO‘LG‘USI HUQUQSHUNOSLARNI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI

Davlat va huquq nazariyasi fanini o‘qitishdan maqsad talabalarda davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi, harakatda bo‘lishi (faoliyat ko‘rsatishi) va istiqboli to‘g‘risidagi eng umumiy qonuniyatlar yuzasidan tushunchalarni shakllantirishdir.

Davlat va huquq nazariyasi fanining vazifalari talabalarda davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi bilan bog‘liq umumnazariy bilimlarni shakllantirishdan, ijtimoiy muammolarni shaxs va jamiyat manfaatlaridan kelib chiqqan holda davlat-huquqiy nuqtai nazardan turib hal etish uquvini vujudga keltirishdan iborat.

Bu boradagi ta‘lim tizimining asosiy maqsadi davlatning huquqiy hayotida ijodiy faol qatnasha oladigan, yuqori malaka va chuqur bilimga hamda **normativ-huquqiy hujjatlarni sharhlash va qo‘llash qobiliyatiga ega bo‘lgan** mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan.

Bunda tor doiradagi bilim o‘rinli bo‘lmaydi, bu nafaqat yuristning intellektual qobiliyatini susaytiribgina qolmasdan, balki uning professional faoliyati xarakteriga ham to‘g‘ri kelmaydi. Huquqshunos

mutaxassislardan turli xil yuridik ishlarni bajarishlarida qonunlarni va ularni qo'llash tartiblarini yaxshi bilishlari talab qilinadi. Shu bilan birga, bo'lajak huquqshunoslar uchun huquq va qonun ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ustun ekanligini, inson va fuqarolarning huquq va erkinliklari himoyasi doimo yuqori darajada bo'lishi lozimligini ham to'la anglashda mazkur fan muhim ahamiyat kasb etadi.

1.8. JAMIYAT HAYOTINI DEMOKRATIK YANGILASHDA DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI FANINING ROLI

Mamlakatimizda ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha jabhalarini isloh qilish jarayonida yangi zamonaviy g'oyalar va yangicha yondashuvlar shakllanmoqda. Ayniqsa, mamlakatimizda olib borilayotgan demokratik huquqiy islohotlar, o'zgarishlar, yondashuvlar davlat va huquq tushunchalari, mohiyati, vazifasini yangicha talqin qilishni taqozo etmoqda.

Bu borada, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev xaqli ravishda ta'kidlab o'tganidek, "Biz mamlakat hayotiga doir har bir qarorni xalqimiz bilan maslahatlashib, bevosita muloqot asosida qabul qilmoqdamiz. **"Xalq davlat idoralariga emas, balki davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak"** degan g'oya bu borada faoliyatimiz mezoniga aylanmoqda"¹.

Shu jihatdan olganda, mamlakatimizda davlatchilikning huquqiy asoslarini rivojlanib borishi, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, fuqarolarning huquq va erkinliklari, huquqiy ta'lim, shu jumladan yuridik ta'lim ham rivoj topib borishi bilan davlat va huquq nazariyasining hamda boshqa yuridik fanlarning ijtimoiy fanlar tizimidagi ahamiyati ortib boradi. Bu ijtimoiy taraqqiyotning muhim talabidir.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat va huquq nazariyasi fanini o'rganishda umumiy, umumiy-ilmiy, xususiy-ilmiy va maxsus-yuridik metodlarning ahamiyatini ko'rsatib bering.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // president.uz/uz/lists/view/1371

2. Davlat va huquq nazariyasi funksiyalarini muhokama qilish orqali fanning nazariy va amaliy ahamiyatini izohlang.

3. Davlat va huquq nazariyasi yuridik fanlar tizimida umumiy, fundamental va metodologik fan sifatidagi o'rnini atroflicha yoritib bering.

4. Davlat va huquq nazariyasining amaliyotga yo'naltirilgan fan sifatidagi xususiyatlarini atroflicha muhokama eting.

5. Davlat va huquq nazariyasi fanining maqsad va vazifalarini muhokama qiling.

2-MAVZU. DAVLAT VA HUQUQNING KELIB CHIQISHI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Jamiyat tushunchasi.
2. Jamiyat mavjud bo‘lishi shakllarining xilma-xilligi.
3. Jamiyat rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.
4. Davlatgacha bo‘lgan jamiyatlarda ijtimoiy normalar va ijtimoiy hokimiyat.
5. Davlat – jamiyat mavjud bo‘lishining bir shakli sifatida.
6. Davlat va huquqning vujudga kelishi to‘g‘risidagi nazariyalar.
7. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida jamiyat, davlat va huquq masalalari.

2.1. JAMIYAT TUSHUNCHASI

Davlat va huquq hodisalari jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi mahsuli hisoblanadi. Davlat va huquq jamiyat ichida yuzaga keladi va rivojlanadi. Shu bois davlat va huquq hodisalarini o‘rganishda jamiyat va uning rivojlanish bosqichlari, turli hududlarda namoyon bo‘lish shakllari, uning rivojiga ta'sir qiluvchi omillar, jamiyat siyosiy tizimi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Jamiyat so‘zining lug‘aviy ma'nosini tahlil qiladigan bo‘lsak, u “jam bo‘lish”, “uyushish” kabi tushunchalarni anglatadi. O‘z navbatida, jamiyat tushunchasiga tor va keng ma'noda yondashish mumkin. Tor ma'noda jamiyat – bu kishilarning ma'lum bir maqsad yo‘lida birlashgan uyushmasidir. Masalan, oila, siyosiy partiyalar, mehnat jamoalari, ijodiy uyushmalar va boshqalar.

Jamiyat – bu tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichida vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlar mahsuli.

Jamiyat – bu kishilar o‘rtasidagi o‘zaro turli xil (iqtisodiy, oilaviy, ma'naviy, jamoaviy, diniy va boshqa) munosabatlar va aloqalarning murakkab tizimi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida jamiyatga quyidagicha ta'rif beriladi, ya'ni jamiyat – bu tarixiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida moddiy boyliklar yaratishning muayyan usullari va muayyan

ishlab chiqarish munosabatlari bilan xarakterlanadigan ijtimoiy munosabatlar majmuidir. Har qanday jamiyat o'ziga xos bir butun ijtimoiy tizim bo'lib, u muayyan darajada ijtimoiy munosabatlarning uyushganligi, tartibga solinganligi bilan farqlanadi. Jamiyat uchun boshqaruv (ijtimoiy hokimiyat)ning va kishilar xulq-atvorini umumiy qoidalar yordamida tartibga solish (ijtimoiy normalar)ning muayyan tizimi xos ekanligini aytib o'tish mumkin.

Jamiyatda, avvalambor, biologik qonunlar emas, balki ijtimoiy qonunlar harakatda bo'ladi¹.

Aytish lozimki, jamiyatning o'zi individlarning oddiy majmuasi emas. Jamiyat – bu moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bog'liq kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqalar va munosabatlarning mahsuli, murakkab ijtimoiy tizimdir.

Jamiyatga ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy munosabatlar mahsuli sifatida qarash quyidagilarni tushunishga yordam beradi:

birinchidan, unga tarixiy-huquqiy nuqtai nazardan yondashish turli xil ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarni ajratib ko'rsatishga;

ikkinchidan, ijtimoiy hayotning o'ziga xos (iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy) tomonlarini aniqlashga;

uchinchidan, ijtimoiy munosabat subyektlari (shaxs, oila, millat, davlat va boshqalar)ni aniq ifodalashga.

Jamiyatning muhim jihati shundan iboratki, u insonlarning o'zaro aloqalar tizimini ifodalaydi.

Inson jamiyat bilan o'zaro aloqada bo'la turib rivojlanadi, o'zining ijtimoiy mohiyatiga ega bo'lgan xususiyatlarini rivojlantiradi (kengaytiradi, o'stiradi) hamda jamiyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi.

2.2. JAMIYAT MAVJUD BO'LISHI SHAKLLARINING XILMA-XILLIGI

Ijtimoiy va siyosiy institutlar obyektiv zaruriyatdan kelib chiqqan holda biologik, ijtimoiy, siyosiy va boshqa sabablarga ko'ra shakllanadi. Jamiyat ijtimoiy-siyosiy institutlardan tashkil topadi va shunga mos ravishda turli ijtimoiy yoki siyosiy vazifani bajaruvchi tashkilotlar, organlar, muassasalar, birlashmalar shakllanadi.

¹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. –P.283.

Jamiyatning birinchi tabiiy bo'g'inini tashkil etuvchi institut – bu oiladir. Oila tabiat qonunlariga ko'ra yuzaga keladi va qon-qarindoshchilik asosida uyushgan kishilardan tashkil topadi. Urug' esa bir nechta oilaning qon-qarindoshchilik asosida birlashishi va mulkni idora qilishi, umumiy, qarindoshchilik qoidalari asosida shakllanadi. Bir necha urug'larning qo'shilishi oqibatida qabila, keyinchalik umumiy til, urf-odat kabi birlik asosida millat kelib chiqqan.

Siyosiy institutlarning eng dastlabkisi davlat hisoblanadi. Davlat bilan bir vaqtda huquq ham yuzaga kelgan. Jamiyat taraqqiyoti natijasida davlat bilan birga nodavlat tashkilotlar: kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, turli-tuman ijtimoiy birlashmalar shakllanib borgan.

Kishilik jamiyatining ajralmas qismi va muhim elementi ijtimoiy hokimiyat hisoblanadi. Hokimiyat jamiyatga hayot baxsh etib turuvchi, tizimga solib turuvchi elementdir. Hokimiyat – bu ikki yoki undan ko'p subyektlar o'rtasida buysunuvga asoslangan munosabatlar tizimidir. Hokimiyat jamiyatda shakllangani bois ijtimoiy hokimiyat deb ham yuritiladi. Ijtimoiy hokimiyatning subyektlari sifatida oilada ota hokimiyati, urug'da oqsoqol, qabilada sardorlar hokimiyati haqida aytib o'tish mumkin.

Jamiyat shaxslarsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Kishilar jamiyatning tuzilishida va uning rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Jamiyat kishilarning bir-birlari bilan jamoa sifatida yashashga bo'lgan tabiiy ehtiyojlari asosida yuzaga kelgan. Jamiyat o'zining vujudga kelgandan boshlab bugungi kunga qadar rivojlanishida murakkab, turli shakllar va tarixiy bosqichlardan o'tgan. Uning yetuklik darajasi, ichki tuzilishi (ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tizimi) o'zgarib borgan.

Ibtidoiy jamoa uzoq davr mobaynida urug'chilik ko'rinishida bo'lgan va rivojlanishining mazkur bosqichida u ijtimoiy yoki boshqa qatlamlarga bo'linmagan. Asta-sekin jamiyat tuzilishi murakkablasha borgan sari, ya'ni iqtisodiy munosabatlarning o'zgarishi bilan o'zlarining manfaatlari, qiziqishlari va xususiyatlariga ega bo'lgan ijtimoiy birlashmalar, guruhlar shakllana boshlagan.

Jamiyatni ijtimoiy, siyosiy institutlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Kishilar – ijtimoiy mavjudot bo'lib, ular ehtiyoj, manfaat va maqsadlariga ko'ra birikmasdan yashay yoki mehnat qila olmaydi. Bugungi kundagi jamiyat o'ta murakkab ko'rinishda bo'lib, ularning ko'pchiligi muayyan bir davlat asosida kishilarni birlashtirgan.

2.3. JAMIYAT RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Ishlab chiqarish kuchlarining rivoji, mulkiy va ijtimoiy tengsizlik, shubhasiz, ibtidoiy jamoa tuzumining inqirozi va urug'-qabilachilik hokimiyatining davlatga aylanishida birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan. Biroq davlatning vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlari faqat shu omillar bilangina cheklanmaydi. Urug'chilik jamoasining alohida oilalarga bo'linib ketishi, aholining hududiy joylashuvga o'ta borishi, urushlarning tez-tez sodir bo'lib turishi, qabilalar harbiy tashkilotlarining kuchayishi, din ta'sirini ham ular qatoriga kiritish lozim.

Jamiyat doimo rivojlanishda bo'ladigan tizimdir. Jamiyatning rivojlanishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Adabiyotlarda ushbu omillarni subyektiv va obyektivga ajratish keng tarqalgan. Obyektiv omillar kishilarning ongli faoliyati va irodasiga bevosita bog'liq bo'lmaydi, subyektiv omillar esa kishilar va turli ijtimoiy guruhlarining irodasi, manfaat va qiziqishlaridan kelib chiqadi.

Obyektiv omillar sifatida tabiatni, unda kechadigan jarayonlarni, aholining qaysi hududda yoki iqlim sharoitida yashashligini ko'rsatib o'tish mumkin. Ilk jamiyatlar va sivilizatsiyalar yirik suv havzalari bo'yida yuzaga kelgan (Misr, Katta Xorazm va boshqalar), shuningdek dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi ham aynan hududiy va iqlim omili bilan bevosita bog'liq.

Shu bilan birga, tabiiy omillar jamiyat hayotida texnologik jarayonlarni ham yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Tabiat resurslaridan foydalanishning murakkabligi va tabiiy muhitning o'zgarib borishi, o'z navbatida, xo'jalik yuritishning yangi shakllarini yuzaga kelishiga va madaniyatning yuksalishiga olib kelgan. Ko'pchilik olimlar ayrim xalqlarda davlatning kelib chiqishini ommaviy tarzda suv inshootlarini barpo etish bilan bog'lagan holda izohlaydi.

Subyektiv omillar sifatida xalq, ijtimoiy guruhlar va tarixiy shaxslarning ongli faoliyatini ko'rsatib o'tish mumkin. Muayyan bir siyosiy partiya va kuchlarning hokimiyat tepasiga kelishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan rivojlanishiga yoki tanazzulga uchrashiga sabab bo'ladi. Masalan, fashistlarning Germaniyada hokimiyat tepasiga kelishi nafaqat ushbu mamlakat, balki dunyo hamjamiyati uchun ham juda katta talafotlarni keltirib chiqardi.

Aksincha, progressiv kuchlarning hokimiyat tepasiga kelishi jamiyatning rivojlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

O‘z navbatida, muayyan shaxslar ham jamiyatning tanazzulida, ham rivojlanishida muhim rol o‘ynashi mumkin. Masalan, Yuliy Sezar, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, Napoleon va boshqalarning faoliyati nafaqat o‘z mamlakatlariga, balki dunyo miqyosida ham tarixning keyingi rivojlanishiga ta'sir o‘tkazgan.

Shuningdek, keng xalq ommasi ham jamiyat rivojida muhim rol o‘ynashi mumkin. Turli xil qo‘zg‘olonlar, xalqning boshqa ko‘rinishdagi chiqishlari jamiyat hayotida muayyan o‘zgarishlarning ro‘y berishiga olib keladi. Masalan, Buyuk fransuz inqilobi va boshqalar.

2.4. DAVLATGACHA BO‘LGAN JAMIYATLARDA IJTIMOIIY NORMALAR VA IJTIMOIIY HOKIMIYAT

Jamiyat shakllanishi davomida uni boshqarish ehtiyoji ham vujudga kelgan. Jamiyatning har bir a'zosi o‘z manfaatlariga ega bo‘ladiki, ularni kelishtirmasdan, muvofiqlashtirmasdan turib, jamiyat mavjud bo‘la olmagan, bunda aynan manfaatlar muhim regulyator sifatida namoyon bo‘lgan. Ijtimoiy aloqalarning tadrijiy rivojlanishini hamda jamiyatda barqaror hayot tarzini ta'minlash uchun ushbu manfaatlarni umumiy farovonlik yo‘lida uyg‘unlashtirish talab etiladi. Bunday uyg‘unlashtirishga esa ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normalarni shakllantirish hamda ushbu qoidalarning bajarilishini ta'minlovchi ijtimoiy hokimiyatni joriy etish orqaligina erishiladi.

Ibtidoiy jamoa tuzumida shakllangan ijtimoiy normalarning xususiyati shundaki, ular oila, urug‘ va qabilaning ijtimoiy-iqtisodiy birligini ifodalash va ta'minlash bilan birga, kishilarning kundalik hayot tarziga ham chuqur singib ketgan.

Tabiatdagi jonzotlar biologik, tabiat qonunlari asosida hayot kechiradi. Jamiyat a'zolari esa tabiiy va biologik qonunlar bilan bir qatorda ongli faoliyatlari natijasida muayyan qoidalarni yaratganliklari bois shaxs sifatida shakllanganlar. Jamiyat shakllanishining dastlabki bosqichida diniy marosimlar va udumlar kabi ijtimoiy normalar ham muhim ahamiyat kasb etgan. Ibtidoiy jamiyatdagi ijtimoiy qoidalar odamlarga atrof tabiiy muhitdan xavotirlanish va qo‘rqishdan xoli

bo'lishga va uni ishlab chiqarish faoliyatiga yo'naltirishga imkon bergan, bu esa jamiyatda barqaror munosabatlarni o'rnatishda muhim omil bo'lgan.

Ijtimoiy normalar o'zlashtiruvchi xo'jalikning mavjud bo'lishi va urug'ni davom etishini ta'minlagan, ozuqani topishning muayyan usullarini tartibga solgan va oila-nikoh munosabatlarini mustahkamlagan. Adabiyotlarda ushbu normalar mononormalar deb ataladi. Ular jamiyatdagi insonlarning asosiy manfaati – yashash uchun kurashishini ifoda etgan. Ushbu manfaat tabiat kuchlariga, turli xavf-xatarga qarshi turish uchun jamiyatdagi kuchlarni birlashtirgan.

Jamiyat shakllanishining dastlabki davrida amalda bo'lgan ijtimoiy normalar quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1) mazmunan sodda va murakkab bo'lmagan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solgan. Masalan, urug'doshlar ichida kimga olovni uzatish vazifasining yuklatilishi masalasi yoki ov natijasida qo'lga kiritilgan o'ljani qanday taqsimlash ijtimoiy normalar asosida hal qilingan;

2) ijtimoiy normalar asosan odatlar ko'rinishida bo'lgan (ya'ni uzoq vaqt davomida ko'p marotaba qo'llash natijasida odatga aylangan tarixiy shakllangan xulq-atvor qoidalari);

3) hali yozuv shakllanmaganligi bois yurish-turish qoidalari kishilar xulq-atvorida va ongida mavjud bo'lgan;

4) jamiyat a'zolari tomonidan amal qilinishi ishontirish va majburlash (urug'dan quvish) choralari bilan ta'minlangan;

5) qoidalar man etish tavsifi (tabu tizimi)ga ega bo'lgan, normalarning mazmunida huquq va majburiyatlar qat'iy belgilanmagan va boshqalar.

Ijtimoiy normalar bilan jamiyat hayotini tartibga solish insoniyat hayotida eng muhim yutuqlardan biri hisoblanadi. Ularning barcha uchun qat'iy qilib o'rnatilganligi va unga amal qilishning ta'minlanishi jamiyatni tartibga keltiradi. Qoidalar qanchalik hayotiy, adolatli bo'lsa va ularni amalga oshirilishi ta'minlansa, bunday jamiyatda ijtimoiy tartib yuksak darajada bo'ladi. Aksincha, qoidalarga rioya etilmasa, normalar buzilsa, jamiyat hayotida tartibsizlik yuz beradi. Tartibsizlik jamiyatni oxir-oqibatda halokatga olib kelishi mumkin.

Ibtidoiy jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy hokimiyat oilaviy munosabatlarga asoslangan, chunki jamiyat tashkil topishining negizini urug' (urug' jamoasi), ya'ni haqiqiy yoki taxminiy

qon-qarindoshlikka, shuningdek umumiy mulk va mehnatga asoslangan kishilarning jamoasi tashkil etgan. Har bir urug' alohida xo'jalik yuritishi, ishlab chiqarish vositalarining egasi bo'lishi, umumiy mehnat jarayonining tashkilotchisi sifatida namoyon bo'lgan. Urug'lar yanada yirik bo'lgan tuzilmalar – fratriya, qabila, qabilalar ittifoqini tashkil qilgan. Hokimiyat butun jamoa (urug' yig'inlari), shuningdek ibtidoiy jamiyat hayotining muhim masalalarini hal qiluvchi urug' vakillari (oqsoqollar, oqsoqollar yig'ini, harbiy boshliqlar, kohinlar) tomonidan ham amalga oshirilgan.

Ijtimoiy hokimiyat va boshqaruv jihatidan ibtidoiy jamiyatning quyidagi xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– ibtidoiy jamoa tuzumida kishilarning urug' yoki qabilaga mansubligi ularning qon-qarindoshligiga qarab aniqlangan;

– ijtimoiy hokimiyat to'laligicha jamiyatning o'ziga tegishli bo'lgan, bunda urug' uchun eng muhim bo'lgan masalalar yuzasidan boshqaruv qarorlari urug' a'zolarining umumiy yig'inida qabul qilingan. Boshqaruv ishlarida urug'ning barcha katta yoshli a'zolari – erkaklar ham, ayollar ham teng ishtirok etganlar;

– ibtidoiy jamoa tuzumida davlatga xos bo'lgan xususiyatlar (hokimiyat tuzilmalari, armiya, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va boshqa muassasalar) mavjud bo'lmagan. Ijtimoiy boshqaruv urug' oqsoqollari, sarkardalar, umumiy yig'in doirasida amalga oshirilgan;

– ijtimoiy faoliyat ustidan joriy rahbarlikni jamoa tomonidan saylangan urug' oqsoqoli amalga oshirgan. Favqulodda muhim ishlarni hal qilish uchun oqsoqollar kengashi chaqirilgan. Oqsoqollar hokimiyati urug'ning keksa a'zolarining mutlaq obro'si, chuqur hurmat-e'tibori, tajribasi va aql-zakovatiga asoslangan;

– urf-odatlar ibtidoiy jamoa hayotiy faoliyatining qat'iy tartibga bo'ysunishini ta'minlagan. Urf-odatlar avloddan-avlodga o'tib borgan. Urf-odatlarga taqiq (tabu), axloq, afsona, marosimlar kirgan;

– ijtimoiy normalarga amal qilish asosan ko'nikmalar va ixtiyoriylik asosida bo'lib, uni buzgan shaxslarga jamoatchilik ta'siri va boshqa turdagi jazolar qo'llanilgan (masalan, urug'-qabiladan haydash).

Urug'chilik tuzumida o'z-o'zini boshqarishning quyidagi tuzilmalari mavjud bo'lgan:

1. Oqsoqollar kengashi. U boshqaruvning asosiy masalalarini va muayyan ziddiyatli holatlarni hal etgan.

1. Harbiy boshliqlar. Ular urug‘ning yosh a'zolari o‘rtasida harbiy tayyorgarlikni tashqil qilgan hamda urush vaqtlarida ular ustidan qo‘mondonlikni amalga oshirgan.

1. Umumiy (urug‘) yig‘in. Unda urug‘ning voyaga yetgan barcha ayol va erkak a'zolari teng ravishda ishtirok etgan. Urug‘ yig‘inida dohiylar va harbiy boshliqlar saylangan hamda urug‘ hayotining eng muhim masalalari hal etilgan. Urug‘ yig‘inida, shuningdek urush va sulh masalalari, ommaviy ko‘chish va ziddiyatlarni hal etishga qaratilgan qarorlar qabul qilingan.

1. Kohinlar. Ular turli xil diniy rasm-rusumlar va marosimlarni o‘tkazish tartiblarini hamda diniy tushdagi qoidalarni shakllantirgan. Shuningdek, diniy sudlovni amalga oshirganlar.

2.5. DAVLAT – JAMIYAT MAVJUD BO‘LISHINING MUHIM SHAKLI SIFATIDA

Davlat shakllanishi jarayoni qancha muddat bo‘lishidan qat’i nazar, barcha hollarda bu obyektiv jarayon bo‘lib, eng avvalo, u jamiyatning ichki rivojlanishi, uning turli ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy, madaniy-tarixiy, etnik, ruhiy, axloqiy-diniy, ekologik-geografik va boshqa shart-sharoitlar bilan belgilanadi. Ushbu jarayonning muayyan sabablarga ko‘ra qayd etilgan omillar doirasi o‘zgargan, biroq doimo bu sharoitlarning muayyan jamlanishi va omillardan birining yetakchi rol o‘ynashi bilan kechgan.

Davlat jamiyat rivojining muayyan bosqichida undan ajralib chiqqan. O‘z navbatida, “jamiyat” va “davlat” tushunchalari aynan bir tushunchalar emas va ularni, albatta, farqlash lozim. Jamiyat tushunchasi davlat tushunchasidan kengroq, negaki jamiyatda davlatdan boshqa tashkilotlar, ya'ni siyosiy partiyalar, siyosiy harakatlar va boshqa jamoat birlashmalari mavjud bo‘ladi. Davlat jamiyatning faqat siyosiy qismi, uning bir elementidir.

Jamiyat bilan davlatning tarixiy davrlari ham farqlanadi. Jamiyat davlatga nisbatan ancha oldin shakllangan va o‘z rivojining boy tarixiga ega. Davlat vujudga kelishi bilan uning jamiyat bilan o‘zaro ta'sirining murakkab va ziddiyatli tarixi boshlanadi.

Jamiyatni tashkil etish shakli va boshqaruvchi tizim sifatida davlat ko‘pchilik fuqarolar manfaati yo‘lida muayyan funksiyalarni bajarish,

ular o'rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarni hal qilish, manfaatlarni muvofiqlashtirish, inqirozli vaziyatlarni hal qilish xususiyatiga ega.

Davlatning jamiyat mavjud bo'lishining bir shakli sifatidagi o'rnini belgilashda quyidagi jihatlar e'tibor qaratish lozim:

davlat jamiyat bilan bir vaqtda yuzaga kelgan emas;

davlat ijtimoiy rivojlanishning mahsuli sifatida vujudga kelgan;

davlat tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichida shakllangan;

davlatning yuzaga kelishiga bir qator omillar, xususan, geografik, diniy, ruhiy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar sabab bo'lgan.

2.6. DAVLAT VA HUQUQNING VUJUDGA KELISHI TO'G'RISIDAGI NAZARIYALAR

Adabiyotlarda davlatning kelib chiqish sabablari to'g'risida turli nazariyalar ilgari suriladi. Bu boradagi fikrlarning xilma-xilligi quyidagilar bilan izohlanadi:

birinchidan, davlatning kelib chiqish jarayoniga ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy-siyosiy, tabiiy-iqlimiy, axloqiy-diniy, milliy-tarixiy, ma'naviy-madaniy, ruhiy, ekologik va boshqa omillar ta'sir etgan;

ikkinchidan, mazkur masala yuzasidan tadqiqotlar olib borgan olimlar turli tarixiy davrlarda yashagan va, tabiiyki, insoniyat tomonidan to'plangan turli hajmdagi bilimlardan foydalangan;

uchinchidan, davlatning vujudga kelish jarayonini tushuntirishda olimlar o'z qarashlarining isboti sifatida ko'pincha dunyoning o'zlariga ma'lum bo'lgan hududlarinigina misol tariqasida keltirgan. Masalan, german qabilalarida davlatning kelib chiqishida harbiy omil muhim bo'lsa, Sharq xalqlarida esa davlatko'proq suv inshootlarini barpo etish jarayonida shakllangan.

to'rtinchidan, boshqa fanlar yutuqlaridan ruhlangan mutafakkirlar ko'pincha bu natijalarni ijtimoiy fanlarga qo'llashga uringan, xususan, u yoki bu fan yutuqlariga asoslanib, davlatning vujudga kelish jarayoniga boshqacha qaray boshlagan va shu bilan jamiyat rivojlanishiga boshqa omillarning ta'sir ko'rsatishini e'tibordan chetda qoldirgan;

beshinchidan, nazariyalar mualliflarining qarashlariga ularning falsafiy va g'oyaviy yondashuvlari ham muayyan darajada ta'sir qilganligini aytib o'tish joiz.

Demak, muayyan nazariya orqali barcha xalqlarda davlatning yuzaga kelishini izohlash mumkin emas.

O‘z navbatida, davlat kelib chiqishining “osiyocha” va “yevropacha” yo‘llari mavjudligini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

“Osiyocha” yo‘l. Osiyoda dastlabki davlatlar bundan besh ming yillar oldin Nil, Hind, Ganga, Yanszi, Yevfrat kabi yirik daryolarning havzalarida yuzaga kelgan.

Ushbu hududlarda davlat vujudga kelishining asosiy omillari sifatida quyidagilar e‘tirof etiladi:

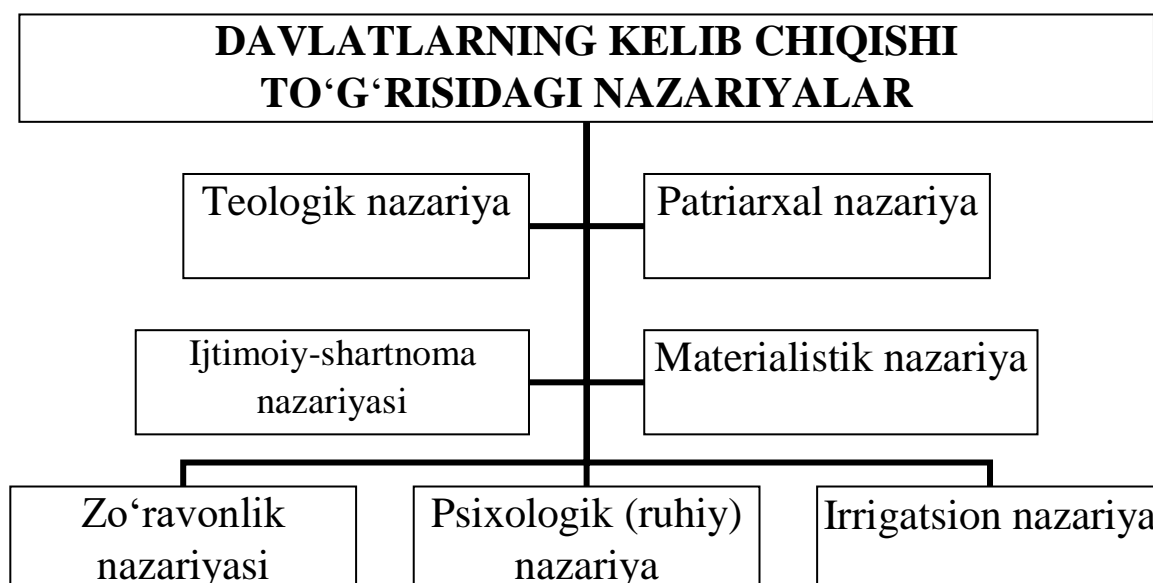
– sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi natijasida yirik irrigatsion tarmoqlarni tashkil etish yuzasidan ommaviy ishlarni yo‘lga qo‘yishning zarurati;

– mazkur ishlarga aholini keng miqyosda jalb etilishi;

– irrigatsion ishlarga jalb etilgan kishilar ustidan yagona va markazlashgan rahbarlikni amalga oshirishning zarurati va boshqalar;

“Yevropacha” yo‘l. Yevropada davlatlarning vujudga kelishida asosiy omil bo‘lgan xususiy mulkning shakllanishi jamiyatda mulkiy tengsizlikning va shu asosda turli xil tabaqalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan.

Shu bilan birga, turli xalqlarda davlatning vujudga kelishida yuqoridagi omillar bilan bir qatorda boshqa omillar ham muhim o‘rin tutgan. Davlatlarning kelib chiqishi quyida ko‘rsatib o‘tiladigan turli xil nazariyalar doirasida tadqiq etiladi.



Teologik nazariya. Teologik (diniy) nazariya (yunoncha theos – xudo, logos – tushuncha, ta'limot, xudo to‘g‘risidagi ta'limotni

anglatadi. Diniy ta'limotlar davlat va huquqning vujudga kelishi to'g'risidagi ilk ta'limotlardir. Davlatchilik va huquq shakllanishi bilan uni diniy, ilohiy tarzda tushunish yuzaga kelgan.

Avreliy Avgustin (354–430), Al-Mavardi (974–1058), Ibn Rushd (1126–1198), Foma Akvinskiy (1225–1274), Ibn Xaldun (1332–1406) kabi mutafakkirlar hamda yahudiylik, xristianlik va islom dini vakillari tomonidan davlat va huquqning kelib chiqishi diniy asosda tushuntiriladi¹. Ushbu nazariya vakillarining fikricha, butun olam, shu jumladan davlat va huquqning kelib chiqishi ham xudoning irodasi bilan bog'liq. Podsho va din vakillari xudoning irodasini ifodalovchilardir. Shuning uchun ham fuqarolar ularning amriga so'zsiz bo'ysunishlari lozim bo'ladi.

Ushbu nazariya XII–XIII asrlarda yuqori mavqeyega ega bo'ldi. Bu davrda G'arbiy yevropada esa “ikki qilich” nazariyasi keng ommalashgan. Unga ko'ra cherkov bitta qilichni o'zida saqlagan bo'lsa, ikkinchi qilichdan foydalanish huquqini hukmdorlarga jamiyatdagi masalalarni hal qilish uchun taqdim etadi. Shu bois yevropa davlatlari monarxlari hokimiyati qonuniy bo'lishi uchun katolik cherkovi boshlig'i Rim papasidan yorliq olishlari lozim bo'lgan. Shu bilan diniy tashkilot bo'lgan cherkovning dunyoviy davlat ustidan ustunligi ta'minlangan.

Patriarxal nazariya. Mazkur nazariyaning asoschilari Aristotel, Aflotun va Konfutsiy hisoblanadi. Lekin ushbu nazariya XVII–XVIII asrlarda Genri Men, Mixaylovskiy kabi olimlarning asarlari orqali keng tarqaldi. Mazkur nazariya namoyandalarining fikricha, davlat oilaning rivojlanishi asosida vujudga kelgan. Ibtidoiy oilaga ota boshchilik qilib, keyinchalik davlat vujudga keladi va ota hokimiyati merosiy bo'ladi. Aflotun o'zining “Davlat” deb nomlangan mashhur asarida oiladan o'sib chiqqan yuksak adolatli davlatni tasvirlaydi. Unda podsho hokimiyati otaning o'z oila a'zolari ustidan hukmronligiga o'xshatiladi.

Patriarxal nazariya g'oyalari XVII asrda ingliz olimi Filmerning “Patriarx” asarida rivojlantirildi. U mazkur asarida hokimiyatning xudodan olingani, keyin uning to'ng'ich o'g'li – Patriarxga, undan keyingina o'z avlodlari – qirollarga berilganini isbotlaydi. Mazkur nazariyada davlat katta oila sifatida tavsiflanadi. Hukmdorning hokimiyatiga millat otasining hokimiyati sifatida qaraladi. Hukmdor xuddi oila boshlig'i kabi jamiyat a'zolari haqida qayg'urishi, o'z

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. –Б.44.

navbatida, oila a'zolari otaga qanday bo'ysungan bo'lsa, davlat boshlig'iga ham shunday sodiq va itoatkor bo'lishlari lozim.

Ijtimoiy shartnoma nazariyasi. Mazkur nazariya XVII–XVIII asrlardan boshlab keng tarqalgan bo'lsada, u dastlab Ushbu nazariya vakillarining (J.Lokk, T.Gobbs, B.Spinoza, A.Radishcheyev, J.Russo, G.Grotsiy) fikricha, davlat hokimiyati kishilarning o'zaro birlashib ixtiyoriy shartlashganliklarining ifodasidir. Bunda davlat va jamiyat o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlar tizimi vujudga kelib, o'z navbatida, ularda shartnoma majburiyatlarini bajarmaganliklari uchun javobgarlik tug'iladi. Ushbu nazariyasi tabiiy huquq nazariyasi negizida vujudga kelgan. Rim huquqshunoslari fuqarolar huquqlari va xalqlar huquqlari bilan birga tabiiy huquqni ham ajratib ko'rsatgan.

Mazkur nazariyaning mazmuni inson huquqlari ular tug'ilganidan yuzaga keladi degan g'oyani o'z ichiga qamrab oladi. Bugungi kunda tabiiy huquqlar har qanday davlat uchun umummajburiy norma sifatida e'tirof etiladi va ularning bu boradagi majburiyatlari xalqaro huquq normalari bilan belgilab qo'yilgan. Ijtimoiy shartnoma nazariyasining ko'pgina g'oyalari demokratik davlatlarning konstitutsiyalarida o'z ifodasini topgan. Shu ma'noda davlatning asosiy qonuni hisoblanadigan konstitutsiyalarni muayyan darajada ijtimoiy shartnoma deb ta'riflash mumkin.

Materialistik (sinfy) nazariya. Ushbu nazariyaning asosiy qoidalari F.Engels ("Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi" asari) K.Marksning asarlari masalan, "Kapital"da ifodalangan. Ularning fikricha, davlat, eng avvalo, iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, bir-biriga qarama-qarshi sinflarning yuzaga kelishi natijasida vujudga kelgan. Bunda davlat iqtisodiy va siyosiy jihatdan hukmron bo'lgan tabaqalarning quyi tabaqalarni bostirib turish vositasi sifatida maydonga chiqadi. Mazkur nazariyaga ko'ra murosasiz sinfy qarama-qarshiliklar faqat muayyan tarixiy sharoitlardagina davlat vujudga kelishi sababi sifatida hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Shuningdek, umumiy ishlarni ado etish, jamiyatni boshqarishni takomillashtirish, mehnat taqsimotining bir shakli sifatida ushbu boshqaruvni ixtisoslashtirish zarurati davlatning vujudga kelishi sabablari sifatida keltirib o'tiladi.

Zo'ravonlik nazariyasi. Mazkur nazariya vakillari (Ye.Dyuring, L.Gumplovich, K.Kautskiy (XIX asr)) davlatning vujudga kelishiga harbiy-siyosiy omillar sabab bo'lgan deb hisoblaydi. Ya'ni zo'ravonlik nazariyasining asosida davlat va huquqni kelib chiqishining bosh sababi

– bosqinchilik, zo‘ravonlik va bir qabilani ikkinchi qabila tomonidan zulmga duchor etish degan g‘oya yotadi. Bunda davlat bosib olingan hududlar (xalqlar)ni boshqarish uchun zo‘rlov apparati vazifasini o‘taydi. Ta’kidlash joizki, yevropadagi ayrim xalqlar, xususan, german qabilalari va vengerlarda davlatning kelib chiqishida aynan harbiy-siyosiy omillar muhim rol o‘ynagan.

Psixologik (ruhiy) nazariya. Mazkur nazariya XIX asrlarda yuzaga kelgan bo‘lib, uning asosiy g‘oyalari G.Tard, L.Petrajitskiy va boshqalarning asarlarida o‘z ifodasini topgan. Ularning fikricha, kishilarning ruhiyati jamiyatning, shu jumladan axloq, huquq, davlatning rivojlanishini belgilab beruvchi asosiy omildir.

Psixologik nazariya vakillari jamiyat va davlatni insonlarning ruhiy uyushmasi sifatida ham talqin etadilar. Unga ko‘ra, huquqning negizi bo‘lib individual ong hisoblanadi. Ularning fikricha, davlat hokimiyati biror-bir kishining irodasi emas, balki fuqarolarning davlatga bog‘liqligi to‘g‘risidagi ruhiy tasavvurlaridan kelib chiquvchi kuchdir.

Irrigatsion nazariya. Ushbu nazariyaning asosiy namoyandasi nemis olimi K.Vittfogel hisoblanadi. Uning fikricha, davlat Sharq xalqlarida yirik irrigatsion inshootlarini barpo etish zarurati asosida kelib chiqqan. Mesopatamiya, Misr, Hindiston kabi mamlakatlarda yirik irrigatsion qurilish ishlarini tashkil etish uchun kuchli, markazlashgan boshqaruv apparati tashkil etilgan. Mazkur nazariya vakillarining fikricha, geografik va iqlim omillari ham davlatning kelib chiqishiga ta’sir o‘tkazadi. Shu bois noqulay bo‘lgan shart-sharoitlarda qishloq xo‘jaligini tashkil etish muammolarini hal etish Sharqdagi ayrim hududlarda davlatning kelib chiqish jarayonini tezlashtirgan.

2.7. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYASIDA JAMIYAT, DAVLAT VA HUQUQ MASALALARI

Konstitutsiya mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish sharoitida shaxs – jamiyat – davlat tizimida o‘zaro uyg‘unlikka va mutanosiblikka erishini ta’minlashga xizmat qiladi. Unda shaxs, jamiyat va davlat o‘rtasidagi munosabatlarning asosiy prinsiplari, davlat hokimiyatining tuzilishi, subyektlari, hokimiyatni amalga oshirish mexanizmi belgilangan hamda

jamiyat, inson va fuqaroning davlat tomonidan qo'riqlanadigan huquqlari mustahkamlangan.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi mamlakatimizda yashayotgan xalqning irodasini aks ettiradi. Konstitutsiya, avvalambor, umuminsoniy qadriyatlar va xalqaro huquqning ustunligi prinsipiga amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi olti bo'limdan iborat bo'lib, unda inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari (ikkinchi bo'lim), jamiyat va shaxs (uchinchi bo'lim), ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi (to'rtinchi bo'lim), davlat hokimiyatining tashkil etilishi (beshinchi bo'lim) bilan bog'liq qoidalar o'z ifodasini topgan. Ularda jamiyat, davlat va huquqqa oid asosiy konstitutsiyaviy tamoyillar belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyaning muqaddimasida uning asosiy maqsadi "insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etish" ekanligi alohida ta'kidlanadi. Suveren, demokratik huquqiy davlat shaxs hamda jamiyat huquq va erkinliklarining himoyachisidir. Shu ma'noda, Konstitutsiya fuqaro, jamiyat va davlat o'rtasidagi o'ziga xos ijtimoiy shartnoma sifatida namoyon bo'ladi. Konstitutsiyaga binoan davlat fuqarolarga shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda keng huquq va erkinliklar beradi hamda ularning amalga oshirilishini kafolatlaydi. Shu bilan birga, uning 19-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas. Konstitutsiyaning 44-moddasiga binoan har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi. Davlat fuqarolarga huquq va erkinliklar berish bilan birga, ularning zimmasiga muayyan mas'uliyat ham yuklaydi. Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga hamda Konstitutsiyada ko'zda tutilgan boshqa burchlarni og'ishmay bajarishga majburdirlar.

Har qanday davlatda inson va jamiyat, shaxs va jamoa o'zaro aloqador bo'lib, shaxs jamoaning bir a'zosi hisoblanadi. Shaxsning ham, jamoaning ham o'z manfaatlari bo'ladi. Konstitutsiyamiz ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarning uyg'unligini kafolatlaydi. Shu bilan birga,

shaxsiy manfaatlar ijtimoiy manfaatlarga ziyon keltirmasligi lozimligini qonunlashtirib beradi. Aynan Konstitutsiyaning 20-moddasi fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, davlat va jamiyatning qonuniy manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart deb belgilaydi. Demak, har bir fuqaro Konstitutsiyada mustahkamlangan huquq va erkinliklardan foydalanar ekan, boshqa shaxslarning manfaatlari bilan ham hisoblashmog'i lozim. Ushbu prinsip Konstitutsiyaning boshqa moddalarida ham belgilangan. Masalan, 48-moddaga ko'ra fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdir.

Konstitutsiyada mustahkamlab ko'yilgan shaxsiy huquq va erkinliklar, siyosiy huquqlar va demokratik erkinliklar, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar fuqarolik jamiyatida inson shaxsining moddiy, ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy jihatlardan shakllanishi va rivojlanishi, o'zidagi barcha qobiliyat va iste'dodni to'la ro'yobga chiqarishi, Vatanimiz, xalqimiz va millatimizning fidoyi, jasur kishisi, komil inson bo'lishiga keng imkoniyat ochib beradi. Konstitutsiyamizda shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining uyg'unligi o'z aksini topib, bunda, avvalo, shaxs, so'ngra jamiyat va undan keyin davlat manfaatlari himoya qilinishi nazarda tutiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat va huquqning kelib chiqishi to'g'risidagi nazariyalarning xilma-xilligini asoslang. Ularning o'xshash va o'zaro farqli jihatlarini atroflicha muhokama qiling.

2. Davlatning vujudga kelishi to'g'risidagi ijtimoiy shartnoma nazariyasining mohiyatini tushuntiring va uning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qiling.

3. Davlatning vujudga kelishi to'g'risidagi psixologik nazariyaning mohiyatini tushuntiring, uning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qiling.

4. Davlatning vujudga kelishi xaqidagi turli yondashuvlar mavjudligi sabablarini bayon eting. Fikringizni misollar yordamida mustahkamlang.

5. Davlatning vujudga kelishiga olib kelgan shart-sharoitlar va sabablarni muhokama qiling va ularning o'zaro aloqadorligini yoriting.

3-MAVZU. DAVLAT TUSHUNCHASI, BELGILARI, MOHIYATI VA TIPLARI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat tushunchasi va mohiyati
2. Davlatning asosiy belgilari.
3. Davlat hokimiyati – ijtimoiy hokimiyatning muhim shakli sifatida.
4. Davlat hokimiyatining belgilari
5. Davlat mohiyati va uning ijtimoiy ahamiyati to‘g‘risidagi turli nazariyalar
6. Davlatning tiplari

3.1.DAVLAT TUSHUNCHASI VA MOHIYATI

Ilm-fan ma'lumotlariga ko‘ra kishilik jamiyati tarixida, taxminan bundan besh ming yillar oldin dastlabki davlatlar yuzaga kelgan. Ushbu davr davomida davlat insonlar hayotini tashkil etishning eng maqbul shakli sifatida namoyon bo‘lgan.

Davlat insonlar hayotini tashkil etishning shakli sifatida jamiyatning bir maromda faoliyat olib borishini ta'minlaydi: biz har kuni transport, turli xil muassasalar, jumladan, bog‘chalar, maktablar, oliy ta'lim muassasalari, poliklinikalar, kasalxonalar, oziq-ovqat, sport va boshqa ko‘plab muassasalar faoliyati bilan to‘qnash kelamiz. Ularning faoliyatini davlat o‘zining tegishli organlari orqali tashkil etib boradi. Bundan tashqari, mudofaa, xavfsizlik, huquqni muhofaza etuvchi va boshqa tegishli davlat organlari jamiyatda qonuniylik va xavfsizlikni ta'minlab turishadi.

Murakkab hodisa bo‘lgan davlat haqida har bir davrning mutafakkirlari o‘z fikrlarini bildirib kelishgan. Qadimgi rimlik faylasuf Mark Tulliy Sitseron davlatni umumiy huquqiy tartibot sifatida tushungan. Alisher Navoiy o‘z asarlarida adolatli davlatdagina farovonlik bo‘lishi g‘oyasini ilgari surgan. Nemis faylasufi Immanuil Kant “davlat bu huquqiy qonunlarga bo‘ysunadigan ko‘pchilik insonlar uyushmasidir” deb yozgan. Bugungi kunda ko‘pgina darsliklarda davlatga “butun mamlakat hududida o‘z hokimiyatini amalga oshiradigan, maxsus boshqaruv apparatiga ega bo‘lgan, hamma

tomonidan bajarilishi shart bo'lgan qonun-qoidalar chiqaradigan suveren ommaviy-siyosiy tashkilot", degan ta'rif beriladi.

Davlat butun jamiyat va barcha fuqarolarning siyosiy tashkiloti bo'lib, u muhim ijtimoiy ishlarni boshqaradi, jamiyatning bir butunligini ta'minlaydi, jamiyat uchun hayotiy muhim bo'lgan funksiyalarni bajaradi. Shu bilan bir vaqtda davlat faoliyati (asosan huquqiy davlat) fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlashga, jamiyatda mustahkam va insonparvar bo'lgan huquq tartibotni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Davlatga *umumijtimoiy* nuqtai nazardan ta'rif:

Davlat – bu muayyan hududda oliy hokimiyatni amalga oshiruvchi, maxsus boshqaruv apparatiga ega bo'lgan, jamiyatdagi barcha ijtimoiy-siyosiy guruhlarning manfaatlarini ifoda etuvchi, ularni birlashtirib va muvofiqlashtirib turadigan siyosiy tashkilot.

Shuningdek, bugungi kunda yuqorida keltirilgan ta'rif bilan birga davlat tushunchasiga sinfiy va sof yuridik nuqtai nazardan ham yondashuvlar mavjud:

– **davlat** (sinfiy) – bu iqtisodiy va siyosiy jihatdan hukmron bo'lgan sinflarning manfaatlariga xizmat qiluvchi siyosiy tashkilotdir;

– **davlat** (yuridik) – bu muayyan hududda ommaviy hokimiyatni amalga oshiruvchi, shu hududda yashovchi barcha fuqarolar uchun majburiy bo'lgan qonun-qoidalar chiqaradigan va suverenitetga ega bo'lgan siyosiy tashkilot.

Davlatning mohiyati haqidagi masalaga to'xtaladigan bo'lsak, unga quyidagicha ta'rif berish mumkin:

Davlat mohiyati deganda, uning mazmuni, maqsadi, davlat hokimiyatining qaysi ijtimoiy-siyosiy guruhlarga mansubligi va u kimning manfaatlariga xizmat qilishi tushuniladi.

Demokratik yondashuv tarafdorlari hokimiyatning birinchi manbai xalqdir, tabiatan va mohiyatan davlat hokimiyati tubdan xalqchil bo'lib, u xalqning manfaatlarini ko'zlagan holda va uning nazorati ostida amalga oshirilishi zarur, deb hisoblashadi.

Davlatning mohiyati bu eng avvalo, undagi **hokimiyatda** ifodalanadi. **Davlatning mohiyati** – qonunlarga asoslangan va faoliyati tegishli tashkiliy-huquqiy va moddiy vositalar bilan ta'minlangan hokimiyatdir. Hokimiyat davlatning mazmunini, uning jamiyatda tutgan

o'zni, ahamiyati va faoliyati kimning manfaatiga qaratilganligini belgilab beradigan dastlabki, birlamchi va barqaror hodisadir. Rivojlangan davlatlarda davlat hokimiyati turli guruhlar va toifalar o'rtasida ijtimoiy kelishuv, jamiyatda qonun ustuvorligi va barqarorlik garovi, inson huquqlarining kafolati sifatida namoyon bo'ladi. Xalqaro hamjamiyatning to'la huquqli a'zosi bo'lgan O'zbekiston bugungi kunda demokratik rivojlanish yo'lidan bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan "Xalq davlatdan rozi bo'lishi kerak", "Xalq davlat organlariga emas, balki davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak", degan faoliyat tamoyillarining mazmunida ham davlatimizning **mohiyati, ya'ni uning xalqchilligi** yaqqol namoyon bo'lmoqda.

3.2. DAVLATNING ASOSIY BELGILARI

Davlatning belgilari uning ichki mazmuni va mohiyatini o'zida ifoda etadi.

Manbalarda davlatning asosan quyidagi belgilari ko'rsatiladi:

Aholining hududiy asosga ko'ra birlashganligi. Hozirgi zamon yuridik fanida davlat hududi deganda, muayyan davlatning suvereniteti tatbiq etiladigan aniq chegaralangan hudud nazarda tutiladi. Davlat hududi o'z ichiga quruqlik, suv, yer osti va havo makonlarini qamrab oladi. Shu hududda yashaydigan aholi davlatning fuqarosi hisoblanadi.

Maxsus boshqaruv apparatining mavjudligi. Davlat o'z oldiga qo'ygan vazifa va funksiyalarini amalga oshirish hamda jamiyat ustidan boshqaruvni tashkil etish uchun murakkab mexanizm (apparat)ga ega bo'ladi. Maxsus tarzda tashkil etilgan ushbu davlat mexanizmining samarali faoliyat yuritishi uchun alohida kishilar guruhi, ya'ni davlat xizmatchilari bo'lishi taqozo etiladi. Ushbu shaxslarning asosiy vazifasi davlat boshqaruvini amalga oshirish hisoblanadi. Jamiyat siyosiy tizimining boshqa tuzilmalaridan (siyosiy partiyalar, jamoat birlashmalari, nodavlat tuzilmalar) farqli o'laroq, faqat davlatgina qonun chiqaruvchi hokimiyat, hukumat, sud, prokuratura, qurolli kuchlar, ichki ishlar kabi organ va tuzilmalarga ega bo'ladi.

Huquq tizimining mavjudligi. Huquqsiz davlat mavjud bo'la olmaydi. Huquq davlat hokimiyatini yuridik jihatdan rasmiylashtiradi, unga qonuniy tus beradi. Davlat o'z funksiyalarini huquqiy shakllarda, ya'ni qonunga asoslanib amalga oshiradi. Davlat ijtimoiy munosabatlarni

huquqiy tartibga solish orqali jamiyatda qonuniylik, huquqiy tartibot va ijtimoiy adolat o'rnatadi. Huquq davlat va davlat hokimiyati faoliyatini aniq huquqiy tartibga bo'ysundiradi.

Soliq tizimiga egaligi. Faqat davlatgina aholidan rasmiy tartibda soliq yig'ish huquqiga ega. Davlat hududida yashayotgan barcha shaxslar davlat xazinasiga, ya'ni byudjetiga majburiy tartibda qonunchilikda belgilangan soliqlarni to'lab borishlari shart. Soliqlardan tashqari davlat foydasiga boshqa yig'imlar va davlat bojlari ham undiriladi. Ular yordamida davlatning faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan moddiy-moliyaviy baza shakllantiriladi. Ushbu moddiy baza asosida davlat organlari faoliyati moliyalashtiriladi hamda iqtisodiyot, tabiatni muhofaza qilish, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy sohalar yuzasidan davlat dasturlarining amalga oshirilishi ta'minlanadi.

Suverenitetga egaligi. Davlat suvereniteti bu – davlatning siyosiy-huquqiy xususiyati, belgisi bo'lib, u davlat hokimiyatining **oliyligi va mustaqilligida** ifodalanadi.

Davlat hokimiyatining **oliyligi** quyidagilarda ko'rinadi:

– davlat hokimiyatining umumiyliigi, ya'ni uning hokimiy kuchi, ta'siri butun mamlakat hududiga, barcha aholiga, hamma tashkilot va muassasalarga, barcha siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlariga tarqalishida ifodalanadi;

– davlat hokimiyatining o'ziga xosligi, ya'ni butunlay o'ziga xosligi va shu bois davlat hokimiyati organlari boshqa biron-bir ijtimoiy hokimiyatning muayyan xatti-harakati qonunga zid bo'lsa, uni bekor qilishi, nohaqiqiy deb hisoblashi mumkin. Masalan, jamoat tashkilotlari haqidagi qonunchilikning buzilishi qonunda belgilangan asoslar mavjud bo'lganida sud tomonidan ushbu tuzilmaning faoliyati to'xtatilishiga olib kelishi mumkin;

– davlat hokimiyatida boshqa hokimiyat sohiblari ega bo'lmagan ta'sir vositalari mavjudligi.

Davlat hokimiyatining **mustaqilligi** uning davlat ichida va davlat tashqarisida masalalarni hal etishga, har qanday qonuniy faoliyatni olib borishga bo'lgan mutlaq va monopol huquqga egaligida ifodalanadi.

Demak, davlat hokimiyatining xususiyati (atributi) sifatida suverenitet – ma'lum bir hududda oliy hokimiyatga egalik, davlatning ichki va tashqi siyosatdagi to'la mustaqilligidir.

3.3. DAVLAT HOKIMIYATI – IJTIMOY HOKIMIYATNING MUHIM SHAKLI SIFATIDA

Hokimiyat — *umumiy ma'noda muayyan sub'ektning (individ, jamoa, tashkilot) boshqa sub'ekt (individ, jamoat, tashkilot) irodasini o'z manfaatlariga bo'ysundirishiga oid munosabatlar tushuniladi.*

Muayyan hodisa sifatida hokimiyat quyidagi jihatlarga ega:

1. Hokimiyat ijtimoiy hodisa hisoblanadi.
2. Hokimiyat jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlariga xos bo'lgan hodisadir.
3. Hokimiyat faqat ijtimoiy munosabatlar doirasidagina amalda bo'ladi.
4. Hokimiyat munosabatlari ikki tomonlama ko'rinishga ega bo'lib, uning muayyan bir subyekti hokimiyat subyekti bo'lsa, ikkinchi tomoni esa hokimiyatga bo'ysunuvchi subyekt hisoblanadi.
5. Hokimiyatning eng muhim belgilaridan biri, bu uning muayyan kuchga egaligidadir. Bunday kuch turli xil shaklda bo'lishi mumkin, ya'ni harbiy kuch, avtoritet kuchi, ishonch, estetik ta'sir va boshq.

3.4. DAVLAT HOKIMIYATINING BELGILARI

Hokimiyatni turli xil mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin. Xususan, ijtimoiy darajalariga ko'ra u quyidagicha tasniflanadi:

- a) butun jamiyat doirasidagi hokimiyat;
- b) u yoki bu jamoa doirasidagi hokimiyat;
- v) ikki individ munosabatlari o'rtasidagi hokimiyat.

Davlat hokimiyati – *bu davlat majburlov kuchiga tayanadigan, sub'ektlar o'rtasida hukmronlik va tobelikka asoslanadigan ommaviy-siyosiy munosabatlar tizimidir.*

Hokimiyat shuningdek, **siyosiy va nosiyosiy turlarga** bo'linadi. Siyosiy hokimiyatning shakllari sifatida davlat hokimiyati, muayyan siyosiy partiyalar hokimiyati, siyosiy liderlar hokimiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Hokimiyatni amalga oshirish usul va vositalaridan kelib chiqib, uning demokratik yoki nodemokratik shakllari mavjud.

Hokimiyatning nosiyosiy turlaridan biri, bu oiladagi hokimiyat (masalan, oilada ota-ona hokimiyati) hisoblanadi.

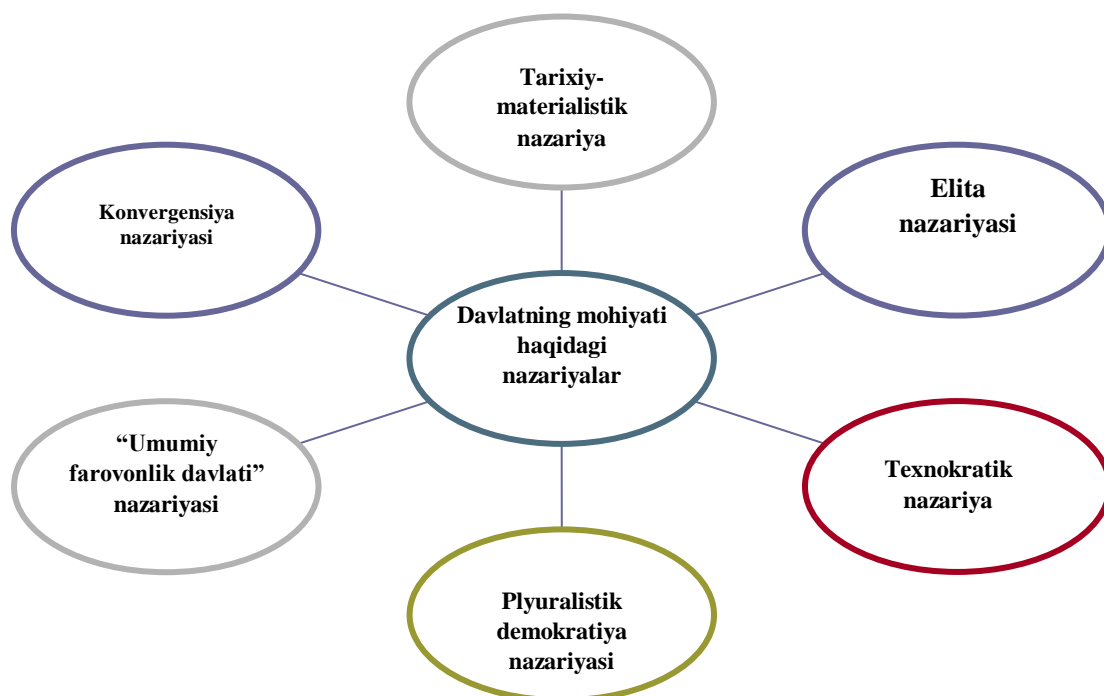
Davlat hokimiyatini tavsiflovchi quyidagi belgilar mavjud:

- davlat hokimiyati universal (umumiy) xarakterga ega bo‘lib, u mamlakatning butun hududi va aholisiga nisbatan tatbiq etiladi;
- davlat hokimiyati ommaviy-siyosiy xarakterga ega, ya'ni unda hokimiyat – jamiyatdan alohida ajratilgan professional apparat (davlat xizmatchilari) tomonidan butun mamlakat miqyosida amalga oshiriladi;
- davlat hokimiyati umummajburiy tusdagi yurish turish qoidalarini, ya'ni huquq normalarini yaratish vakolatiga ega;
- zarur hollarda qonunda belgilangan tartib va asoslarda davlatning ta'sir choralariga tayanadi;
- davlat hokimiyati vaqt doirasida doimiy va uzluksiz amalda bo‘ladi.

3.5. DAVLAT MOHIYATI VA UNING IJTIMOY AHAMIYATI TO‘G‘RISIDAGI TURLI NAZARIYALAR

Yuqorida ham qayd etilganidek, **davlatning mohiyati** – bu uning mazmuni, maqsadi, davlat hokimiyatining qaysi ijtimoiy-siyosiy guruhlariga mansubligi va u kimning manfaatlariga xizmat qilishidir.

Davlatning mohiyati haqida nazariyalar ichidan quyidagi muhimlarini ko‘rsatib zarur.



3.6. DAVLATNING TIPLARI

Tipologiya – keng va juda xilma-xil belgilarga ega bo‘lgan ko‘pqirrali hodisadir. Bu esa, uning har xil tizimlari hamda tasniflarini yaratilishiga olib keldi. Ko‘p asrlik kishilik tarixi, biri ikkinchisining o‘rnini egallagan holda mavjud bo‘lib kelmoqda, bugungi kunda ham ularning soni kam emas. Shuning uchun ham, ularning ilmiy jihatdan tasnifi muammosi ahamiyat kasb etadi.

Davlatning tarixiy rivojlanishini mantiqiy nuqtai nazardan ifodalovchi, ularni ma'lum bir mezonlarga asoslanib guruhlariga birlashtirishga imkoniyat beruvchi tasnif – tipologiya deb ataladi.

Davlatning tipi – *muayyan davlatlarga xos bo‘lgan bir xil, muhim va umumiy belgilar yig‘indisi.*

Davlatlarni tiplarga ajratishda sivilizatsion yondashuv mavjud.

Sivilizatsion yondashuv – bunda davlatlar tipi nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy tuzum bilan, balki jamiyatning ma'naviy, axloqiy va madaniy rivojlanish darajasiga qarab ham belgilanadi.

Ushbu yondashuvning taniqli vakili ingliz mutafakkiri A.Toynbi jamiyat va davlatni tasniflashdagi sivilizatsion yondashuvni taklif etdi. Mazkur yondashuvga binoan, jamiyat va hayotning nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy tomonlarini, balki uning diniy, psixologik, madaniy asoslarini ham e'tiborga olish zarur deyiladi. Uning fikricha, dunyo tarixida 20 dan ortiq sivilizatsiya mavjud bo‘lgan, jumladan Misr, Hind, Xitoy, Yunon, Rim, Arab sivilizatsiyalari va boshqalar shular jumlasidandir.

Sivilizatsion yondashuv hozirgi dunyoning birligi va bir butunligi, umuminsoniy qadriyatlari ustivorligi g‘oyalariga asoslanadi. Sivilizatsiyaning bir butunligi o‘zaro xarakterlar texnikasida, ijtimoiy tashkilotliligida, din va falsafada ko‘rinadi. Aniqroq aytganda, sivilizatsion yondashuvni ham butunlay talabga javob beradi deyish qiyin, lekin ular ma'lum birgalikda tasniflashning ilmiy asosini tashkil etishi mumkin.

Davlatlarni tiplar bo‘yicha tasniflash masalasi uning barcha jihatlari va tomonlarini to‘la qamrab ololmaydi. Shu bois bugungi kunda davlatni tiplarga ajratishda bu masalaga integrativ (uyg‘unlashgan holda) yondoshish, ya'ni formatsion va sivilizatsion yondashuv va

boshqa ijtimoiy fanlarning davlatni tasniflash borasidagi yutuqlarini jamlangan holda olib qarash maqsadga muvofiq.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat nima? Uni tushunish bo'yicha yondashuvlarni muhokama eting va mazmunini izohlang.

2. Davlatning asosiy belgilari qatorida aholining hududiy asosga ko'ra birlashganligi ko'rsatiladi. Yuridik fanda davlat aholisi va hududi nimalarni qamrab olishini atroflicha muhokama qiling.

3. Davlatning mohiyati haqidagi texnokratik nazariyaning mazmunini tushuntiring va uning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qiling.

4. Davlatning mohiyati haqidagi elita nazariyasining mazmunini tushuntiring va uning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qiling.

5. Davlatlarni tiplarga ajratish bo'yicha yondashuvlarni muhokama qiling hamda ularning ijobiy va salbiy tomonlarini yoriting.

4-MAVZU. DAVLAT FUNKSIYALARI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat funksiyalari tushunchasi.
2. Davlat funksiyasining davlat maqsadi va vazifalari bilan o‘zaro nisbati.
3. Davlat funksiyalarini turli asoslarga ko‘ra tasniflash.
4. Davlat funksiyalarini amalga oshirish shakllari.
5. Davlat funksiyalarining rivojlanishi va o‘zgarishiga ta'sir etuvchi omillar.

4.1. DAVLAT FUNKSIYALARI TUSHUNCHASI

Davlatning funksiyalari, uning vazifalari va mohiyati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, davlatning mohiyati o‘zgarib borgan sari funksiyalari ham shunga mos ravishda o‘zgarib boradi. Davlat funksiyasi tushunchasi Davlat va huquq nazariyasi fanida eng muhim kategoriyalardan biri hisoblanadi. Chunki davlat funksiyalari bilan bog‘liq masalalarini o‘rganish uning mazmuni mohiyati, jamiyatda tutgan o‘rni va ijtimoiy vazifasini yanada chuqurroq anglab olishga xizmat qiladi.

Falsafada funksiya deganda biron-bir ob‘ekt xususiyatlarining ma’lum munosabatlar tizimidagi tashqi ifodasi tushuniladi. **Funksiya** – vakolat doirasidan kelib chiquvchi faoliyatdir. Chunki “funksiya” lotin tilidan olingan bo‘lib, u “faoliyat” degan ma’noni anglatadi.

O‘z navbatida, davlat funksiyalarining quyidagi muhim xususiyatlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin:

– davlat funksiyalari uning tabaqaviy hamda umuminsoniy mohiyatini aniqlashtiradi va ifoda etadi, shuningdek funksiyalarning mazmunida guruh, milliy va jamiyat a'zolarining xususiy manfaatlari o‘z ifodasini topadi;

– davlat funksiyalarida uning mamlakat ichkarisidagi va xalqaro maydondagi har tomonlama amaliy faoliyati namoyon bo‘ladi;

– davlat funksiyalari uning tarixiy taraqqiyotidagi maqsad va vazifalariga mos ravishda yuzaga keladi hamda rivojlanib boradi;

– davlat funksiyalarida uning rivojlanish xususiyatlari va qonuniyatlari, jamiyat hayotida ro‘y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy sohalaridagi o‘zgarishlar va islohotlar aks etadi.

Shu bilan birga, davlat funksiyasini uning alohida organlari funksiyalaridan farqlash lozim. Davlat mexanizmiga kiruvchi barcha davlat organlari, davlat korxonalari, davlat muassasa va tashkilotlarining har biri o‘z vakolatlari doirasida davlat faoliyatining muayyan sohalarida o‘z funksiyalarini amalga oshiradilar hamda shu asosda ular davlat funksiyasining muayyan ko‘rinishlari hisoblanadilar.

Davlatning vazifalari quyidagi xususiyatlarga ega:

- funksiyaning amalga oshishini taqozo etadi;
- uning amalga oshishidan oldin yuzaga keladi;
- funksiyaga nisbatan obyektiv xarakterga ega;
- funksiyaning mazmunini belgilab beradi;
- funksiyaning shakl va metodlariga ta'sir qiladi;
- funksiyasiz davlatning birorta ham vazifasi hal etilmaydi;
- bitta funksiya orqali davlatning bir qator vazifalari bajarilishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin.

Davlatning funksiyalari bu faoliyat yo‘nalishi, biroq yo‘nalishning aynan o‘zi emas. Funksiyalarni amalga oshirish faoliyati ma'lum tarixiy mazmun bilan to‘ldiriladi, binobarin, amalga oshirish jarayonida ularning o‘zaro nisbati orqali yuzaga keladi.

Albatta, davlat taraqqiyotining alohida bosqichlarida funksiyalarning mazmuni ham o‘zgarmay qolmaydi. Shuni qayd etish joizki, insoniyatni energiya manbalari va oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashga doir xalqaro iqtisodiy hamkorlik, alohida mamlakatlar doirasidan chiquvchi ilmiy hamkorlik, xalqlar o‘rtasida mustahkam tinchlikni o‘rnatish mohiyat-e'tibori bilan sinfiy xususiyatga ega emas. Biroq ularni amalga oshirish ham sinfiy, ham umumiy manfaatlarning hal qiluvchi ta'siriga bog‘liqdir.

Davlatning umumijtimoiy faoliyati davlat ichidagi munosabat va aloqalarning ma'lum darajadagi turg‘unligi, uning yaxlitligi va umumiy (iqtisodiy, madaniy, milliy va boshqa.) manfaatlar negizida birlashishini ta'minlaydi. Umumijtimoiy funksiyalarning solishtirma vazni nechog‘lik katta bo‘lsa, davlatning ixtiloflarni bartaraf etish, jamiyatda murosaga kelishish, ijtimoiy aloqalarni barqarorlashtirish vositasi sifatida tutgan o‘rni shu qadar yuqori bo‘ladi. Davlatning bunday o‘rni uni o‘z amaliy faoliyatida kuch va zo‘rlilik ishlatish usullaridan voz kechishga majbur

qiladi. U ko‘proq umumdemokratik, taraqqiyparvar institut va g‘oyalarga, jumladan, huquqiy davlat g‘oyasi, ijtimoiy va siyosiy hayotda huquqning hukmronligi, inson huquqlariga rioya qilish, kam sonli millatlarni himoya qilish, aholining davlat va jamiyat hayotida ishtirokining turli shakllari, o‘zini o‘zi boshqarish asoslarini qo‘llab-quvvatlash, matbuot erkinligi va oshkoralik, fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoyalashni ta‘minlash hamda shu kabilarga murojaat qila boshlaydi.

Ko‘rinib turibdiki, davlat funksiyasi masalasi bo‘yicha yondashuvlar turlicha, ammo ularni tahlil etib quyidagi xulosaga kelish mumkin: davlat funksiyalari – bu davlatning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan davlat faoliyatining asosiy (bosh) yo‘nalishlaridir.

4.2. DAVLAT FUNKSIYASINING DAVLAT MAQSADI VA VAZIFALARI BILAN O‘ZARO NISBATI

Davlat funksiyalari haqida gapirganda uning maqsadi va vazifalariga ham alohida to‘xtalib o‘tish lozim. Chunki davlat funksiyalari davlat maqsadi va vazifalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, davlat o‘z oldiga qo‘ygan maqsadga erishishi uchun ma‘lum bir vazifalarni hal qilishi lozim, bu esa, o‘z navbatida, tegishli funksiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liqdir.

Maqsad:

- davlatning faoliyatini yo‘naltiruvchi va tartibga soluvchi, uning bajarishi lozim bo‘lgan vazifalari ketma-ketligi va xarakterini belgilab beruvchi bevosita motivi bo‘lib maydonga chiqadi;
- muayyan vazifalarni bajargandan keyin kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan davlatning obrazi va modeli sifatida namoyon bo‘ladi;
- davlat faoliyatini rejalashtirish va taraqqiyotning muqobil yo‘nalishlarini tanlash imkonini beradi;
- davlat faoliyatini mantiqiylik va tizimlilik asosida amalga oshishini ta‘minlaydi;
- maqsadga erishish amaldagi hayotiy vaziyat va maqsad o‘rtasidagi nomuvofialikni bartaraf etish jaravoni hisoblanadi.

Davlatning vazifalari quyidagi jihatlariga ega:

- funksiyaning mavjud bo‘lishini (amalga oshishini) taqozo etadi;
- uning amalga oshishidan oldin yuzaga keladi;
- funksiyaga nisbatan obyektiv xarakterga ega;
- funksiyaning mazmunini belgilab beradi;
- funksiyaning shakl va metodlariga ta'sir qiladi;
- funksiyasiz davlatning birorta ham vazifasi hal etilmaydi;
- bitta funksiya orqali davlatning bir qator vazifalari bajarilishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin;

Shuni qayd etish lozimki, “maqsad”, “vazifa”, “funksiya” tushunchalari bir-biridan ajralmas bo‘lib, davlatning maqsad va vazifalariga mos kelish davlat funksiyasining asosiy belgisini tashkil etadi.

Maqsad *bu muayyan davlatning taraqqiyotidagi keyingi bosqichda erishmoqchi bo‘lgan holati bo‘lsa (masalan, fuqarolik jamiyatini shakllantirish, huquqiy demokratik davlat barpo etish), vazifa esa ushbu maqsadga erishish uchun hal etilishi lozim bo‘lgan masalalar, funksiya vazifalar yechimiga yo‘naltirilgan faoliyat yo‘nalishidir.*

Davlat va jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichida ular oldiga ma'lum bir vazifalarning qo‘yilishi tegishli funksiyalarni amalga oshirish zaruratini keltirib chiqaradi, chunki davlatning funksiyalari amalga oshirilmagan taqdirda uning vazifalari ham amalga oshmay qoladi. Vazifa bir tomondan ma'lum xususiyatga ega bo‘lmagan biror-bir maqsadga erishish zaruratini, ikkinchi tomondan esa ma'lum faoliyat turini amalga oshirish zaruratini taqozo etadi.

Vazifa va funksiyalarning o‘zaro nisbatida funksiyalar emas, balki vazifalar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Davlatning funksiyalari bu uning vazifalari emas, garchi ular bu vazifalar bilan bog‘langan va hatto ularga bevosita bog‘liq bo‘lsa ham, vazifalar davlatning hamda davlat funksiyalarining rivojlanishi uchun bosh asos hisoblanmaydi, chunki ularning o‘zlari jamiyatning iqtisodiy va siyosiy ehtiyojlaridan kelib chiqadi, uning rivojlanish qonuniyatlari bilan belgilanadi va har bir davlatning milliy-tarixiy hamda boshqa xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

Shunday qilib, vazifa bir tomondan ma'lum xususiyatga ega bo‘lmagan biror-bir maqsadga erishish zaruratini, ikkinchi tomondan esa ma'lum faoliyat turini amalga oshirish zaruratini o‘z ichiga oladi.

Davlatning funksiyalari uning vazifalariga bog‘liq bo‘ladi, chunki vazifalar funksiyalarning mavjudligini va ularning mazmunini belgilaydi, ularni amalga oshirish shakl va usullariga ta'sir ko‘rsatadi. Funksiyalar mazmuni, davlatning qanday faoliyat olib borayotganligi, shu muhitda boshqaruv harakatlarini qay yo‘sinda yuritayotganligi, uning tegishli organlari nima bilan shug‘ullanayotganligini ko‘rsatadi.

Davlat faoliyatining ayrim bosqichlaridagi funktsiya va vazifalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik muammosi ham ichki, ham tashqi funktsiyalarga tatbiqan hal qilinadi, zero ularning yuzaga kelishining tarixiy sabablari tegishli ravishda davlat rivojlanishining ichki obyektiv qonunlari va tashqi shart-sharoitlarga bog‘liq bo‘ladi.

Bir rivojlanish bosqichida turgan har qanday davlatlar bir xil mazmunli funktsiyalarga ega bo‘lsalarda, ularning mohiyati, shakllari va ayniqsa, amalga oshirish usullaridagi farqlar jiddiy bo‘lishi mumkin. Bu esa shuni anglatadiki, har bir bosqichga boshqa rivojlanish bosqichlaridagi funktsiyalarga o‘xshamagan “o‘z” funktsiyalari xos bo‘ladi va davlatning yangi bosqichga o‘tishi bilan uning funktsiyalari qisman yoki to‘liq o‘zgaradi. Binobarin, yangi funktsiyalar paydo bo‘ladi, biroq mavjud funktsiyalarning ko‘pchilik qismi shaklini o‘zgartiradi va yangicha mazmun kasb etadiki, buni O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish jarayonida kuzatish mumkin.

4.3. DAVLAT FUNKSIYALARINI TURLI ASOSLARGA KO‘RA TASNIFLASH

Davlat funktsiyalarini tasniflash asoslari:

- faoliyat sohalari bo‘yicha;
- amal qilish davomiyligi bo‘yicha;
- ijtimoiy ahamiyati bo‘yicha;
- amalga oshirishning huquqiy shakllari bo‘yicha.

Yuridik adabiyotlarda davlat funktsiyalarini tasniflashda bir xil yondashuv mavjud emas. Davlat funktsiyalarini tasniflashda bir xil yondashuvning mavjud bo‘lmasligiga sabab, taraqqiyotining turli bosqichlarida turgan davlatlar mavjud obyektiv sharoitdan kelib chiqqan holda o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifalarning mohiyatiga mos ravishda faoliyat yuritishidir.

Bunday tasniflash boshqa xil mavjud tasniflashlarga qaraganda davlat funksiyalarini to‘liqroq ochib berishga, uni tushunib yetishga hamda keng tadqiq qilishga imkoniyat yaratadi. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan davlat funksiyalarining tasnifi ham, o‘z navbatida, bir nechta guruhlarga bo‘linib ketadi.

Ichki funksiyaga himoyalash funksiyasi, xususiy mulk himoyasi, huquqiy tartibotni ta'minlash, tabiat va atrof- muhitni muhofaza qilish, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va boshqa funksiyalarni kiritadi. Tashqi funksiyaga esa tashqi xavfdan himoya qilish, bosqinchilik urushlarini olib borish, diplomatik aloqalarni ta'minlash kabilarni kiritadi¹.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan davlatning ichki funksiyalari butun

Davlatning asosiy ichki funksiyalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- iqtisodiy funksiya;
- ijtimoiy funksiya;
- siyosiy funksiya;
- huquq tartibotni ta'minlash funksiyasi;
- tinchlik va totuvlikni ta'minlash funksiyasi;

mavjud (ichki) funksiyalarni qamrab oladi, degan gap emas. Bu ro‘yxatni yana davom ettirish mumkin.

Endi yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan funksiyalarni batafsil ko‘rib o‘tsak. **Iqtisodiy funksiya** – bu davlat tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish borasida asosiy yo‘nalishlarni ishlab chiqish, boshqarib va tartibga solib turishdan iboratdir. Bundan tashqari, mazkur funksiyaning mohiyatini davlat byudjetini shakllantirish, jamiyatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini aniqlash, turli xil mulk shakllarining tenglik sharoitida amal qilinishini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash kabilardan iborat.

Ijtimoiy funksiya – bu aholini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish, insonlarga munosib hayot tarzini yaratib berish, ta'lim sohasini, sog‘liqni saqlash hamda madaniyatni rivojlantirish va boshqalar.

¹ Теория государства и права: учебник / ред.: В.М.Корельский, В.Д.Перевалов. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – С.145–150.

Siyosiy funksiya – asosiy funksiyalardan bo‘lib, bu davlatning (jamiyatning) siyosiy hayotini boshqarishdan, davlat organlarini shakllantirishdan hamda ularning faoliyatini tashkil etishdan iborat.

Huquq – tartibotni muhofaza qilish funksiyasi – bu davlatning ijtimoiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari tomonidan tegishli huquq normalarida belgilangan ko‘rsatmalarni aniq va to‘liq amalga oshirishni ta‘minlashga qaratilgan faoliyatidir. Ushbu funksiya orqali davlat barcha uchun qonun va sud oldidagi tenglikni kafolatlashi, jamiyat hayotining barcha sohalarida umummajburiy xarakterga ega bo‘lgan yurish-turish qoidalarini o‘rnatishi lozim bo‘ladi. Davlat jamiyatda huquqiy tartibot va xavfsizlikni ta‘minlaydi. Buning uchun huquqni muhofaza qilish organlari tizimidan foydalanadi.

Tinchlik va totuvlikni ta‘minlash funksiyasi – bu davlat tomonidan aholining tinch-totuv yashashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib berish, turli millatlar va ijtimoiy guruhlarni murosai madorada saqlab turishdan, ularning orasida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan nizolarning oldini olish hamda bartaraf etishdan iborat.

Ekologik funksiya. Bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi ko‘proq ekologik xavfsizlik muammosi sifatida tushunilmoqda. Shundan kelib chiqib, biz davlat ekologik funksiyasining quyidagi ta‘rifini taklif qilishni lozim topdik: davlatning ekologik funksiyasi deganda, jamiyatning talab va ehtiyojlarini yanada to‘liqroq ta‘minlash va jamiyat a‘zolarining yashash sharoitlari, mehnat va dam olishini yaxshilash, atrof-muhitni muhofaza etish vazifalarini hal qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni tiklash hamda ko‘paytirishga oid faoliyati tushuniladi.

Davlatning asosiy tashqi funksiyalari quyidagilar hisoblanadi:

- boshqa davlatlar bilan hamkorlik funksiyasi;
- mudofaa funksiyasi.

Boshqa davlatlar bilan hamkorlik – bu ushbu davlatning manfaatlarini barcha davlatlarning alohida va umumiy manfaatlari bilan uyg‘unlashtiradigan teng huquqli iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa munosabatlarni o‘rnatish hamda rivojlantirishga qaratilgan davlatning xilma-xil faoliyatidir. Jamiyat rivojlanishining zamonaviy darajasi barcha taraqqiy etgan davlatlarning xo‘jalik, siyosiy va madaniy turmushini integratsiyalashtirish, har bir davlatning alohida ichki

muammolari hamda butun jahon hamjamiyati muammolarini yanada samarali hal qilish uchun ularning umumiy sa'y-harakatlarini birlashtirishni obyektiv ravishda talab etadi. Bunday hamkorlik integratsiya masalalariga keng va o'zaro foydali yondashuvni, nafaqat ushbu mamlakat, balki hamkorlikning boshqa ishtirokchilari manfaatlariga ham javob beradigan ratsional yechimlarni umumiy harakatlar bilan topa bilishni nazarda tutadi.

Davlatlararo iqtisodiy hamkorlikda xalqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishni kooperatsiyalashtirish va ixtisoslashtirish, eng yangi texnologiyalarni almashish, tovar aylanishini muvofiqlashtirish, moliya-kredit aloqalarini rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Xalqaro iqtisodiy hamkorlikni umumiy muvofiqlashtirishni Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning ixtisoslashtirilgan muassasalari amalga oshiradi. Jumladan, BMTning Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi tarkibida jahon hamjamiyati miqyosida davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish bilan shug'ullanadigan qator organlar ish olib boradi, bular: Savdo-sotiq va rivojlanish kengashi, Iqtisodiy qo'mita, mintaqaviy iqtisodiy komissiyalar, Turar joy masalasi, qurilish va loyihalash, tabiiy resurslar, fan va texnika qo'mitalari. Xalqaro iqtisodiy va ijtimoiy hamkorlik masalalari bilan BMTning Xalqaro mehnat tashkiloti, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki singari tashkilotlari shug'ullanadi.

Bugungi kunda hududiy jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan davlatlar hamjamiyati doirasida iqtisodiy hamkorlik samarali amalga oshirilmoqda. Bunga Yevropa Ittifoqini misol qilib ko'rsatish mumkin. Bu hamjamiyatning maqsadi iqtisodiy, siyosiy va harbiy sohalarda har tomonlama hamkorlikka erishish; barqaror va bir maromda rivojlanish; aholi turmush darajasini tezroq oshirish; bu hamjamiyatga kiruvchi davlatlarning xalqlari o'rtasida yanada yaqin aloqalar o'rnatish hisoblanadi. Bu davlatlar savdo-sotiq sohasida mavjud bo'lgan barcha o'zaro cheklovlarni olib tashlash; uchinchi mamlakatlar bilan savdo-sotiqda umumiy bojxona tarifini joriy qilish; odamlar, sarmoyalar va xizmatlar erkin harakat qilishi uchun to'siqlarni olib tashlash; transport, energetika va xo'jalik sohasida umumiy siyosat olib borish; umumiy raqobat qoidalarini o'rnatish va boshqa masalalar bo'yicha kelishib oldilar. yevropa Ittifoqi o'zi yaqin hamkorlik qiladigan boshqa qit'alardagi mamlakatlar bilan qator konvensiyalar tuzdi.

Ittifoq doirasida vazifasi umumiy iqtisodiy va ijtimoiy siyosat tadbirlarini moliyalashtirishdan iborat bo'lgan qator kredit muassasalari (Yevropa investitsiya banki, Yevropa taraqqiyot banki va boshqalar) faoliyat ko'rsatmoqda.

Iqtisodiy hamkorlik, shuningdek davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama shartnomalar asosida ham amalga oshirilmoqda. Biroq bunday hamkorlik faqat ushbu davlatlarning iqtisodiy imkoniyatlari bilangina chegaralanadi.

Davlatlarning siyosiy sohadagi hamkorligi, eng avvalo, urush va tinchlik masalalarida ko'zga tashlanayotir. Davlatlar jahon hamjamiyatining zamonaviy rivojlanish darajasi global qurolli to'qnashuvlarga yo'l qo'ymaslik imkonini beradi. Davlatlar o'rtasida siyosiy hamkorlik davlat hokimiyatining barcha pog'onalarida: parlamentlararo, hukumatlararo miqyosda hamda mahalliy o'zini o'zi boshqaruv organlari miqyosida amalga oshiriladi.

yevropa Ittifoqi umumiy davlatlararo qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlariga ega bo'lib, ularning vakolatlari birlashgan davlatlarning o'zaro manfaatlari bilan chegaralangan. Bunday davlatlararo tuzilmalar konfederativ va qisman federativ belgilarga ega, chunki ularning qonun chiqaruvchi va boshqaruvchi organlari umumiydir.

BMT hozirgi zamon davlatlarining siyosiy manfaatlarini muvofiqlashtiruvchi asosiy xalqaro organ hisoblanadi. Nizolarni, shu jumladan, qurolli mojarolarni tartibga solish masalalari bilan BMTning doimiy ishlovchi organi – Xavfsizlik Kengashi shug'ullanadi. Unga xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash, davlatlararo munosabatlarning turli sohalarida hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha keng huquqlar berilgan.

Jahonda siyosiy barqarorlik va xavfsizlikni saqlash ishiga mintaqaviy xalqaro tashkilotlar: Arab Davlatlari Ligasi, Afrika Birdamlik Tashkiloti, Amerika Davlatlari Tashkiloti, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti va boshqalar ham munosib hissa qo'shmoqdalar. Siyosiy xususiyatga ega bo'lgan ko'pgina masalalarni davlatlar bevosita diplomatik yo'l bilan, ikki yoki ko'p tomonlama muzokaralar asosida hal qilmoqdalar.

Madaniy va ilmiy-texnik hamkorlik har xil shakllarda va turli davlatlararo miqyoslarda amalga oshiriladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotida bunday hamkorlikni muvofiqlashtirish bilan ta'lim, fan va

madaniyat masalalari bo'yicha ixtisoslashgan muassasalar (YUNESKO), Atom energetikasi xalqaro agentligi (MAGATE) va boshqa tashkilotlar shug'ullanadi. Madaniy va ilmiy-texnik rivojlanishning alohida masalalari esa davlatlar va nohukumat tashkilotlari (masalan, Jahon demokratik yoshlar tashkiloti, Ilmiy uyushmalar xalqaro kengashi, Xalqaro arxitektorlar uyushmasi, Xalqaro talabalar uyushmasi) o'rtasidagi ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama shartnomalar asosida hal qilinadi. Xalqaro va ilmiy-texnik hamkorlik doirasida ilmiy ma'lumotlar, san'at asarlari, musiqa va sahna madaniyati yutuqlarini almashish, o'zaro mutaxassislar tayyorlash, fan va madaniyat masalalariga doir turli konferensiyalar hamda festivallar, olimlar, madaniyat arboblari va sportchilar o'rtasida bevosita aloqalar amalga oshiriladi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida hamkorlik sayyorada normal ekologik vaziyatni saqlash bo'yicha ko'pgina davlatlarning sa'y-harakatlarini birlashtiradi. Bu faoliyat keng qamrovli xususiyatga ega bo'lib, insonning yashashi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan ekologik sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. U BMTning ixtisoslashgan muassasalari yo'nalishida hamda mintaqaviy va boshqa davlatlararo organlar doirasida faol amalga oshiriladi. Atrof-muhitni muhofaza qilish uchun davlatlarning kosmonavtika, tibbiyot, biologiya, energetika va elektronika sohalaridagi eng so'nggi yutuqlari qo'llanadi.

Hozirgi zamon davlatlarining tashqi faoliyati xalqaro huquqiy normalarga asoslanadi hamda jahon hamjamiyatiga kiruvchi barcha xalqlarning tub manfaatlarini va milliy xususiyatlarini hisobga oladi.

Mudofaa funksiyasi. Davlatning mamlakatni tashqi hujumdan mudofaa qilish funksiyasi davlat faoliyatining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Mamlakat ozodligi va erkinligi, uning mustaqilligi hamda hududiy yaxlitligini tashqi agressorlardan himoya qilish zarurati davlat va jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlarida mavjud bo'lganini tarix tasdiqlaydi.

Vatan himoyasi, davlat hududini bosqinchilardan ozod qilish uchun urushlar xalqaro huquq nuqtai nazaridan qonuniy va adolatli hisoblanadi. Mamlakat mudofaasi funksiyasi iqtisodiy, siyosiy, diplomatik va harbiy usullar bilan amalga oshiriladi. Tinchlik davrida mazkur funksiya mamlakatni tashqaridan qilinishi mumkin bo'lgan hujumga har tomonlama tayyorlashni anglatadi. Harbiy davrda bu funksiya dushman bilan bevosita qurolli kurash shaklini oladi. Bu

kurash jarayonida mamlakatdagi barcha kuchlarning g'alabaga erishish uchun birlashishi ro'y beradi.

Ayni paytda davlatlarning ko'pchiligi mudofaa doktrinasini qabul qilgan bo'lib, uning mohiyati boshqa davlat yoki davlatlar guruhi tomonidan uyushtirilishi mumkin bo'lgan agressiyani bartaraf etish uchun maqbul darajada yetarli bo'lgan kuch va vositalarni yaratishdan iborat. Harbiy qarshilik masalalariga bunday yondashuv xalqlar hayotida urushlar yuz berishi ehtimolini jiddiy kamaytiradi va kelgusida ularning sekin-asta yo'qolib borishini nazarda tutadi. Mamlakat mudofaasi funksiyasi tushunchasi keng qamrovli va ko'p qirralidir. U mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, tinchlik davri va harbiy davrda qurolli kuchlarning jangovar qudratini saqlash bo'yicha davlat tadbirlarining butun tizimini o'z ichiga oladi.

Davlatning mudofaa faoliyati uning harbiy doktrinasiga asoslanadi va besh asosiy yo'nalishdan tashkil topadi.

1. Mamlakatning mudofaa qudratini mustahkamlash. Fan-texnika taraqqiyotining eng so'nggi yutuqlariga tayanadigan rivojlangan va samarali iqtisodiyot davlatning yuqori darajadagi mudofaa qobiliyatini ta'minlaydi. Bu faqat jamiyatning moddiy ehtiyojlarini qondiribgina qolmay, mamlakatning mudofaa salohiyatini mustahkamlash uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni ishlab chiqarish imkonini beradi. Hozirgi zamon iqtisodiyoti harbiy sanoatning zarur rivojlanish darajasini, texnika va qurol-aslahalarning eng yangi namunalarni ishlab chiqish, strategik xom ashyo va oziq-ovqatlar zaxirasi hamda davlat mudofaa salohiyatining boshqa komponentlarini yaratish imkoniyatini ta'minlaydi.

2. Qurolli kuchlarni tinimsiz takomillashtirish, ularning jangovar qobiliyati va tayyorgarligi darajasini oshirib borish. Har bir davlat o'zining qurolli kuchlari qudratli, tezkor bo'lishi, zamonaviy himoya vositalari bilan ta'minlanishi, harbiy texnika va qurol-aslahalarning barcha turlarini qo'llay bilishi, yuqori darajali jangovar qobiliyat va tayyorgarlikka ega bo'lishi, qonuniylik va xalqaro huquq qoidalari doirasida harakat qilishi haqida muntazam qayg'urishi lozim.

3. Davlat chegaralarini qo'riqlash. Bu faoliyat chegara qo'shinlari yoki boshqa maxsus bo'linmalar tomonidan amalga oshiriladi va ma'lum davlatning qonunlari bilan belgilangan chegara rejimini ta'minlashni nazarda tutadi.

4. Fuqarolar mudofaasini tashkil qilish. Davlatlar tashqaridan qilinishi mumkin bo'lgan hujumlarga qarshilik ko'rsatish va harbiy davrda mamlakat iqtisodiyotining barqaror ishlashini ta'minlash maqsadida tinchlik davrida qator mudofaa tadbirlarini o'tkazadilar. Bu faoliyat ommaviy qirg'in qurollari bilan zarba berilish ehtimoli katta bo'lgan aholi punktlarida yashovchilarni evakuatsiya qilishni nazarda tutadi. U maxsus mudofaa inshootlarini barpo etish, qutqarish va tiklash ishlarini amalga oshirish bilan bog'liq.

5. Qurolli kuchlar zahirasi harbiy tayyorlash. Ko'pgina mamlakatlarda harbiy hisobda turgan shaxslarni vaqti-vaqti bilan harbiy tayyorgarlikdan o'tkazish tashkil qilinadi. Bu davlatlararo harbiy mojarolar chiqqan taqdirda qurolli kuchlarni tez kengaytirish va ularni malakali shaxsiy tarkib bilan to'ldirish imkonini beradi. Davlat shuningdek, O'rta va oliy o'quv yurtlarida boshlang'ich harbiy tayyorgarlikni tashkil qiladi.

Mamlakat mudofaasi funksiyasi davlatning boshqa funksiyalari bilan bevosita bog'liqdir. Buni ayrim misollarda ko'rib chiqamiz. Mamlakat mudofaasi funksiyasining iqtisodiy funksiya bilan o'zaro bog'liqligi shunda ifodalanadiki, samarali iqtisodiy faoliyat orqali davlat qurolli kuchlarni zamonaviy harbiy texnika va qurol-aslaha bilan ta'minlaydi, harbiy inshootlar barpo etadi, mudofaa sanoatini rivojlantiradi, harbiy-ilmiy tadqiqotlar o'tkazadi.

Mamlakat mudofaa funksiyasining ijtimoiy funksiya bilan o'zaro bog'liqligi harbiy xizmatchilar hamda ularning oila a'zolarining ijtimoiy talab va ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi (sog'liqni saqlash, uy-joy bilan ta'minlash, dam olish uchun vaqt berish, kommunal xizmatlar ko'rsatish, davlat miqyosida pensiyalar tayinlash va boshqa.).

Mamlakat mudofaa funksiyasining huquqni muhofaza qilish funksiyasi bilan o'zaro hamkorligi orqali qurolli kuchlarda harbiy intizomni mustahkamlash, harbiy mulkni saqlash, harbiy xizmatchilar hamda ularning oila a'zolarining qonuniy huquq va erkinliklarini himoya qilish masalalari muvaffaqiyatli hal qilinadi.

Davlat mudofaa qobiliyatining uning ichki funksiyalari bilan bunday yaqin aloqasi natijasida bir tomondan mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash vazifalari muvaffaqiyatli hal qilinsa, ikkinchi tomondan mamlakat ichki turmushining barcha sohalarida tinch bunyodkor mehnat uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi.

Bu o'rinda jahon hamjamiyati davlatlari mudofaa siyosatining o'zaro aloqasini ham alohida qayd etib o'tish lozim. Hozirgi zamon sharoitlarida bu aloqa yadroviy va oddiy qurollarni qisqartirish, har bir davlatning mudofaa vositalaridan bakteriologik, kimyoviy, biologik va boshqa ommaviy qirg'in qurollarini chiqarib tashlashga qaratilgandir. Bu yerda gap dushman mamlakatlar o'rtasida ma'lum sabablarga ko'ra vujudga kelishi mumkin bo'lgan harbiy qarshilikni gumanizatsiyalashtirish haqida boradi. Turli mamlakatlar o'rtasidagi harbiy qarshilik darajasini pasaytirish barcha davlatlarning iqtisodiy imkoniyatlariga, ularda yashaydigan xalqlarning madaniy, ma'naviy va ekologik farovonligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat funksiyalari **amal qilish davomiyligi** bo'yicha **doimiy va muvaqqat (vaqtinchalik)**ga bo'linadi.

Doimiy funksiyalarga davlat mavjudligi va rivojlanishining barcha bosqichlariga xos bo'lgan funksiyalar (masalan, iqtisodiy funksiya) kiritilsa, **muvaqqat funksiyalarga** esa davlat o'z oldiga qo'ygan muayyan maqsad va vazifalarni amalga oshirishi bilan o'z ahamiyatini yo'qotadigan funksiyalar kiritiladi.

Ijtimoiy ahamiyatiga ko'ra davlat funksiyalari **asosiy va asosiy bo'lmagan** funksiyalarga bo'linadi.

Davlat funksiyalarini bunday tasniflashni, ya'ni asosiy va asosiy bo'lmagan funksiyalarga bo'lishni ko'pchilik olimlar tanqidiy nuqtai-nazardan baholaydilar. Shuni qayd etib o'tish joizki, davlatning asosiy va asosiy bo'lmagan funksiyasi o'zaro bir birlari bilan bog'liq bo'lib, davlatning asosiy bo'lmagan funksiyasi davlatning asosiy funksiyasini amalga oshirishga yordam beradi.

Davlatning barcha organlari tomonidan o'zaro hamkorlikda bajariladigan **funksiyalar asosiy funksiyalar** deyilsa, ayrim davlat organlarigagina xos bo'lgan funksiyalar esa **asosiy bo'lmagan funksiyalar** hisoblanadi.

4.4. DAVLAT FUNKSIYALARINI AMALGA OSHIRISH SHAKLLARI

Huquq ijodkorligi bu normativ-huquqiy aktlarni tayyorlash va ularni qabul qilish bo'lib, bu faoliyatsiz davlatning boshqa funksiyalarini amalga oshirib bo'lmaydi.

Huquqni ijro etish funksiyasi normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlab qo'yilgan qoidalarni huquqni qo'llash aktlari chiqarish

orqali amalga oshirishga qaratilgan faoliyatdir. Bunda qonunchilikda belgilangan talablarni kundalik hayotda bajarishga va boshqaruv xarakteriga ega bo'lgan turli xil masalalarni hal qilishga qaratilgan ishlar amalga oshiriladi.

Huquqni muhofaza qilish faoliyatiga tartibni saqlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, qonun va qoidalarga rioya etilishini ta'minlash, huquqbuzarliklarning oldini olish bo'yicha chora ko'rish, yuridik ishlarni ko'rib chiqish va ular yuzasidan qarorlar qabul qilish hamda aybdorlarni javobgarlikka tortish kabilarni kiritish mumkin.

Bugungi kunda davlat funksiyasini amalga oshirishning yangi turi – shartnomaviy shaklning roli oshib bormoqda. Bu markazlashmagan davlat boshqaruvi hamda bozor iqtisodiyotining rivojlanishi bilan izohlanadi.

Bundan tashqari, davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy bo'lmagan shakllari ham mavjud.

Huquqiy bo'lmagan shakllar davlat funksiyalarini amalga oshirishda tashkiliy-tayyorgarlik ishlarining asosiy qismini qamrab oladi. Bunday faoliyat ham zarur, ham huquqiy bo'lib, u huquqiy ahamiyatli faoliyatlardan bog'liq emas hamda huquqiy oqibatlarini keltirib chiqarmaydi.

Davlat funksiyalarini amalga oshirishning ushbu shakllariga quyidagilar kiradi:

1) tashkiliy-tartibga soluvchi – davlat organlarining hujjatlar loyihalarini tayyorlash, saylovlarni tashkil etish, rejalashtirish, muvofiqlashtirish va nazorat bilan bog'liq faoliyatini ta'minlovchi muayyan tuzilmalarning kundalik ishlari;

2) tashkiliy-xo'jalik – dotatsiya, kreditlash, ta'minot, statistika, buxgalterlik hisobi bilan bog'liq bo'lgan tezkor-texnik va xo'jalik ishlari;

3) tashkiliy-mafkuraviy – yangi qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni tushuntirish, ijtimoiy fikrni shakllantirish, aholiga murojaat qilish kabi davlat organlarining turli funksiyalarini mafkuraviy jihatdan ta'minlash bilan bog'liq kundalik ishlar.

Davlat funksiyalari muayyan usullarni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Ushbu usullar sifatida ishontirish va majburlov, tavsiya va rag'batlantirishlarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Ishontirish subyektlarni ularning irodasiga mos ravishda, bosim o'tkazmasdan va tanlash erkinligini ta'minlagan holda muayyan faoliyat yuritishga undashdir. Ishontirish subyektiv huquq, qonuniy manfaatlar, imtiyozlar va boshqa ijobiy yuridik vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin. Davlat, asosiy usul sifatida avvalo, ishontirish usulidan maksimal tarzda foydalanishi lozim. Ishontirish manfaatdorlikka, qonuniylikning isbotlanishiga va huquq normalariga mos keladigan ongli yurish-turishning maqsadga muvofiqliligiga asoslanadi.

Majburlash – kishilarni tanlov huquqini cheklagan holda kuch ishlatish orqali muayyan faoliyat yuritishga undashni nazarda tutadi. Majburlov to'xtatib qo'yish, jazlash, mahrum qilish kabi yuridik vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Tavsiya qilish – kishilarni jamiyat va davlat nuqtai nazaridan istalgan va ijobiy xatti-xarakatni amalga oshirishga yo'naltirishdir.

Rag'batlantirish – kishilarni rag'batlantirish tizimi orqali jamiyat va davlat manfaatdor bo'lgan ijtimoiy foydali faoliyat yuritishga undashdir.

Yuqoridagilar bilan birga, adabiyotlarda davlat funksiyalarini amalga oshirishning iqtisodiy va ma'muriy usullari haqida ham aytib o'tiladi.

Iqtisodiy usullar sifatida davlat boshqaruvini amalga oshirishda quyidagi iqtisodiy vositalardan foydalanish nazarda tutiladi: muayyan tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar uchun soliqlarni kamaytirish; iqtisodiyotning u yoki bu tarmog'iga investitsiya kiritish va boshqalar. Iqtisodiy funksiyani amalga oshirish orqali davlat bashoratlash, rejalashtirish, imtiyozli kreditlash, davlat subsidiyalarini berish, ist'emolchilarni himoya qilish va boshqalarni amalga oshiradi.

Ma'muriy usullar buysunish va davlat organlarining qonuniy ko'rsatmalarini bajarish majburiyati bilan bog'liqdir. Bunday usullar qatoriga davlat rag'batlantiruv va man etish usullarini kiritish mumkin. Davlat tomonidan rag'batlantirishga masalan, chet el investitsiyalarini rag'batlantirish maqsadida chet el kapitali bilan faoliyat yuritadigan korxonalarini bir necha yilga soliqlardan ozod qilishni ko'rsatib o'tish mumkin. Man etishga qaratilgan usulni qo'llash orqali davlat u yoki bu faoliyat yuritishga o'zining salbiy munosabatini bildiradi. Masalan, davlat narkotik va boshqa psixotron moddalarni noqonuniy ishlab chiqarish, muayyan faoliyat turlari bo'yicha litsenziya olmasdan xizmat

ko'rsatish kabilar. Bunda davlat jamiyat manfaatlari uchun zararli va mos kelmaydigan faoliyat olib borilishiga to'sqinlik qiladi.

4.5. DAVLAT FUNKSIYALARINING RIVOJLANISHI VA O'ZGARISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Taraqqiyotning muayyan bosqichida turgan har qanday davlat bir xil funksiyaga (masalan, iqtisodiy funksiya)ga ega bo'lmaydi, lekin ularni amalga oshirish mazmuni va usullari bir-biridan farq qiladi. Har bir bosqichga qat'iy belgilangan funksiyalar mos keladi deb o'ylash to'g'ri emas. Albatta, davlat taraqqiyoti davomida vaqti-vaqti bilan yangi funksiyalar yuzaga keladi, lekin eskilari ham izzsiz yo'qolib ketmaydi. Faqat ularning ko'rinishi o'zgarishi, yangi mazmun bilan boyishi mumkin.

Davlatning funksiyalari u mavjud bo'lgan butun tarixiy davr mobaynida doimiy ravishda xos bo'ladi. Agar hokimiyat tepasiga boshqa siyosiy kuchlar kelsa, u holda davlatning funksiyalari ham o'zgaradi. Shu bilan birga, ma'lum davrlarda ustuvor manfaatlarning o'zgarishi ham ro'y berishi mumkin. Bu o'z navbatida, funksiyalarning ham o'zgarishiga olib keladi. Bunda birinchi o'ringa birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan funksiyalar chiqishi tabiiydir. Masalan, Ikkinchi jahon urushi davrida davlatning yalpi mudofaa funksiyasi asosiy o'ringa chiqqan. Davlat tarzida uyushgan jamiyat hayotining turli sohalaridagi inqiloblar, radikal iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlar davrida funksiyalar turlicha ko'rinishga ega bo'ladi.

Ijtimoiy va tabiiy borliqning turli sohalarida global o'zgarishlar ro'y berayotgan bugungi kunda ayrim funksiyalarning ahamiyati yanada oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga misol tarzida ekologik muvozanatni saqlash zarurati; alohida mamlakatlarning manfaatlari doirasiga sig'maydigan muammolarni hal qilishda xalqaro madaniy va ilmiy-texnik hamkorlik (koinotni o'zlashtirish, jahon okeani resurslarini o'rganish va ulardan foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, transport vositalarini rivojlantirish, milliy, etnik va diniy nizolarni hal etish va boshqa funksiyalar)ni ko'rsatib o'tish mumkin.

4.6. GLOBALLASHUV JARAYONI VA DAVLAT FUNKSIYALARINING ZAMONAVIY KONSEPSIYALARI

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari davlatlarning faoliyat yoʻnalishlari, ya'ni funksiyalarining mazmun va mohiyatiga hamda ularni tasniflash jarayoniga ham jiddiy ta'sir koʻrsatmoqda. Bunda davlatlarning nafaqat tashqi funksiyalari, balki ichki funksiyalari ham globalizatsiya jarayonlariga bogʻliq boʻlib qolmoqda. Bu borada ilmiy va oʻquv adabiyotlarida ta'kidlab oʻtilganidek, "Har qanday davlatning ichki va tashqi funksiyalari bir-biri bilan chambarchas bogʻliq, chunki boshqa davlatlar bilan oʻzaro munosabatlar yoʻlini belgilovchi tashqi siyosat ham koʻp jihatdan muayyan davlat amal qilishining ichki shart-sharoitlariga bogʻliq boʻladi"¹.

Shu bilan birga, davlatlarning ichki funksiyasini xalqaro hamjamiyatning ta'siri va manfaatini e'tiborga olmasdan faqat milliy manfaatlarga asoslangan maqsad va vazifalarga tayanib, rivojlantirib boʻlmasligini qayd etish joiz. Jahonda integratsiya jarayonlari tobora kengayib borayotganligi davlatimizdan dunyo miqyosidagi, ya'ni global muammolarni hal qilish, chunonchi, xalqaro jinoyatchilikka qarshi kurash, ekologik halokatlarning oldini olish, tabiat va atrof-muhitni muhofaza qilish va hokazolarda jahonning barcha davlatlari bilan hamkorlik qilishni taqozo etadi.

Global muammolarni hal etishda erishilgan yutuqlar ayrim olimlarning davlat funksiyalarini ichki va tashqi turlarga ajratish uslubining eskirganligi toʻgʻrisida fikr yuritishlariga asos boʻlmoqda. Xususan, hozirgi sharoitda davlat funksiyalarining ichki va tashqi funksiyalarga ajratish ma'lum darajada oʻz ahamiyatini yoʻqotmoqda, chunki koʻpgina ichki funksiyalar tashqi funksiyalar tusini kasb etmoqda (masalan, davlat faoliyatining ekologik yoʻnalishi) yoki aksincha.

Ma'lumki, har bir davlat boshqa davlatlardan alohida faoliyat yurita olmaydi, ular ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, madaniy sohalarda oʻzaro bir-biriga bogʻlangan boʻlib, nafaqat global muammolar, balki mamlakat miqyosidagi muammolarni ham birgalikda oʻzaro manfaatlar kelishuviga tayangan holda hal etishlari mumkin. Xususan, bugungi kunda globalizatsiya davlatning siyosiy funksiyasi mazmuniga ham muayyan oʻzgartishlar kiritmoqda. Shu oʻrinda ta'kidlash joizki, fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish va jamiyatni demokratik

¹ Davlat va huquq nazariyasi. Darслик / проф. Х.Т. Одилқориев тахрири остида. – Т.: Шарқ, 2009. – Б.112.

talablar asosida boshqarish tamoyillarining to‘laqonli amalga oshishini ta‘minlash uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish hozirgi zamon davlatlari siyosiy funksiyasining mazmun-mohiyatini tashkil qilmoqda.

Globallashuv sharoitida davlatning zamonaviy funksiyalarini tasniflashning yagona tizimini joriy etish, ya’ni ularni quyidagi 5 ta umumiy funksiyalar guruhiga ajratish maqsadga muvofiq:

1) siyosiy, ya’ni davlatning siyosiy hayotni boshqarish, davlat organlarini shakllantirish, ularning faoliyatini tashkil etish hamda xalq hokimiyatchiligini ta‘minlash funksiyasi;

2) iqtisodiy funksiya bu davlat tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish borasida asosiy yo‘nalishlarini ishlab chiqish, boshqaruvni amalga oshirish hamda tartibga solib turishdan iboratdir. Bundan tashqari, jamiyatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini aniqlash, turli xil mulk shakllarining tenglik sharoitida amal qilinishini ta‘minlash, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash kabilar ham davlatning iqtisodiy sohadagi funksiyasi doirasiga kiradi;

3) ijtimoiy, bu aholini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish, insonlarga munosib turmush tarzini yaratish va boshqalar;

4) mafkuraviy, ya’ni jamiyat a‘zolarini tarbiyalash, ularda ta‘lim, ommaviy axborot vositalari, madaniyat orqali fuqarolik va vatanparvarlik qadriyatlarni shakllantirish borasidagi davlat faoliyatining yo‘nalishi;

5) ekologik funksiya – jamiyat talab va ehtiyojlarini yanada to‘liqroq ta‘minlash va jamiyat a‘zolarining yashash, mehnat va dam olish sharoitlarini yaxshilash, atrof-muhitni muhofaza qilish vazifalarini hal etish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ularni tiklash va ko‘paytirish borasidagi davlat faoliyati yo‘nalishi.

Bugungi kunda demokratik qadriyatlarning globallashuv jarayonlari kechayotganligini qayd etar ekan, bu borada I.I. Lukashuk quyidagilarni bildirib o‘tadi: “demokratiya xalqaro tamoyil sifatida umumbashariy ahamiyat kasb etmoqda. Unga bo‘lgan huquq global huquq sifatida tan olinib, uning amalga oshishi xalqaro hamjamiyat tomonidan keng miqyosda ta‘minlanmoqda”.

O‘zbekiston o‘zi uchun demokratik rivojlanish va fuqarolik jamiyati qurish yo‘lini aniq-ravshan belgilab olgan va bu maqsad Konstitutsiyamizda muhrlab qo‘yilgan. Bu yo‘l demokratiya va erkinlikning umume'tirof etilgan va asosiy prinsiplariga tayanadi.

Zamonaviy davlatlar siyosiy funksiyasining asosiy yoʻnalishi xalq hokimiyatchiligini taʼminlash ekanligi koʻpchilik olimlar tomonidan muayyan qoida sifatida eʼtirof etilgan. Mazkur qoida xalq tomonidan quyidagi vakolatlarni amalga oshirishni nazarda tutadi: birinchidan, davlat hokimiyati organlarini shakllantirishda ishtirok etish; ikkinchidan, davlat va jamiyat ahamiyatiga molik boʻlgan eng muhim qarorlarni qabul qilishda ishtirok etish (masalan, referendum orqali); uchinchidan, davlat hokimiyati organlari faoliyati ustidan kuchli jamoatchilik nazoratini amalga oshirish.

Mamlakatimizda mustaqillik yillarida mazkur qoidaning deyarli barcha yoʻnalishlari boʻyicha zarur konstitutsiyaviy-huquqiy asoslar yaratilishi bilan bir qatorda ularni hayotga tatbiq etish yuzasidan ham muayyan yutuqlarga erishildi. Ayniqsa, soʻnggi yillarda davlat hokimiyati organlari faoliyati ustidan samarali jamoatchilik nazoratini oʻrnatish va uni amalga oshirishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda.

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari, ayniqsa, davlatning iqtisodiy funksiyasiga koʻproq taʼsir etayotganligi haqida fikrlar bildirilmoqda. Oʻz navbatida, mazkur holat dunyo bozorining baynalmilallashuvi, transmilliy korporatsiyalar taʼsirining kuchayishi hamda davlatlarning iqtisodiy integratsiyasi natijasida turli xil xalqaro iqtisodiy institutlarning yuzaga kelganligi bilan ham bogʻliq ekanligini qayd etish joizdir.

Mazkur sohada globallasuv jarayonlarining davlat iqtisodiy funksiyasiga ijobiy taʼsir oʻtkazishi bilan birga koʻrsatib oʻtilgan jarayonlar davlatlarning milliy iqtisodiyotni boshqarish borasidagi imkoniyatlarini muayyan darajada cheklayotganligini ham eʼtirof etish lozim. Ayniqsa, bugungi kunda transmilliy korporatsiyalarning global iqtisodiyotni tartibga solish borasidagi vakolatlari kengayib bormoqda. Iqtisodiy sohadagi globalizatsiya, shuningdek xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga hamda xalqaro bozorda raqobatning keskin kuchayishiga olib keldi. Ushbu holatlar, oʻz navbatida, hozirgi zamon davlatlarini oʻz iqtisodiy funksiyalarini ushbu jarayonlarga moslashtirishga va iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning yangi shakllarini izlashga undamoqda.

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari davlatlarning ekologik funksiyasiga ham jiddiy taʼsir oʻtkazmoqda. Dunyo miqyosida qulay atrof tabiiy muhitni qaror toptirishda butun xalqaro hamjamiyat birdek

manfaatdordir. Shu bois, ekologik muammolarni hal etish tobora global ahamiyat kasb etib bormoqda. Global muammolarni hal etishda yuqori sanoat va ilmiy-texnik potensialga hamda tabiiy resurslarga boy bo'lgan mamlakatlar muhim o'rin tutadi. Zero, tabiiy muhitning keng hajmda ifloslanishi va dunyo miqyosida iqlimning o'zgarishida aynan ushbu davlatlarning hissasi yuqoridir. Bozor iqtisodiyotining tobora o'sib borayotgan ehtiyojlari ko'p holatlarda tabiatdan oqilona foydalanish, o'rmonlar, o'simlik va hayvonot dunyosini saqlab qolish va o'zlashtirish qoidalarini inkor etishga olib kelmoqda. Ko'p yillar mobaynida inson tabiatni o'ziga to'liq bo'ysundirishga urindi, tabiiy resurslarni bitmas-tuganmas hisoblab, ularga faqat iste'mol obyekti sifatida qaradi. Natijada yer kurrasida, shu jumladan, Markaziy Osiyo mintaqasida ham ekologik jihatdan, xavfli vaziyat yuzaga keldi, ayrim shaharlar atmosferasida zaharli gazlar miqdori haddan tashqari oshib ketdi, biologik rang-baranglik, muvozanat buzildi. Shuning uchun ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir, uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, sivilizatsiyaning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir.

Shu jihatdan olganda, har bir davlat o'z hududida aholisining yashash shart-sharoitlari munosib darajada saqlanishini o'z zimmasiga olmasa, ya'ni insoniyatning umumiy tabiiy muhitda normal yashashini saqlab turish borasida boshqa davlatlar bilan hamkorligi yo'lga qo'yilmasa, yaqin istiqbolda umumbashariy kollaps, ya'ni global tanglik yuz berishi ehtimoldan xoli emas.

Umuman olganda, dunyoda kechayotgan globallashuv jarayonlari davlatlarning yuqorida qayd etib o'tilgan funksiyalari bilan bir qatorda inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, mudofaa, mafkuraviy, madaniy va boshqa sohalardagi funksiyalariga ham muayyan darajada ta'sir o'tkazadi.

Insoniyat oldida turgan umumbashariy muammolar ularni hal etishga qaratilgan davlatlarning yangi global funksiyalarini yuzaga keltirmoqda.

Ushbu global funksiyalar qatorida inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish; demografik, xomashyo hamda energetik muammolarni hal etish; xalqaro jinoyatchilik, ayniqsa, terrorizmga qarshi kurash; kosmik fazoni o'zlashtirish sohasida hamkorlik qilish; umumsayyoraviy

axborot makonini yaratishda kuchlarni birlashtirish kabi funksiyalarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Shu jihatdan qaraganda, davlat funksiyalari tizimiga global muammolarni hal etish borasidagi davlat funksiyasini kiritish mumkin. Mazkur funksiya umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan global muammolarni hal etishda davlatlarning birgalikda faoliyat yuritishini nazarda tutadi. Globalizatsiya jarayonlari zamonaviy davlatlar oldiga milliy va xalqaro manfaatlarni uyg'unlashtirish tamoyili asosida hamkorlikni kengaytirish hamda shu asosda ichki va tashqi funksiyalarning mazmun-mohiyatiga jiddiy o'zgartishlar kiritish vazifasini qo'yadi.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat funksiyalari bilan uning maqsad va vazifalari o'rtasida aloqadorlikni yoritib bering. Fikringizni misollar bilan asoslang.

2. Davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy va tashkiliy shakllarini tahlil eting hamda ularni o'zaro taqqoslang.

3. Davlat funksiyalarini tasniflashga asos bo'luvchi mezonlarni muhokama qiling. Fikringizni misollar bilan asoslang.

4. Davlatning ichki funksiyalari ichki vazifalarni yechishga yo'naltirilgan faoliyat bo'lib, davlatning jamiyatga ta'sirining faollik darajasini ko'rsatadi. Davlatning asosiy ichki funksiyalarini muhokama eting.

5. Davlatning tashqi funksiyalari davlatlararo miqyosdagi vazifalarni xal qilish bilan bog'liq. Shunga bog'liq holda davlatning asosiy tashqi funksiyalarini muhokama eting.

5-MAVZU. DAVLAT SHAKLLARI

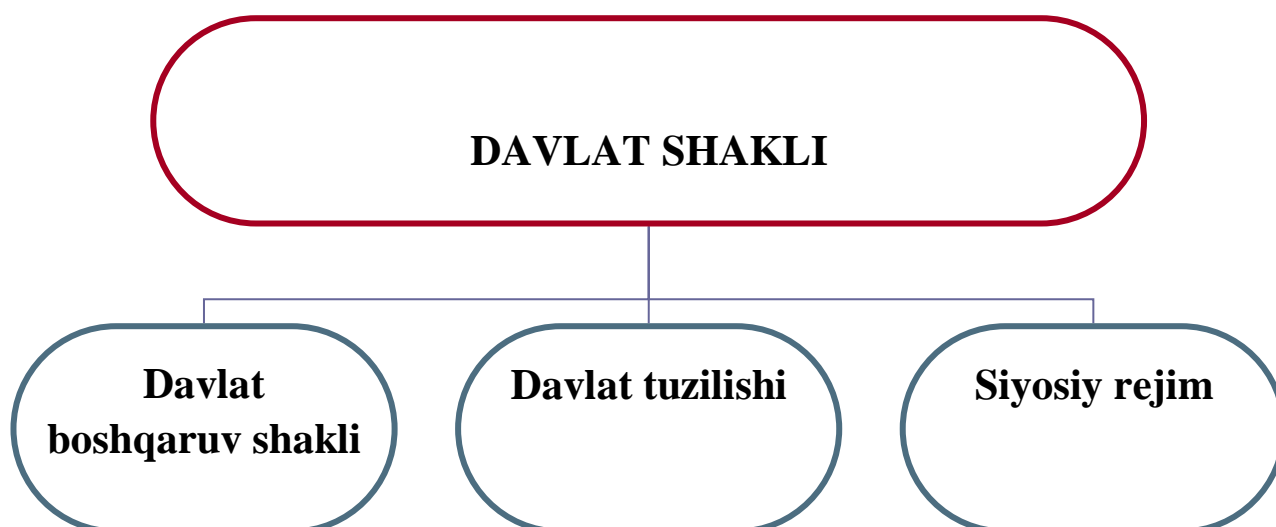
Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat shakli tushunchasi va uning tarkibiy elementlari.
2. Davlat shakllarining rivojlanishi va o‘zgarishiga ta'sir etuvchi omillar.
3. Davlatning boshqaruv shakllari: respublika va monarxiya.
4. Davlatning tuzilish shakllari: unitar, federativ va konfederativ.
5. Siyosiy rejim tushunchasi va turlari.
6. O‘zbekiston Respublikasi davlat shaklining o‘ziga xos xususiyatlari.

5.1. DAVLAT SHAKLI TUSHUNCHASI

Davlat shakli – bu o‘z ichiga davlat boshqaruvi, davlat tuzilishi va siyosiy (davlat) rejimni qamrab oluvchi siyosiy hokimiyatni tashkil etish usullari yig‘indisidir.

Davlat shakli davlatning mohiyati bilan bevosita bog‘liqdir. Chunki davlat shakli tushunchasini o‘rganish orqali davlat hokimiyati qanday uyushtirilganligi, uning qaysi idoralar orqali amalga oshirilishi, ushbu idoralarning tashkil etilish tartibi, tuzilishi, o‘zaro munosabatlari, markaziy organlar bilan ma'muriy-hududiy birliklardagi mahalliy davlat organlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, davlat hokimiyatining amalga oshirish usullari haqida ma'lumotlarga ega bo‘lish mumkin.



5.2. DAVLAT SHAKLLARINING RIVOJLANISHI VA O'ZGARISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

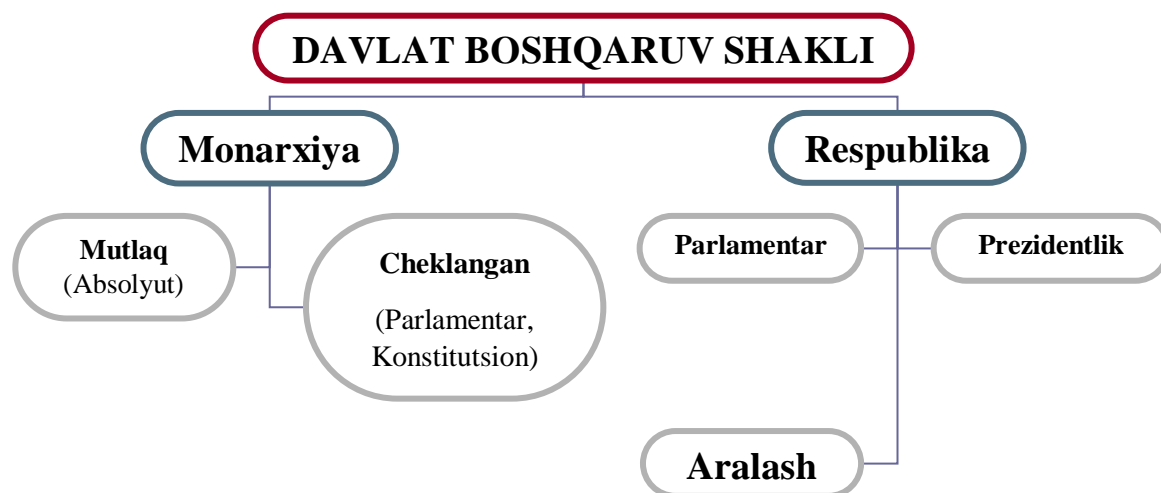
Davlat shakllarining rivojlanishi va o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- ijtimoiy-iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy muhit;
- tarixiy, milliy va diniy an'analar, urf-odatlar;
- tabiiy, geografik va iqlimiy shart-sharoitlar;
- siyosiy kuchlarning o'zaro nisbati;
- jamiyatni g'oyaviylashtirish va siyosiyashtirish darajasi.

5.3. DAVLATNING BOSHQARUV SHAKLI

Davlat boshqaruv shakli – bu davlat hokimiyatining oliy organlarini tashkil etish hamda ushbu organlarning o'zaro va aholi bilan bo'lgan munosabatlarini belgilovchi davlat shaklining tarkibiy qismi. Shuningdek, muayyan mamlakatda davlat boshlig'i (monarx yoki prezident)ning huquqiy maqomi bilan bog'liq masalalar ham davlat boshqaruv shaklining mazmuni tarkibiga kiradi.

Monarxiya (lotincha monos – yakka, arxe – hokimiyat ma'nosini anglatadi) – bunda, qoida tariqasida, oliy davlat hokimiyati yakka shaxs tomonidan amalga oshiriladi. Odatda hokimiyat meros orqali o'tadi.



Monarxiyaning belgilari:

- monarx hokimiyati muqaddas (teokratik monarxiyalarda) va daxlsiz deb e'lon qilinadi;
- hokimiyatni o'rnatish va qabul qilishning alohida tartibi mavjud, qoida tariqasida, hokimiyat meros orqali o'tadi;
- o'z hokimiyatidan umrbod foydalanadigan davlat boshlig'ining (podsho, qirol, imperator, shoh, xon, knyaz, gersog va boshqalar) mavjudligi;
- monarxning o'z boshqaruv faoliyati natijasi yuzasidan yuridik javobgar emasligi;
- ichki va tashqi siyosatni amalga oshirishda bevosita o'z nomidan ish ko'rishi va boshqalar.

Monarxiya boshqaruvining ko'rinishlari: mutlaq (absolyut), cheklangan, dualistik (aralash), teokratik.

1. Mutlaq (absolyut) monarxiya. Bunda, davlat suverenitetining birdan-bir egasi monarx bo'lib, u o'z qo'lida butun hokimiyat (qonunchilik, ijro va sud)ni to'plagan bo'ladi va uning hokimiyati aholi yoki birorta organ tomonidan cheklanmagan bo'ladi (bugungi kunda Baxrayn, Bruney, Qatar va boshqalarda mavjud).

2. Cheklangan monarxiya (parlamentar, konstitutsion). Bunda monarx hokimiyati vakillik organi tomonidan muayyan darajada cheklangan va monarxning huquqiy maqomi konstitutsiya bilan chegaralab qo'yilgan bo'ladi. Uning quyidagi turlari mavjud:

Parlamentar monarxiya mamlakatlari (hozirgi Buyuk Britaniya)da qirol davlat boshlig'i vazifasini o'tasada, amalda mamlakatni to'la ma'noda boshqara olmaydi. Parlamentar monarxiyaning quyidagi belgilari mavjud: a) monarx hokimiyati deyarli barcha sohalar bo'yicha cheklangan bo'ladi; b) ijro hokimiyati hukumat tomonidan amalga oshiriladi, hukumat o'z navbatida konstitutsiyaga ko'ra monarx oldida emas, balki parlament oldida javobgar bo'ladi; v) hukumat parlamentga bo'lgan saylovlarda g'olib chiqqan partiyalar vakillari orasidan shakllantiriladi; g) hukumat boshlig'i lavozimiga parlamentda ko'pchilik deputatlik o'rniga ega bo'lgan partiya rahbari tayinlanadi; d) qonunlarni parlament qabul qiladi, monarxning qonunlarni imzolashi esa asosan formal xarakterga ega bo'ladi.

Konstitutsiyaviy monarxiya davlat boshqaruvining shunday shakli, bunda monarxning hokimiyati konstitutsiya bo'yicha vakillik organi tomonidan chegaralangan bo'ladi. Konstitutsiyaviy monarxiya

oʻrta asrlarda yevropada roʻy bergan burjua inqiloblari natijasida yuzaga kelgan. Hozirgi kunda Daniya, Belgiya, Ispaniya, Norvegiya, Shvetsiya, Yaponiya kabi mamlakatlarda davlat boshqaruvi konstitutsiyaviy monarxiya shaklida tashkil etilgan. Davlat boshqaruvining bunday shaklida demokratik siyosiy rejim mavjud boʻlishi mumkin.

3. Dualistik (aralash) monarxiya. Dualistik monarxiyada davlat hokimiyatini tashkil etish ikki tomonlama xarakterga ega, ya'ni monarx ijro hokimiyatiga boshchilik qiladi, oʻzi oldida javobgar boʻlgan hukumatni shakllantiradi, qonunchilik hokimiyati esa parlamentga tegishli boʻladi (Iordaniya, Marokash, Malayziya kabi davlatlarda mavjud). Shu bilan birga, monarx parlament tomonidan qabul qilingan qonunlarga mutlaq veto qoʻyish huquqiga ega.

4. Teokratik monarxiya. Bunday boshqaruv shakli mavjud boʻlgan davlatlarda monarx ham dunyoviy, ham diniy hokimiyatga ega boʻladi (Vatikan, Saudiya Arabistoni).

Respublika – davlat boshqaruvining shunday shakli, bunda davlat hokimiyati aholi tomonidan muayyan muddatga saylab qoʻyiladigan organlar va davlat boshligʻi tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning respublika shakliga xos boʻlgan quyidagi belgilar mavjud:

- davlat boshligʻi va boshqa oliy hokimiyat organlarining muayyan muddatga saylab qoʻyilishi;
- davlat boshligʻi va boshqa saylab qoʻyiladigan organlarning saylovchilar oldida mas'ulligi hamda ularning muayyan muddatga saylanishi va tayinlanishi;
- davlat boshligʻining qonunda belgilab qoʻyilgan holatlarda yuridik jihatdan javobgarligi;
- davlat hokimiyatini davlat boshligʻi nomidan emas, balki xalq nomidan amalga oshirilishi;
- fuqarolar huquq va erkinliklarining davlat tomonidan himoya qilinishi, davlat va shaxs oʻrtasida oʻzaro mas'ullikning mavjudligi va boshqalar.

Respublikaning quyidagi tarixiy shakllari mavjud boʻlgan: Afina demokratik respublikasi (er. av. V–IV asrlarda Afina); Rim aristokratik respublikasi (er. av. V–II asrlarda Rim); Sparta aristokratik respublikasi (er. av. V–IV asrlarda Sparta); oʻrta asr shahar (feodal) respublikalari (Venetsiya, Novgorod, Pskov, Florensiya, Genuya, Ganza va boshqa erkin shaharlar).

Sotsialistik respublikalar. Parij kommunasi (1871); Sovetlar respublikasi (1917–1991 yillarda sobiq Sovet Ittifoqi); Xalq demokratik respublikalari (XXR, VSR, Kuba).

Hozirgi kunda respublika shaklining asosan quyidagi turlari ajratib ko‘rsatiladi: parlamentar respublika, prezidentlik respublikasi, aralash (dualistik) respublika.

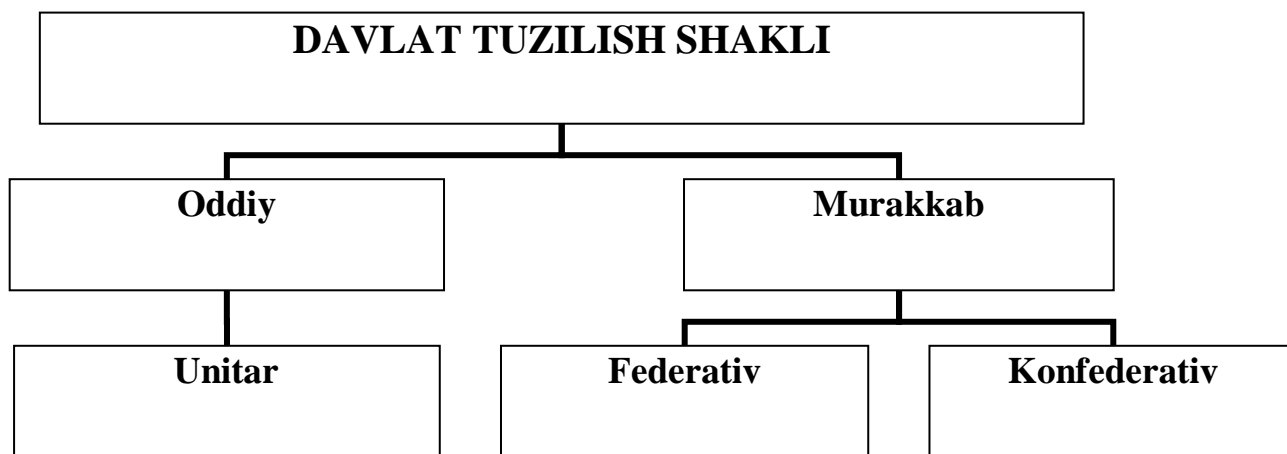
Parlamentar respublika. Hozirgi zamon davlat boshqaruvining bir turi bo‘lib, bunday respublikada hukumat parlamentga o‘tkazilgan saylovlarda ko‘pchilik o‘rin olgan partiyalarga tegishli deputatlar tomonidan shakllantiriladi (Italiya, Isroil, Germaniya va boshqalar). Bundan tashqari, davlat boshlig‘i – prezident odatda parlament a‘zolari yoki maxsus kengash tomonidan saylanadi. Hukumat parlament oldida javobgar bo‘lib, uning faoliyat muddati parlamentga bo‘lgan saylovlargacha amalda bo‘ladi.

Prezidentlik respublikasi. Bunda prezident, qoida tariqasida, davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig‘i hisoblanadi. Prezident hukumatni shakllantiradi va hukumat uning oldida javobgar bo‘ladi (AQSh, Rossiya, Braziliya, Argentina, Meksika va boshqalar). Prezident umumxalq saylovlari asosida o‘z lavozimiga saylanadi.

Aralash respublika. Bunday boshqaruv shaklida davlat boshlig‘i – prezident xalq tomonidan saylanadi. U hukumat boshlig‘ini tayinlashda rasman ishtirok etadi, lekin hukumat boshlig‘i va a‘zolari parlamentdagi ko‘pchilik tomonidan shakllantiriladi (Fransiya, Finlyandiya). Boshqaruvning bunday shaklida prezident konstitutsiya asosida ijro hokimiyati va hukumat o‘rtasida hal qilib bo‘lmaydigan ziddiyatlar kelib chiqqan holatda parlamentni tarqatib yuborish vakolatiga ega bo‘ladi.

5.4. DAVLATNING TUZILISH SHAKLI

Davlatning tuzilish shakli – bu davlatning siyosiy va ma‘muriy-hududiy tuzilishi bo‘lib, markaziy va mahalliy organlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni tavsiflaydigan davlat shaklining tarkibiy qismidir.



Davlatning tuzilish shakliga ko‘ra: oddiy (unitar) va murakkab (federativ va konfederativ) ko‘rinishlari mavjud.

Unitar tuzilishdagi davlat yagona bo‘lib, u tarkibiy qismlari suverenitet belgilariga ega bo‘lmagan ma‘muriy-hududiy birliklardan iborat bo‘ladi.

Unitar davlatga xos belgilar:

- qonunchilik, ijroiya va sud hokimiyati organlari yagona tizimining mavjudligi;
- yagona konstitutsiya, qonunchilik, soliq, moliya tizimlarining mavjudligi;
- yagona fuqarolikning joriy etilganligi;
- barcha tashqi munosabatlar markaziy organlar tomonidan amalga oshirilishi.

Federativ tuzilishga ega bo‘lgan davlat – bu mustaqil bo‘lgan bir necha davlat tuzilmalarining ixtiyoriy asosda birlashgan yagona ittifoqi. Federativ davlatning **hududiy** (AQSh), **milliy** (Hindiston), **aralash** (Rossiya Federatsiyasi) shakllari mavjud.

Federativ davlatning umumiy belgilari:

- federatsiya hududi uning alohida subyektlari (shtatlar, kantonlar, respublikalar, o‘lkalar va boshqalar) hududlaridan tashkil topgan bo‘ladi;
- davlat hokimiyati organlari – oliy qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati federatsiya va subyektlar miqyosida ikki pog‘onali bo‘ladi;
- federatsiya va uning subyektlari vakolatlari konstitutsiyasida, ittifoq shartnomasi yoki o‘zaro vakolatlarni chegaralash to‘g‘risidagi ikki tomonlama shartnomalarda belgilab qo‘yilgan bo‘ladi;

- federatsiya subyektlari o'zlarining konstitutsiyalari va qonunchilik tizimiga, oliy qonunchilik, ijro, sud hokimiyatlari tizimiga ega bo'ladi;

- federativ davlatda ittifoq fuqaroligi bilan bir qatorda subyektlarning ham fuqaroligi bo'lishi mumkin;

- federativ davlat parlamenti asosan ikki palatali bo'lib, yuqori palata asosan federatsiya subyektlarining manfaatlarini ifodalaydi, himoya qiladi;

- tashqi siyosat, qurolli kuchlarga yagona qo'mondonlik, mudofaa, moliya, soliq tizimlariga rahbarlikni asosan federal davlat organlari amalga oshiradi.

Konfederatsiya – bu siyosiy, harbiy, iqtisodiy va boshqa sohalarda muayyan maqsadlarga erishish uchun tashkil qilinadigan davlatlarning muvaqqat ittifoqi.

Konfederatsiyaning belgilari:

- konfederatsiya suverenitetga ega bo'lmaydi, chunki ushbu tuzilma to'la ichki va tashqi suverenitetga ega bo'lgan mustaqil davlatlarning ittifoqidir;

- konfederatsiyada markaziy davlat apparati va yagona qonunchilik tizimi mavjud bo'lmaydi;

- konfederatsiya doirasida muayyan muammolarni hal qilish borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish maqsadida ittifoq organlari tashkil etilishi mumkin;

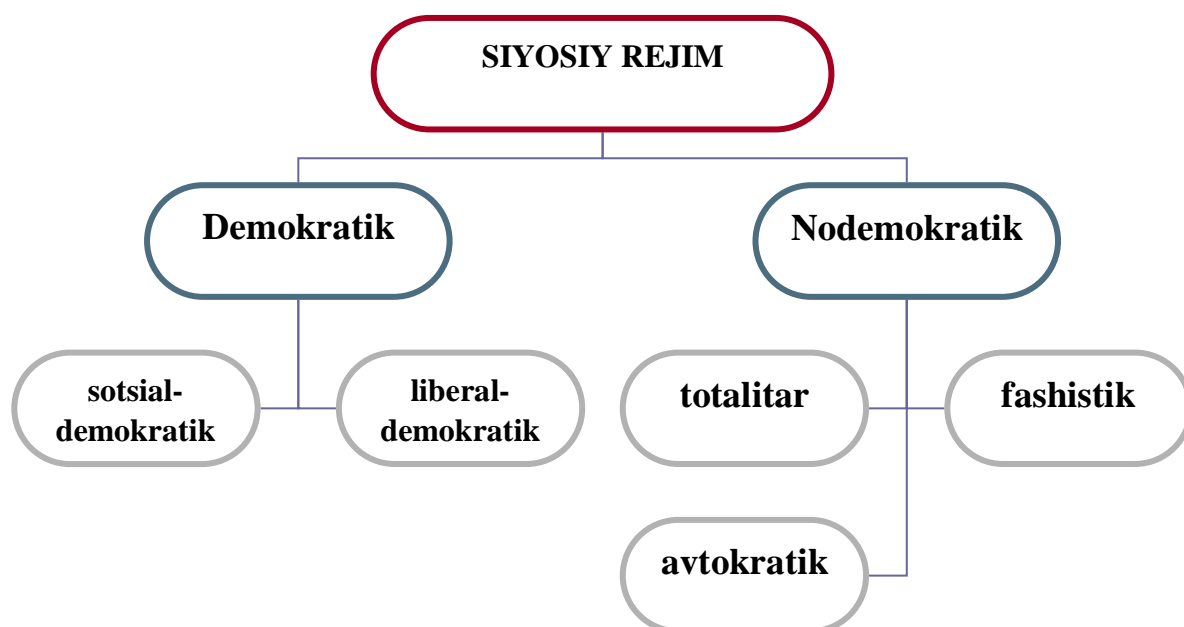
- konfederatsiyaga birlashgan davlatlarning o'z fuqaroligi saqlanib qolinadi, lekin bu davlatlarning fuqarolari konfederatsiya hududida erkin harakatlanish (viza va boshqa rasmiyatchiliklarsiz) huquqiga ega bo'ladilar;

- konfederatsiyada yagona soliq tizimi, byudjet va armiya mavjud bo'lmaydi, lekin konfederatsiya subyektlari muayyan muddatga yagona pul tizimi, bojxona qoidalari, davlatlararo kredit siyosati, konfederatsiya maqsadlari uchun byudjet tizimini tashkil qilishlari mumkin;

- konfederativ davlatlar uzoq muddatga saqlanib qolmaydi, bunda ular keyinchalik federatsiyaga aylanishi yoki umuman tarqalib ketishi mumkin.

5.5. SIYOSIY REJIM

Siyosiy rejim – bu davlat hokimiyatni amalga oshirishda qo‘llaniladigan usul, uslub va vositalar yig‘indisidir. Siyosiy rejim davlat hokimiyatining aholi bilan o‘zaro munosabatlari qanday usullar yordamida amalga oshiriladi, ijtimoiy qatlamlarning siyosiy sohadagi haqiqiy nisbati qanday namoyon bo‘ladi, turli jamoat tashkilotlarining siyosiy maqomi qanday, davlat organlari o‘z hududlarida yashovchi aholini boshqarish bo‘yicha amalda qanday rol o‘ynaydi degan savollarga javob beradi.



Davlat va huquq nazariyasi davlatchilikning ko‘p asrlik tarixida ma‘lum bo‘lgan siyosiy rejimlarning bir qator turlarini ajratib ko‘rsatadi. Barcha siyosiy rejimlar birinchi navbatda ikki xil ko‘rinishdagi, ya‘ni **demokratik va nodemokratik** turlarga bo‘linadi.

Demokratik rejim. Davlat hokimiyatini amalga oshirishning mazkur turiga quyidagi belgilar xos:

- iqtisodiy faoliyat sohasida shaxsning erkinligi;
- davlat hokimiyati faoliyatiga xalq tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir qilishning samarali mexanizmlarining mavjudligi;

•jamiyat hayotiga oid bo‘lgan eng muhim masalalar yuzasidan qarorlarning ko‘pchilik tomonidan ozchilikning manfaatlari maksimal darajada e‘tiborga olingan holda qabul qilinishi;

•shaxsiy huquq va erkinliklarning kafolatlanganligi;

•shaxsning qonunsizlik va hokimiyatning har xil suiiste‘mol qilishliklaridan himoyalanganligi;

•oshkoralik, ommaviy axborot vositalarining erkinligi va senzurdan xoli ekanligi;

•barcha davlat organlari faoliyatining qonuniylik tamoyiliga asoslanishi;

•hokimiyat vakolatlarining taqsimlanganligi va boshqalar.

Demokratik rejimning quyidagi turlari mavjud: sotsial-demokratik (tenglik, davlat tomonidan ijtimoiy jihatdan kam ta‘minlangan shaxslarga nisbatan kuchli ijtimoiy siyosatning amalga oshirilishi va boshqalar); liberal-demokratik (erkinlik, birodarlik, tenglik kabi umuminsoniy qadriyatlarining ta‘minlanishi bilan birga davlatning iqtisodiyotga ta‘siri minimal darajada bo‘lishi va boshqalar).

Nodemokratik siyosiy rejim. Davlat hokimiyatini amalga oshirishning mazkur turiga quyidagi belgilar xos:

•ijtimoiy hayotning barcha sohalari ustidan davlatning to‘la nazorati o‘rnatilganligi;

•fuqarolar huquq va erkinliklarining amalda tatbiq etilmasligi va yetarli darajada kafolatlanmaganligi;

•yagona partiya diktaturasining o‘rnatilganligi;

•hokimiyatning qat‘iy markazlashganligi va davlat boshlig‘i shaxsining haddan tashqari ulug‘lanishi;

•jamoat tashkilotlari faoliyatining davlat tomonidan qat‘iy nazorat ostiga olinishi;

•fuqarolar va ijtimoiy-siyosiy kuchlarning rasmiy mafkuraga mos kelmaydigan diniy, siyosiy va boshqa qarashlar uchun ta‘qib ostiga olinishi;

•ommaviy axborot vositalari ustidan to‘la nazoratning o‘rnatilishi, senzuraning mavjudligi va boshqalar.

Nodemokratik rejimning totalitar, fashistik va avtokratik kabi turlari mavjud. Avtokratik rejimga jamoa avtokratiyasi va yagona shaxs avtokratiyasi kiradi. Jamoa avtokratiyasi, o‘z navbatida, aristokratiya va oligarxiya deb nom olgan boshqaruv shakllariga bo‘linadi. Yagona

shaxs avtokratiyasi despotiya, mustabidlik, shaxsiy hokimiyat shakllariga ega. Yuqoridagilar bilan birga tegishli adabiyotlarda nodemokratik rejimning harbiy xunta va irqchilik shakllari ham ko'rsatib o'tiladi.

5.6. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI DAVLAT SHAKLINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

O'zbekiston Respublikasi davlat tuzilishi shakli bo'yicha unitar respublikadir. Shu bilan birga, O'zbekiston davlat tuzilishda federalizmning ayrim xususiyatlari ham mavjud. Chunki uning tarkibiga ma'muriy-hududiy birliklar, shuningdek suveren davlat huquqiga ega bo'lgan milliy-hududiy tuzilma bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi kiradi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 17-bobi Qoraqalpog'iston Respublikasining konstitutsiyaviy-huquqiy maqomini belgilab bergan.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy jihatdan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullardan tashkil topgan.

O'zbekiston Respublikasi davlat tuzilishining quyidagi xususiyatlari mavjud:

- O'zbekiston Respublikasi hududiy tuzilishi yaxlit birlikni tashkil qiladi;
- O'zbekistonda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi;
- davlat hokimiyati organlari tizimi O'zbekiston hududida yagonadir;
- O'zbekistonda tashqi siyosatni O'zbekiston xalqining manfaatini ko'zlab va uning nomidan faqat u saylab qo'ygan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va O'zbekiston Respublikasining Prezidenti amalga oshiradi;
- O'zbekistonda moliya, soliq, bojxona tuzilishi va qurolli kuchlari, milliy xavfsizlik va ichki ishlar organlari markazlashtirilgan holda tashkil etilgan;
- O'zbekiston hududida yagona fuqarolik joriy qilingan.

O'zbekiston Respublikasining boshqaruv shakli. O'zbekistonning respublika shaklidagi davlat ekanligi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida o'zining teran ifodasini topgan.

Jumladan, Konstitutsiyaning 1-moddasida O‘zbekiston – suveren demokratik respublika ekanligi mustahkamlab qo‘yilgan. Shuningdek, 11-moddada O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi – hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishi prinsipiga asoslanishi, 76-moddada O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo‘lib, u qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshirishi hamda ikki palatadan, ya'ni Qonunchilik palatasi (quyi palata) va Senat (yuqori palata)dan iboratligi mustahkamlab qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti davlat boshlig‘i hisoblanib, u davlat hokimiyati organlarining kelishilgan holda faoliyat yuritishini hamda hamkorligini ta'minlaydi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi – O‘zbekiston Respublikasining Hukumati ijro etuvchi hokimiyatni amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Oliy Majlis qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlaydi. Vazirlar Mahkamasi O‘zbekiston Respublikasining butun hududidagi barcha organ va tashkilotlar, mansabdor shaxslar hamda fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo‘lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

O‘zbekiston Respublikasining siyosiy rejimi demokratik taraqqiyotning strategik yo‘nalishlarini, insonning siyosiy huquqlarini xalqaro andozalar miqyosida belgilab beradi, xalqaro huquq ustunligini, hokimiyatlar taqsimlanishini, davlatning asosiy organlari va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish idoralarining saylanishini, ko‘ppartiyaviylikni, mafkuraviy plyuralizmni o‘zida aks ettiradi.

O‘zbekiston Respublikasining siyosiy rejimi demokratik siyosiy rejim bo‘lib, unga quyidagi belgilar xosdir: demokratizm; respublika boshqaruv shaklining mavjudligi; hokimiyat vakolatlarining taqsimlanganligi; siyosiy va mafkuraviy sohada fikrlar xilma-xilligi; o‘zini o‘zi boshqarishning samarali tizimlari mavjudligi; davlat siyosatining ijtimoiy yo‘naltirilganligi; fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanganligi va boshqalar.

Yuqoridagilar asosida O‘zbekiston Respublikasi boshqaruv shakli bo‘yicha respublika, tuzilish shakli bo‘yicha unitar, siyosiy rejimiga ko‘ra demokratik davlat ekanligini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat boshqaruv shakliga ko‘ra monarxiya va respublikaga bo‘linadi. Ularning farqli va o‘xshash jihatlarini muhokama qiling.

2. Davlat tuzilish shakli bo‘lgan unitar davlat, uning turlari va boshqa davlat tuzilishi shakllaridan farqli xususiyatlarini tushuntirib bering.

3. Federatsiyaning o‘ziga xos xususiyatlarini ajratib ko‘rsating va davlat tuzilish shaklini tavsiflang.

4. Davlat tuzilishi shakli sifatida konfederatsiyani tavsiflang va uning belgilarini ko‘rsating.

5. Demokratik siyosiy rejim turlarini ko‘rsating va ularning alohida o‘ziga xos jihatlarini yoritib.

6-MAVZU. DAVLAT MEXANIZMI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Davlat mexanizmi va uning tarkibiy elementlari
2. Davlat organlarining turlari: markaziy va boshqaruv organlari; oliy va mahalliy vakillik organlari
3. Hokimiyatlar bo‘linishi – davlat hokimiyatini tashkil etishning huquqiy shakli sifatida

6.1. DAVLAT MEXANIZMI VA UNING TARKIBIY ELEMENTLARI

Davlat hokimiyatini amalga oshirish mexanizmi murakkab va keng qamrovli kategoriya (bosh tushuncha) bo‘lib, u o‘z ichiga davlatga oid barcha tuzilmalarni oladi. Davlat mexanizmi tarkibiga nafaqat davlat hokimiyati va funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat organlari, balki, davlat korxonalari, muassasalari, davlatga oid boshqa turli tuzilmalar ham kiradi.

Davlat mexanizmi bu – davlat hokimiyatini, davlatning vazifa va funksiyalarini amalga oshiradigan davlat organlari, muassasalari, korxonalari, davlatga oid tuzilmalarning yaxlit ierarxik (pog‘onaviy joylashgan) tizimidir.

Davlat mexanizmining tarkibiy elementlari o‘rtasida o‘zaro ierarxik (pog‘onaviy) bo‘ysunish mavjud. Davlat mexanizmining muhim qismini davlat apparati tashkil etadi, davlat apparati tarkibiga faqat davlat-hokimiy vakolatga ega bo‘lgan davlat organlarigina kiradi. Masalan, O‘zbekistonning **davlat apparati** deganda, biz Prezidentlik institutini, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi (vazirliklar, davlat qo‘mitalari, qo‘mitalar, agentliklar, markazlar, inspeksiyalar va boshqa.), sud hokimiyati (Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud hamda ma'muriy-hududiy bo‘linmalardagi quyi sudlar, prokuratura organlari va ularning tarkibiga kiradigan boshqa tuzilmalarni tushunamiz.

Davlat mexanizmi yaxlit bir tizim bo‘lib, u quyidagi xususiyatlarga ega:

Davlat mexanizmi bu davlat organlari va muassasalarining yaxlit ierarxik (pog‘onaviy) tizimidir. Davlat mexanizmining yaxlitligi uni

tashkil etish va faoliyatining prinsiplari, faoliyatining maqsad va vazifalari mushtarakligi, umumiyligi orqali ta'minlanadi;

Davlat mexanizmining birlamchi tarkibiy elementlari bo'lib, davlat organlari va davlat muassasalari hisoblanadi va ularda maxsus ma'lumotga ega bo'lgan xodimlar – davlat xizmatchilari faoliyat yuritadilar. Davlat organlari o'zaro bo'ysunish munosabatlari bilan bog'langandir;

Davlat mexanizmi orqali bevosita davlat hokimiyati amalga oshiriladi, davlatning vazifa va funksiyalarining bajarilishi ta'minlanadi.

Davlat apparati bu – *davlat mexanizmining davlat-huquqiy vakolatga ega bo'lgan va muayyan davlat funksiyalarini amalga oshiruvchi davlat organlari majmui.*

Ayni paytda, davlat apparati bilan davlat muassasalarini bir-biridan farqlash zarur. Davlat muassasalari, jumladan, ilmiy, ma'rifiy, tibbiy va boshqa ijtimoiy-madaniy muassasalar, shuningdek, xo'jalik birlashmalari, kommunikatsiyalar tizimi, ommaviy axborot vositalari, transport, bevosita davlat hokimiyatini amalga oshirishda ishtirok etishmasada, biroq davlatning o'z oldida turgan vazifalari bajarilishiga har tomonlama yordam ko'rsatadilar (masalan, ta'lim, tibbiyot muassasalari va boshqa.).

Ta'kidlash kerakki, davlat mexanizmi tarkibiga kiruvchi tuzilmalar har davrda har xil bo'lishi tabiiy. Binobarin, davlat vujudga kelgan davrdan buyon davlat organlari va davlatga oid boshqa tuzilmalar mavjuddir. Ushbu tuzilmalar to hozirga qadar uzoq va murakkab tarixiy taraqqiyot davrini boshdan kechirgan. Dastlab davlat organlari tizimi oddiy, tuzilmaviy jihatdan uncha murakkab bo'lmagan bo'lsa, jamiyat rivojlanishi bilan davlat apparati ham mazmunan, ham shaklan o'zgarib, takomillashib borib, hozirgi kunda u ko'p tarmoqli bir tizimni tashkil etadi. Agar bir davlatning mexanizmini yirik bir tizim, deb oladigan bo'lsak, u o'z ichiga bir necha tizimlarni oladi. Masalan, O'zbekistonning davlat mexanizmi yaxlit bir tizim bo'lsa, uning tarkibiga kiruvchi tizim sifatida ijro etuvchi, sud yoki prokuratura organlari tizimini ko'rsatish mumkin.

Shu tariqa, hozirgi zamon davlatlari mexanizmi xilma-xil organ va idoralardan iborat bo'lib, ularda ko'p sonli davlat xizmatchilari muayyan haq evaziga faoliyat ko'rsatishadi.

Davlat mexanizmi bilan uning funksiyalari o'rtasida o'zaro uzviy bog'liqlik mavjud. Ijtimoiy munosabatlarning shiddatli rivoji, yuksak texnologiyalar hozirgi zamon davlat oldiga yangi-yangi vazifalarini qo'yimoqdaki, ushbu vazifalarning ijrosini ta'minlash maqsadida tegishli davlat organlari tashkil etiladi. Masalan, mamlakatimizda davlat boshqaruvi, ijtimoiy hayotda innovatsiyalarni rivojlantirish ehtiyoji va zarurati ushbu vazifaning ijrosini tashkil etishga mas'ul organning, ya'ni Innovatsion rivojlanish vazirligining tashkil etilishiga olib keldi.

Har bir mamlakatning rivoji, aholi turmush farovonligi darajasi, davlatning oldida turgan vazifalarning amalga oshirilishi ko'p jihatdan davlat organlari faoliyati samaradorligiga bog'liq. Binobarin, har bir davlat organi bevosita davlatning ma'lum bir funksiyasini amalga oshiradi, masalan, Sog'liqni saqlash Vazirligi va uning tizimi O'zbekistonda aholining sog'lig'ini saqlash, Ta'lim sohasidagi vazirliklar esa mamlakatda aholining ta'lim olish huquqini amalga oshirish borasidagi davlat siyosatini amalga oshiradi. Demak, har bir davlat organining samarali ishlashidan davlatning jamiyatni boshqarish, uning bir maromda faoliyat olib borishini ta'minlash vazifasi bog'liq bo'lib qoladi. Shunday qilib, davlatning vazifa va funksiyalari uning mexanizmi vositasi amalga oshadi

6.2. DAVLAT ORGANLARINING TURLARI: MARKAZIY VA MAHALLIY ORGANLAR

Davlat organi bu davlat mexanizmining bir bo'g'ini bo'lib, u muayyan xususiyatlarga ega.

Davlat organi – bu davlatning vazifa va funksiyalarini amalga oshiradigan davlat apparatining tarkibiy bo'g'ini.

Davlat apparatining tarkibiy bo'g'ini bo'lgan davlat organi davlat – hokimiy vakolatlarga egadir, ya'ni amaldagi qonunchilikda mustahkamlangan davlat hokimiyatini amalga oshirish, davlat nomidan yuridik ahamiyatga molik qarorlar qabul qilish va bu qarorlarning bajarilishini ta'minlash imkoniyatiga ega. Davlat organini jamiyatdagi boshqa tashkilot va tuzilmalardan asosiy farq qiluvchi jihati bo'lib, uning davlat – hokimiy xarakterdagi vakolatlarga ega ekanligi hisoblanadi.

Davlat – hokimiy vakolatning mazmuni quyidagilarda ifodalanadi:

davlat organining tashkil etilishi va faoliyati tartibi, uning ichki tuzilmasi, huquq va majburiyatlar yig'indisi, ya'ni kompetensiyasi huquq normalari orqali mustahkamlangan;

davlat organi umumiy qoidalarni va individual ko'rsatmalarni ifodalaydigan yuridik aktlar chiqarish huquqiga ega;

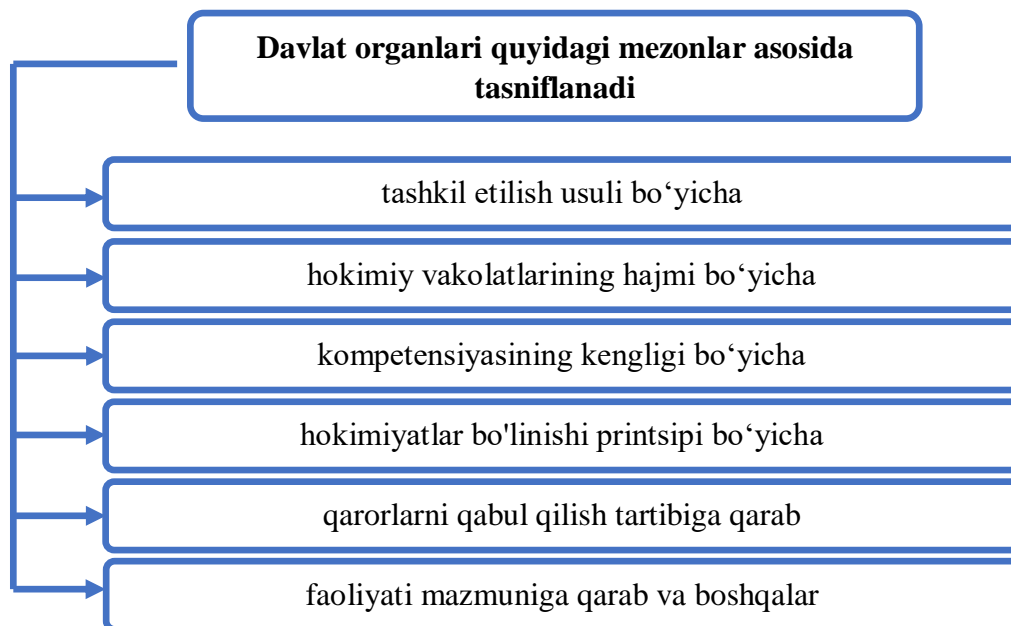
yuridik aktlar orqali o'rnatilgan qoidalar, asosan, ishontirish, tarbiyalash, rag'batlantirish choralari orqali ta'minlanadi, va ular ayni paytda davlatning majburlov kuchini qo'llash imkoniyatini buzishdan qo'riqlanadi;

davlat organi o'zi chiqargan qarorlarning bajarilishini ta'minlash uchun davlat byudjetidan ma'lum hajmda moliyalashtiriladi. Demak, davlat organining eng muhim belgisi – bu uning davlat-hokimiy vakolatga ega ekanligidir.

Davlat organi muayyan iqtisodiy, tashkiliy alohidalik va mustaqillik bilan tavsiflanadi. Har bir davlat organi o'z kompetensiyasiga muvofiq tarzda yuklatilgan funktsiya va vazifalarni ado etadi, shu tariqa bevosita davlatning ham vazifa va funksiyalari amalga oshiriladi. Chunki, davlat o'z organlari orqali vazifalarini amalga oshiradi. Masalan, Mudofaa vazirligi o'zining oldida turgan vazifalarini to'la ado etsa, demakki davlatning mudofaa funksiyasi ham samarali amalga oshishi ta'minlanadi.

Davlat organining jismoniy ifodasi bo'lib, unda ishlaydigan insonlar hisoblanadi. Davlat organi alohida shaxsdan, bir guruh odamlardan yoki jamoadan iborat bo'lishi mumkin. Biroq davlat organida ishlaydigan shaxslar davlat xizmatchilaridir. Davlat xizmatchilari – bu ushbu davlatning fuqarolari bo'lgan, tegishli qonunda belgilangan tartibga muvofiq, belgilangan haq evaziga davlat xizmati majburiyatini bajarayotgan shaxslardir. Shunday qilib, **davlat organi bu** – davlat mexanizmining yuridik jihatdan rasmiylashgan, davlat-huquqiy vakolatlarga ega bo'lgan va davlat xizmatchilaridan tashkil topgan, davlatning muayyan vazifa va funksiyalarini o'z vakolati doirasida amalga oshirish uchun tegishli vositalarga ega bo'lgan hamda tashkiliy va xo'jalik jihatidan alohida bo'lgan qismidir.

Davlat organlari, davlat faoliyatining ko'p qirraligiga bog'liq xolda turlicha va ko'p sonli bo'lib shakllangan. Shu bois ham, davlat organlari turlicha asos va mezonlar bo'yicha turli guruhlariga ajraladi.



Davlat organlari **tashkil etilish tartibiga qarab**, birlamchi va hosila, ya'ni ikkilamchi organlarga ajraladi.

O'zbekiston Respublikasi
Konstitutsiyasining 90-moddasi 2-bandi:
 O'zbekiston Respublikasining Prezidenti O'zbekiston Respublikasining fuqarolari tomonidan umumiy, teng va to'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan besh yil muddatga saylanadi. Prezidentni saylash tartibi O'zbekiston Respublikasining qonuni bilan belgilanadi.

Birlamchi davlat organlari deb shunday davlat organlariga aytiladiki, ular boshqa bironta organ tomonidan tashkil etilmaydi, ular yo meros qoldirish tartibi bo'yicha yoki belgilangan tartibga ko'ra saylab qo'yiladi va o'z vakolatlarini bevosita saylovchilardan olishadi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi umumxalq saylovi natijasida saylab qo'yiladi yoki masalan, merosiy monarxiya. Hosila, ya'ni ikkilamchi turiga shunday organlar kiradiki, ular birlamchi organlar tomonidan shakllantiriladi. Ular sirasiga xukumat, vazirliklar va hokimliklarni kiritish mumkin.

Davlat organlari o'zlariga tegishli bo'lgan **hokimiy vakolatlar hajmiga va ushbu vakolatlar amal qiladigan hududga qarab**, markaziy va mahalliy organlarga bo'linadi. Davlatning markaziy organlari o'z faoliyatida bevosita davlat hokimiyatini ifoda etishadi va bunda hokimiyatini butun mamlakat miqyosida amalga oshiradi, mahalliy organlar esa tegishlicha ma'muriy hududiy bo'linmalarda tashkil etilib, o'z faoliyatlarini o'sha mahalliy hududda olib boradi.

Davlat organlari kompetensiyalarining kengligiga qarab,

- umumiy kompetensiyali davlat organlari,

- maxsus kompetensiyali davlat organlariga bo‘linadi. Umumiy kompetensiyaga ega bo‘lgan davlat organlari keng masalalar yuzasidan qarorlar qabul qiladi, masalan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi davlat va jamiyat hayotining barcha muhim masalalari bo‘yicha qonunlar qabul qilish vakolatiga ega bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi – Hukumat esa qonunlar, Prezident Farmonlari va qarorlarining bajarilishini ta'minlash maqsadida barcha sohalarga oid normativ-huquqiy tUSDagi qarorlar qabul qiladi.

Davlat organlarining maxsus kompetensiyaga ega bo‘lgan qismi esa muayyan bir tarmoq, yoki muayyan bir masala yuzasidan, aniqrog‘i davlatning ma'lum bir funksiyasini amalga oshirishga ixtisoslashadi: masalan, ta'lim, madaniyat, mehnat va ijtimoiy ta'minot, mudofaa vazirliklari davlatning tegishlicha, ma'rifiy, madaniy, ijtimoiy himoya, mudofaa funksiyalarini amalga oshirishga o‘z faoliyatini qaratgan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta'lim vazirligi, viloyat tuman moliya boshqarmasi va shu kabilar.

Bundan tashqari davlat organlarini yana **saylab qo‘yiladigan** va **tayinlanadigan** davlat organlariga ajratsa bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasining saylab qo‘yiladigan davlat organlari jumlasiga, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi – Parlamenti, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va xalq deputatlari viloyat, shahar va tuman Kengashlarini kiritish mumkin.

Davlat organlarini hokimiyatlar bo‘linishi prinsipiga muvofiq, qonun chiqaruvchi davlat organlari, ijro etuvchi davlat organlari, sud hokimiyati organlariga ham ajratiladi.

Davlat organlarini harakati davomiyligiga qarab, doimiy va muvaqqat organlarga bo‘lish mumkin. Davlatning asosiy organlari doimiy asosda amal qiladi, biroq ma'lum bir favqulodda holatlar ta'siri ostida (masalan, tabiiy ofatlar) muayyan muvaqqat organlar ham tashkil etilishi mumkin. Bundan tashqari, davlat organlarini o‘z oldida turgan masalalarni hal etish va rahbarning mas'uliyatligiga ko‘ra, yakkaboshchilik va hay'at tartibidagilarga ajratiladi. Masalan, vazirliklar masalalarni yakkabosh tarzda, Davlat qo‘mitalari esa kollegial, ya'ni hay'at tarzida hal etadigan organlarga misol bo‘ladi. Ayni paytda, davlat organlarini tarkibiga ko‘ra ham jamoaviy va yakkaboshchilik asosida boshqariladigan davlat organlariga ham ajratish mumkin. Ko‘pincha,

davlat organlari jamoaviy tarkibda bo'lishadi, masalan Oliy Majlis (deputatlar va senatorlar), Vazirlar Mahkamasi (hukumat a'zolari), Oliy Sud (sud kollegiyalari) va boshqalar. Shu bilan birga, faqat bir shaxs orqaligina ifodalangan davlat organlari ham mavjud, masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori va boshqalar.

Shunday qilib, davlat organi bu davlat mexanizmining tarkibiy bir mustaqil bo'g'ini bo'lib, uning faoliyati orqali davlatning ma'lum bir funksiyasi amalga oshiriladi.

Har bir davlat organi qonunda belgilangan tartib va asoslarda, tegishli vakolatlar majmuasiga, ya'ni kompetensiyasiga ega, va shu kompetensiya doirasida u faoliyat olib boradi va davlat nomidan ish yurgizadi, o'ziga yuklatilgan funksiyalarni ado etadi.

6.3. HOKIMIYATLAR BO'LINISHI – DAVLAT HOKIMIYATINI TASHKIL ETISHNING HUQUQIY SHAKLI SIFATIDA

O'zbekistonda davlat hokimiyatini tashkil etish hokimiyatlar bo'linishi prinsipiga asoslanadi. Bu prinsip O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasida o'zining konstitutsiyaviy ifodasini topgan bo'lib, unga ko'ra "O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyatining tizimi – hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishi prinsipiga asoslanadi", deb mustahkamlab qo'yilgan.

Hokimiyatlar bo'linishi o'z manbasiga ko'ra yaxlit va yagona bo'lgan davlat hokimiyatining uch tarmoqqa – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'linishini, har bir hokimiyat tarmog'i boshqalarga nisbatan mustaqil holda faoliyat yurgizishini taqozo etadi. Ayni paytda, hokimiyatlar bo'linishi, har bir hokimiyat tarmog'i boshqasining o'z vakolat doirasidan chiqmasligini, boshqa tarmoq vakolati doirasiga o'tib ketmasligini nazorat qilib turadi, shu tariqa, hokimiyatning suiiste'mol qilinishini oldi olinadi.

Hokimiyatlar bo'linishi chinakam bo'lishi uchun, unda "bir-birini tiyib turish va o'zaro muvozanatda ushlab turish" tizimi amal qilishi kerak. Bu tizim nafaqat hokimiyatlar bo'linishini, balki ularning bir-birini o'zaro tiyib turishini va bir-birining faoliyat doirasiga daxl qilmasligini ta'minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasida hokimiyatlar bo‘linishi prinsipi shunda ko‘rinadiki, mamlakatda qonun chiqaruvchi hokimiyat O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan amalga oshiriladi; ijro hokimiyati O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan amalga oshiriladi; Sud hokimiyati – O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy Sudi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi boshchilik qiladigan tegishli sudlar tizimi tomonidan amalga oshiriladi.

Hokimiyat tarmoqlarining o‘zaro bir-birini tiyib turishiga Konstitutsiyaviy Sud tomonidan qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat hujjatlarining Konstitutsiyaga mosligini tekshirish vakolatini ko‘rsatish mumkin (konstitutsiyaviy nazorat). Sud hokimiyatining tizimiga kiradigan ushbu sud qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat hujjatlarining Konstitutsiya asosida, uning doirasidan chiqmagan holda hujjatlar qabul qilinishini tekshiradi, va shu tariqa, bu hokimiyatlarni “tiyib“ turadi.

Aytish joizki, umuman, hokimiyatlar bo‘linishi prinsipi, va uning haqiqiylikini ta‘minlovchi “bir-birini tiyib turish va muvozanatda ushlash” mexanizmining real amal qilishi, olimlar ta‘kidlaganidek, juda ko‘p siyosiy, iqtisodiy, madaniy, tashkiliy omillarga bog‘liq, biroq bir holat aniqki, hokimiyatlar bo‘linishi prinsipi demokratiyaning ajralmas bir jihati, uning huquqiy shaklidir, zero, qaerda haqiqiy demokratiya mavjud bo‘lsa, o‘sha joyda chinakam hokimiyatlar bo‘linishi mavjud bo‘ladi.

Nazorat uchun savollar

1. Davlat mexanizmini uning elementlaridan kelib chiqqan holda yoriting.
2. Davlat organi nima? Davlat organlarini tasniflashga qanday mezonlar asos bo‘ladi?
3. Davlat organi va davlat tashkilotlarining farqli jihatlarini ko‘rsatgan holda, ularni atroflicha muhokama qiling.
4. O‘zbekiston davlat mexanizmida ijro etuvchi hokimiyat organlarining tutgan o‘rnini izohlang.
5. O‘zbekistonda sud hokimiyati islohotlarining hozirgi bosqichi xususiyatlarini tavsiflang.

7-MAVZU. IJTIMOIIY MUNOSABATLAR VA HUQUQ

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Ijtimoiy munosabatlar tushunchasi.
2. Ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning obyektiv zaruriyati.
3. Ijtimoiy normalar tizimi: urf-odat, diniy, axloqiy normalar, jamoat tashkilotlari qoidalari va boshqa ijtimoiy normalar.
4. Ijtimoiy va huquq normalarning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari.
5. Huquq-ijtimoiy munosabatlarni normativ tartibga solishning turi sifatida.
6. Huquq prinsiplari.
7. Huquqning funksiyalari.
8. Huquqning mohiyati.

7.1. IJTIMOIIY MUNOSABATLAR TUSHUNCHASI

Ma'lumki, jamiyat – bu kishilar o‘rtasidagi o‘zaro harakatlarning mahsuli, ular hayotining ma'lum bir tashkiliyligi, mohiyati jihatidan kishilar va ularning guruhlari o‘rtasidagi turli xil (iqtisodiy, fuqarolik, oilaviy, ma'naviy, mehnat, diniy va boshqa) munosabatlar va aloqalar yig‘indisidir.

Ijtimoiy munosabatlar – ijtimoiy subyektlar o‘rtasidagi hayotiy ne'matlarni taqsimlash, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish yuzasidan kelib chiqadigan aloqalardir. Ijtimoiy munosabatlarning quyidagi turlari mavjud: milliy, etnik, guruhiy, shaxsiy va boshqalar. Ijtimoiy munosabatlar faqat ijtimoiy subyektlar, ya'ni shaxslar va ularning uyushmalari o‘rtasida yuzaga keladi. Shu jihatdan olganda, insonning o‘zi yaratgan sun'iy obyektlari va tabiat ne'matlari (o‘simlik va hayvonot dunyosi)dan foydalanishini ijtimoiy aloqalar sifatida tavsiflab bo‘lmaydi.

Ijtimoiy munosabatlar kishilarning o‘zaro mavhum aloqalari emas. U moddiy va ma'naviy madaniyatda o‘z ifodasini topgan kishilarning bir-biriga ta'siri, muloqoti, qiziqish va ehtiyojlarining uyg‘unlashuvi, fikr va e'tiqodlarining qiyoslashuvi, faoliyat va tajriba almashuvi

natijasidir. Muloqotda kishilarning ratsional, emotsional va erkin tarzda bir-biriga ta'siri, kayfiyatlari va qarashlari shakllanadi, turmush va xulq-atvor tarzi, odatlar, qiliqlar o'zlashtiriladi, ahillik, hamkorlik kabi guruhiy yoki ijtimoiy faoliyatini ifodalovchi xislatlar yuzaga keladi.

“Ijtimoiy munosabatlar”, “normativ tartibga solish”, “ijtimoiy normalar” kabi kategoriyalar davlat va huquq hodisalarini, xususan, huquqning funksiyalari va vazifalarini yanada teranroq anglashda muhim ahamiyatga egadir.

Jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlar nafaqat huquq normalari bilan, balki boshqa ijtimoiy normalar bilan ham tartibga solinadi. Ayni paytda shaxslarning texnik obyektlardan, hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanishi bilan bog'liq masalalar sof ijtimoiy normalar bilan tartibga solinmaydi.

7.2. IJTIMOIIY MUNOSABATLARNI NORMATIV TARTIBGA SOLISHNING OBYEKTIV ZARURIYATI

Har qanday jamiyatda uning a'zolari munosabatlarini tartibga solish jamiyat mavjudligining zaruriy shartidir. Ijtimoiy hayotda tartibga solish – odamlar va ular jamoalari xatti-harakatlarini belgilash, ushbu xatti-harakatlarning doimiyliigi va rivoji uchun zarur yo'nalishlar berish, uni aniq maqsadni ko'zlagan holda muayyan bir qolipga tushirish demakdir. Ijtimoiy tartibga solish ikki xil – normativ va individual ko'rinishga ega. **Normativ tartibga solish** umumiy xususiyatga ega bo'lib, bunda norma (qoida)lar jamiyatning barcha a'zolariga yoxud uning muayyan qismiga tegishli bo'ladi. Shu o'rinda normativ tartibga solishning yuzaga kelishi – ijtimoiy tartibga solishning eng muhim burilish nuqtalaridan biri bo'lib, uning taraqqiyotida yirik sifat o'zgarishlarini, tub burilishlarini boshlab berganligini alohida ta'kidlash joiz.

Individual tartibga solish esa aniq subyektga taalluqli hisoblanadi, ya'ni tegishli tarzda harakat qilish uchun berilgan individual ko'rsatmalardan iborat bo'ladi. Bunda normativ tavsifga ega bo'lgan normalar aniq vaziyatlarda ikki yoki undan ortiq shaxslar yohud ularning uyushmalari o'rtasida yuzaga keladigan muayyan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'ladi.

Tartibga solishning har ikki turi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular o‘zaro bir-biriga ta’sir qiladi, bir-birining mavjudligini taqozo etadi.

7.3. IJTIMOIIY NORMALAR TIZIMI

Jamiyatda amal qiladigan barcha normalarni ikki katta guruh, ya’ni ijtimoiy va texnik normalarga bo‘lish mumkin. Mazkur bo‘linish normalarning tartibga solish predmetiga ko‘ra tasniflanadi. Agar norma kishilar xulq-atvori va ular o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladigan bo‘lsa uni ijtimoiy norma sifatida tavsiflash mumkin. Agar norma shaxsning tabiat va texnika vositalaridan foydalanishi bilan bog‘liq munosabatlarga doir bo‘lsa, unga texnik normalar sifatida qarash lozim. Shu jihatdan olganda, texnik normalar “inson va mashina”, “inson va mehnat quroli”, “inson va ishlab chiqarish” tipidagi, ya’ni inson bilan uni o‘rab turuvchi jonsiz predmetlarga oid munosabatlarni tartibga soladi deyish mumkin.

Ijtimoiy normalar tizimi – bu jamiyatda kishilar xulq-atvorini, muayyan guruh va jamoalar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar majmuidir.

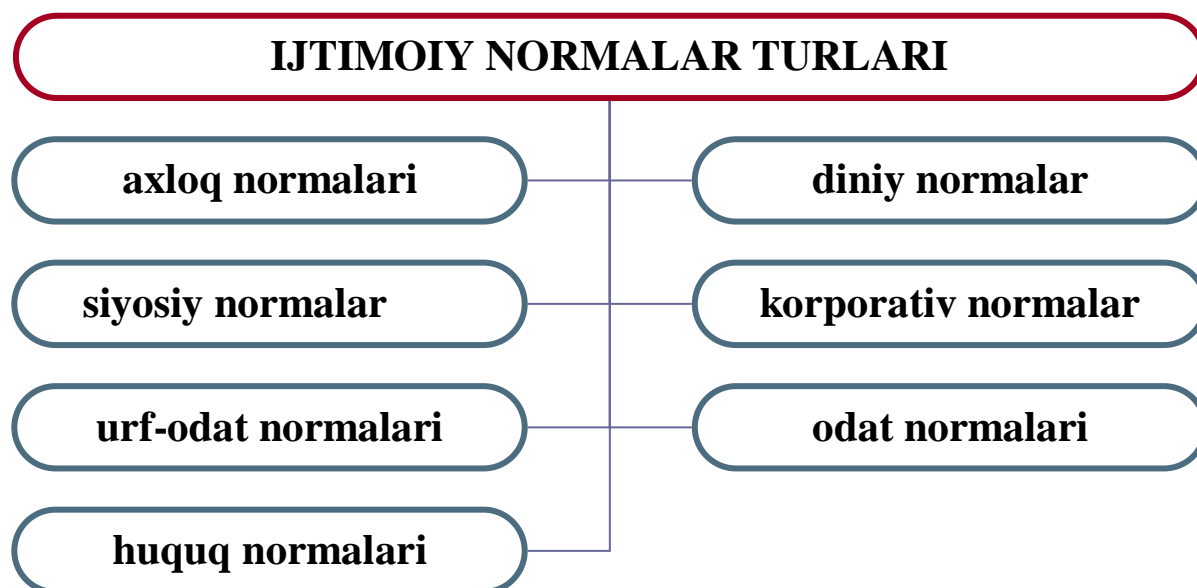
Ijtimoiy norma – bu kishilar hamda ularning jamoalari o‘rtasidagi muayyan munosabatni tartibga soluvchi xulq-atvor qoidasidir.

Axloq normalari – adolat va adolatsizlik, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik, maqtoov va isnod, jamiyat tomonidan rag‘batlantiriladigan yoki qoralanadigan xatti-harakatlar, or-nomus, vijdon, burch, qadr-qimmat kabilar ko‘rinishida ijtimoiy hayot sharoitlarining bevosita ta’siri sifatida kishilar ongida shakllanadigan qarashlar, tasavvurlar va qoidalardir.

Siyosiy normalar – jamiyatni boshqarish jarayonida siyosiy hokimiyat subyektlarining o‘zaro va shaxslar bilan bo‘ladigan munosabatlarini tartibga soluvchi qoidalar.

Ayni paytda jamiyatda yuz beradigan siyosiy tortishuvlarni hal etishda siyosiy normalar bilan birga huquq normalarining ham o‘rni va roli muhimdir. Shu bilan birga, bugungi kunda dunyoda globallashuv

jarayonlari ta'siri ostida insonlarning fikrlari, qarashlari o'zgarib bormoqda. Huquq ham siyosiy mazmun kasb etib qolmoqda. Biroq siyosiy va huquqiy normalar o'rtasida muvozanat bo'lishi zarur"¹.



Diniy normalar – shaxslarning ibodatga, muayyan din hukmron mafkura bo'lgan mamlakatlarda esa o'zaro muomalasiga oid munosabatlarni ham tartibga solishga qaratilgan qoidalar.

Korporativ normalar – shaxslarning muayyan uyushmalari, guruhleri doirasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan xulq-atvor qoidalari. Xususan, jamoat tashkilotlari ichki vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish va o'z faoliyatlarini samarali tashkil etish maqsadida korporativ normalarni ishlab chiqadi. Korporativ normalar muayyan bir jamoat tashkilotining rahbar organlarini shakllantirish va ularning faoliyat ko'rsatish tartibi, vakolatlari, tashkilot a'zolarining huquqlari, majburiyatlari va boshqalar to'g'risidagi normalar bo'lib, ular faqat o'sha tashkilot a'zolariga nisbatan joriy etiladi va faqat ular uchun majburiy ahamiyat kasb etadi.

Urf-odat normalari – kishilar o'rtasida ko'p marta takrorlanganligi sababli odatga aylangan va shu tariqa avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xulq-atvor qoidalari. Urf-odatlar muayyan ijtimoiy muhitda tarkib topib, avloddan-avlodga o'tib yuradigan xulq-atvor qoidalari sifatida kishilarning tabiiy-hayotiy ehtiyoji ko'rinishida

¹ Қапанг: Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. –P.32.

maydonga chiqadi va qayta-qayta takrorlanish natijasida ular uchun odatiy hol bo‘lib qoladi.

An'anaviy normalar – jamiyatda qaror topgan ilg‘or, ijobiy an'analarni asrash munosabati bilan yuzaga keladigan umumlashgan va barqaror xulq-atvor qoidalari. An'analar kishilar avlodlari o‘rtasidagi vorisiylikning xilma-xil bog‘lanish yo‘nalishlari sifatida, kattalar tajribasi yoshlar tomonidan o‘zlashtiriladigan uzatish mexanizmi sifatida maydonga chiqadi.

7.4. IJTIMOIIY NORMALARNING UMUMIY VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ijtimoiy normalar o‘zaro umumiy jihatlar bilan birgalikda o‘ziga xos xususiyatlarga ham ega. Buni huquq va axloq normalarining o‘zaro nisbatida ham ko‘rib chiqish mumkin.

Huquq va axloqning umumiyligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

– ular birgalikda normativ tartibga solish tizimini tashkil etuvchi ijtimoiy normalardan iboratdir;

– falsafiy nuqtai nazardan huquq va axloq – ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa omillar bilan bir xil darajada bog‘liq bo‘lgan ustqurma kategoriyalardir;

– huquq va axloq mavjud ijtimoiy munosabatlardan iborat birdan-bir boshqarish obyektiga ega hamda ularning har ikkalasi ham shaxslar va ularning jamoalariga yo‘naltirilgan;

– huquq va axloq normativ hodisalar sifatida shaxslarning zarur va mumkin bo‘lgan xatti-harakatlari chegaralarini belgilaydi hamda shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarni uyg‘unlashtirish vositasi sifatida maydonga chiqadi;

– inson faoliyatini tartibga soluvchi omil sifatida ular shaxs irodasining erkinligi va xatti-harakatlarini tanlash imkoniyatlariga asoslanadi;

– huquq va axloq oxir-oqibatda bir xil vazifa, ya'ni ijtimoiy hayotni tartibga solish va takomillashtirish, unga tashkiliy asoslarni kiritish, adolat va insonparvarlik tamoyillarini qaror toptirish vazifalarini ko‘zda tutadi.

Huquq va axloq normalari bir-biridan quyidagi jihatlar bo'yicha farqlanadi:

1. Huquq va axloq bir-biridan, eng avvalo, o'rnatilishi, shakllanish usullari va manbalari bo'yicha farq qiladi. Huquq normalari davlat tomonidan yaratiladi yoki tasdiqlanadi. O'z navbatida, huquq normalari davlat tomonidan bekor qilinadi, to'ldiriladi va o'zgartiriladi. Axloq normalari esa boshqacha tarzda tarkib topadi, ya'ni ular butun jamiyat tomonidan yaratiladi. Bu normalar doimiy ravishda kishilar amaliy faoliyati, ularning o'zaro aloqalari jarayonida yuzaga keladi va rivojlanib boradi.

2. Huquq va axloq normalari ta'minlash usullari bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Huquq normalari davlat tomonidan yaratilib, joriy etilar ekan, o'z navbatida, davlat tomonidan ta'minlanadi, muhofaza etiladi va himoya qilinadi. Shu ma'noda huquq normalarining mazmuni umummajburiy mohiyatga ega. Jamoatchilik fikri, kuchiga tayanuvchi axloq, majburiy tahdiddan farqli o'laroq, butunlay boshqa tarzda amal qiladi. Bunda davlatning aralashishi, yuridik jazolar qo'llashi taqozo etilmaydi. Chunki axloq qoidalariga amal qilmagan shaxslarga nisbatan qanday ta'sir ko'rsatishni jamiyatning o'zi hal qiladi. Bunday ta'sir chorasi ba'zan huquqiy jazodan ham qattiqroq va ta'sirliroq bo'lishi mumkin.

3. Huquq va axloq normalari ifoda etish shakliga ko'ra farq qiladi. Agar huquq normalari davlatning maxsus yuridik hujjatlari (qonunlar, farmonlar, qarorlar)da mustahkamlanib, umuman keng ko'lamli va keng tarmoqli qonunchilikni tashkil etuvchi tegishli kodekslar, to'plamlar, nizomlarda guruhlariga ajratilib, tartibga solinsa, axloqiy normalar esa bunday aniq ifodaga ega bo'lmaydi. Axloq normalari va qoidalari jamiyat turli qatlamlari va guruhlarida muayyan ijtimoiy shart-sharoitlar ta'sirida vujudga kelar ekan, keyinchalik u keng tarqaladi hamda barqaror xulq-atvor qoidalarga aylanadi. Bunda biron-bir axloq normasining yuzaga kelish vaqtini ham, sababini ham, tartibini ham va uning amal qilish muddatini ham aniq ko'rsatish mumkin emas.

4. Axloq va huquq normalari kishilar ongiga ta'sir etish xususiyati va usullariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Agar huquq normalari subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ularning yuridik huquq va majburiyatlari – haqqoniylik va nohaqlik, qonuniylik va g'ayriqonuniylik, jazolanish va jazolanmaslik nuqtai nazaridan tartibga soladigan bo'lsa, axloq inson qilmishlariga ezgulik va yovuzlik, maqto

va qoralash, halollik va nopoklik, oliyjanoblik va pastkashlik, vijdon, or-nomus, burch nuqtai nazaridan yondashadi.

5. Huquq va axloq normalari ularni buzganlik uchun javobgarlik mohiyati va tartibi bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Huquqbuzarlik harakatlari oddiy javobgarlikni keltirib chiqaribgina qolmay, balki maxsus-yuridik javobgarlikni ham yuzaga keltiradi. Ayni paytda jazo tayinlash tartibi qonun bilan qat'iy belgilab qo'yiladi. Axloq qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik mutlaqo boshqa oqibatlariga olib keladi. Bu yerda aniq bir jazo chorasi ko'zda tutilmaydi. Beriladigan jazo qoidabuzarni axloqiy qoralash, unga tanbeh berish, jamoatchilik ta'siri choralarni qo'llashda ifodalanadi.

6. Huquq va axloq normalari amal qilish sohalari bo'yicha farq qiladi. Axloqiy makon huquqiy makondan ancha kengdir. Ma'lumki, huquq ijtimoiy hayotning ko'p qirralarini chetda qoldirib, uning eng muhim sohasiniginigina tartibga solib boradi. Huquqdan farqli o'laroq, axloq jamiyat hayotining deyarli barcha sohaslariga taalluqli bo'ladi.

7.5. HUQUQ – IJTIMOIIY MUNOSABATLARNI NORMATIV TARTIBGA SOLISHNING TURI SIFATIDA

Huquq (yuridik ma'noda) – bu davlat tomonidan himoya qilinadigan, o'zida erkinlik, tenglik va adolat tamoyillarini ifodalaydigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan, umummajburiy xulq-atvor qoidalari yig'indisi.

Ma'lumki, jamiyat kishilar o'rtasida vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar tizimidan iborat. Ushbu tizim o'z doirasiga turfa xil munosabatlarni qamrab olgan murakkab jamlanmadir. Bunday murakkablik va turfa xillik ijtimoiy munosabatlar bilan o'zaro ta'sirli aloqada bo'lgan hodisalardan ham xuddi shunday mutanosiblikni talab etadi. Shunday ijtimoiy hodisalardan biri huquqdir.

Huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi regulyator bo'lib, uning bu xususiyati ijtimoiy munosabatlar bilan bo'ladigan muntazam aloqadorlikni ta'minlaydi. Ijtimoiy munosabatlar xilma-xil, biroq shunga qaramay ular ma'lum darajada ixtisoslashadi, mazmunan muayyan guruhlarga birlashadi. Ushbu obyektiv jarayonni

parallel ravishda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq ham o'z boshidan kechirishini kuzatishimiz mumkin. Ya'ni umummajburiy xulq-atvor, yurish-turish qoidalari ham tegishincha guruhlanadi, tizimlanadi va yaxlit huquqni tashkil etadi.

7.6. HUQUQ PRINSIPLARI

Huquq prinsiplari – bu huquqning ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatidagi mohiyatini ifodalovchi boshlang'ich normativ asoslar, eng asosiy qarashlar, g'oyalar va qoidalardir. Huquq prinsiplari, avvalambor, huquq qonuniyatlarini ifodalaydi, qolaversa, butun huquqiy tartibga solish sohasida amal qiladigan va barcha subyektlarga nisbatan qo'llanadigan eng umumiy normalardan iborat bo'ladi. Huquq prinsiplari huquq ijodkori uchun dasturiy g'oyalar sifatida maydonga chiqarkan, huquq normalarini takomillashtirish yo'llarini belgilab beradi. Huquq prinsiplari, qoida tariqasida, Konstitutsiyada, qonunlar va kodekslarning muqaddima yoki umumiy qoidalar qismida maxsus tartibda belgilab qo'yiladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining mazmunidan quyidagi huquqiy prinsiplarni, ya'ni huquq ustunligi, demokratizm, inson huquqlari va erkinliklarining oliy qadriyat ekanligi, xalqaro huquqning umume'tirof etilgan qoidalari va normalarining amal qilishi, Konstitutsiya va qonunlar ustuvorligi, teng huquqlilik, barcha mulk shakllarining tengligi, odil sudlov prinsiplarini anglash mumkin.

Huquq prinsiplari ta'sir etish doirasiga ko'ra umumhuquqiy, sohalararo va sohaviy tamoyillarga bo'linadi.

Umumhuquqiy prinsiplar huquq tizimining barcha sohalariga tegishli bo'lib, jumladan adolatlilik, fuqarolarning qonun oldida huquqiy jihatdan tengligi, insonparvarlik, qonuniylik, demokratizm, huquq va majburiyatlar birligi kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin;

Sohalararo prinsiplar huquq tizimining ikki yoki undan ortiq sohalariga oid bo'lib, ular quyidagilar: javobgarlikning muqarrarligi, oshkoralik, fuqarolik protsessual va jinoiy-protsessual huquqdagi tortishuvlilik tamoyili va boshqalar;

Sohaviy prinsiplar huquq tizimining muayyan bir sohasi mazmun-mohiyatining rahbariy qoidasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, mulkiy munosabatlarda tomonlarning tengligi (fuqarolik

huquqi); jinoyat jarayoni huquqida aybsizlik prezumpsiyasi va boshqalar.

7.7. HUQUQNING FUNKSIYALARI

Huquqning funksiyalari – bu jamiyatda ijtimoiy munosabatlarga va kishilarning yurish-turishlariga huquqiy ta'sir qilishning asosiy yo'nalishlaridir.

Huquq funksiyalarining ijtimoiy munosabatlarga ta'sir o'tkazish yo'nalishi sifatidagi rolini tavsiflovchi quyidagi belgilari mavjud:

1. Huquq funksiyasi uning mohiyatidan kelib chiqadi va huquqning jamiyatdagi vazifasi bilan belgilanadi.

2. Huquqning funksiyasi uning ijtimoiy munosabatlarga ta'sirining shunday yo'nalishiki, bunda uning amalga oshirilishiga bo'lgan ehtiyoj ijtimoiy hodisa sifatida huquqning zaruratini taqozo etadi.

3. Funksiya huquqning eng muhim xususiyatlarini ifodalaydi va u huquq taraqqiyotining muayyan bosqichida uning oldida turgan tub masalalarni hal etishga yo'naltiriladi.

4. Huquq funksiyasi faol harakat yo'nalishidan iborat bo'lib, u ijtimoiy munosabatlarning muayyan turini tartibga soladi. Aynan shuning uchun ham jo'shqinlik, harakat, faoliyat kabilar huquq funksiyasining eng muhim xususiyatlari hisoblanadi.

5. Huquq funksiyasi o'zining muntazamliligi bilan ajralib turadi. Uni qo'llashning uzluksizligi va davomiyligi aynan ushbu jihat bilan tavsiflanadi.

Huquq funksiyalarini **maxsus yuridik** (tor ma'noda) va **umumijtimoiy** (keng ma'noda) turga tasniflash mumkin.

1. Maxsus yuridik funksiyalarning quyidagi turlari mavjud: tartibga soluvchi va qo'riqlovchi.

• **Tartibga soluvchi funksiya** – bu shunday huquqiy ta'sir qilish yo'nalishi bo'lib, unda jamiyat taraqqiyoti ehtiyojlariga mos keladigan ijtimoiy munosabatlar amalda bo'lishi ta'minlanadi va rivojlantiriladi. Tartibga solish funksiyasi doirasida **ikki kichik funksiya** – **statik** tartibga solish va **dinamik** tartibga solish funksiyalari ajralib turadi. Huquqning statik tartibga solish funksiyasi ijtimoiy munosabatlarni muayyan huquqiy institutda mustahkamlash yo'li bilan ta'sir o'tkazishida namoyon bo'ladi. Dinamik tartibga solish funksiyasi

huquqning ijtimoiy munosabatlar harakatini, ya'ni dinamikasini rasmiylashtirish yo'li bilan ularga ta'sir o'tkazishida ifodalanadi.

• **Qo'riqlovchi funksiya** – bu umumahamiyatga molik eng muhim iqtisodiy, siyosiy, milliy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni, ularning daxlsizligini muhofaza qilish, shuningdek mazkur jamiyatga yot bo'lgan munosabatlarni siqib chiqarishni maqsad qilib olgan huquqning ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq huquqiy ta'sir yo'nalishidir.

2. Umumijtimoiy funksiyalar orqali jamiyat hayotining turli xil yo'nalishlarida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir o'tkaziladi. Huquqning umumijtimoiy funksiyalariga quyidagilar kiradi: **iqtisodiy, siyosiy, tarbiyaviy, ekologik** va boshqalar. Huquqning ijtimoiy funksiyalarini ijtimoiy hayotning tegishli sohalariga huquqiy ta'sir o'tkazish yo'nalishi sifatida ta'riflash mumkin. Jumladan, iqtisodiy funksiya iqtisodiy sohaga, siyosiy funksiya siyosiy sohaga, tarbiyaviy funksiya ma'naviy sohaga huquqiy ta'sir o'tkazadi.

7.8. HUQUQNING MOHIYATI

Huquqning mohiyati deganda uning mazmuni va maqsadi tushuniladi. Huquqning mazmuni va mohiyati uning asosiy va barqaror xususiyatlarini namoyon etadi. Shu bilan birga, huquqning mohiyatini belgilashda quyidagi ikkita jihat, ya'ni har qanday huquq, eng avvalo, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita sifatidagi vazifasini bajarishi va mazkur vosita kimning manfaatlariga xizmat qilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Huquqning mohiyati davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi, siyosati, axloq, madaniyat va boshqa hodisalar bilan o'zaro bog'liq bo'ladi. O'z mohiyatiga ko'ra huquq umumijtimoiy xarakterga ega. Bu demokratik davlatlarning mohiyatida quyidagicha namoyon bo'ladi:

- o'zaro kelishilgan umumijtimoiy irodani ifoda etadi;
- aholining barcha qatlamlari manfaatlariga xizmat qiladi;
- ijtimoiy aloqalarning tashkiliyligi va rivojlanib borishini ta'minlaydi;
- huquqiy munosabatlar subyektlarining erkinligi va javobgarligining o'lchovi hisoblanadi;
- turli-tuman ehtiyoj va manfaatlarni qondirish vositasi sifatida maydonga chiqadi.

Nazorat uchun savollar

1. “Odat”, “huquqiy odat” va “huquq” tushunchalarining mohiyatini muhokama qiling, ularning bir-biridan farqini tushuntirib bering. Misol keltiring.
2. Ijtimoiy normalar va huquq o‘rtasidagi o‘zaro farqli va o‘xshash jihatlarni muhokama eting.
3. Huquq prinsipi tushunchasi va turlarini izohlang. Mazkur prinsiplarning huquqni shakllanishidagi ta'sirini misollar yordamida izohlang.
4. Huquq funksiyalarini muhokama qilish orqali uning davlat va jamiyat hayotidagi ahamiyatini yoritib bering.
5. Huquqning belgilarini aniqlash orqali uning huquqiy tabiatiga baho bering.

8-MAVZU. HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYAT

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari

1. Huquqiy ong tushunchasi, tarkibiy qismlari.
2. Huquqiy psixologiya va huquqiy mafkura.
3. Huquqiy ongning turlari va darajalari.
4. Huquqiy ongning funksiyalari.
5. Huquqiy madaniyat tushunchasi, tuzilishi, darajalari.
6. Huquqiy tarbiya – huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishning zarur sharti.
7. Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm.
8. Huquqiy nigilizmni bartaraf qilish masalalari.

8.1. HUQUQIY ONG TUSHUNCHASI, TARKIBIY ELEMENTLARI

Huquqiy ong bilan bog‘liq masalalarni o‘rganishda, eng avvalo, “ong” va “ijtimoiy ong” kabi kategoriyalarning mohiyatini anglash zarur. Ong deganda oddiy ruhiy in'ikos emas, balki ijtimoiy rivojlangan inson tomonidan voqyelikni ruhiy aks ettirishning oliy shakli tushuniladi. Ongga tegishli belgilardan uning quyidagi ta'rifi kelib chiqadi: ong faqat shaxsgagina xos bo‘lgan, miyaning til va nutq yordamida voqyelik aksini umumlashtiradigan, maqsadga muvofiq, konstruktiv hamda ijodiy namoyon bo‘ladigan oliy funksiyadir. Ong, shuningdek kishining ruhiy, siyosiy, falsafiy nuqtai nazarlari, diniy, badiiy qarashlarining ham majmui hisoblanadi. Ijtimoiy ong deganda mana shular tushuniladi.

O‘z navbatida, ijtimoiy ongning turli shakllari mavjud bo‘lib, kishilar ular yordamida ijtimoiy va tabiiy borliqni o‘rganadi. Shu jihatdan olganda, tegishli adabiyotlarda siyosiy, axloqiy, estetik, diniy, huquqiy ong shakllari ajratib ko‘rsatiladi. Huquqiy ong ijtimoiy ongning shakllaridan biridir. Ayni paytda ijtimoiy ongning shakli sifatida huquqiy ong ham unga xos bo‘lgan barcha xususiyatlarga ega.

Huquqiy ongni ijtimoiy ongning boshqa sohalari (siyosiy, axloqiy, estetik va boshqalar)ga nisbatan o‘ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, huquqiy ong insonlarning ijtimoiy hayotning yuridik ahamiyatli hodisalar (amaldagi qonunchilik, yuridik amaliyot, insonlar va

fuqarolarning huquq va erkinliklari)ga oid baholovchi ruhiy munosabatini ifodalovchi huquqiy tasavvurlari, qarashlari, g'oyalari, hislari, hayajonlari majmui sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, huquqiy ong fuqarolarning huquqiy ijtimoiylashuvi jarayonlari natijalarini, jamiyatda qonuniylik va huquqiy tartibot holatini, joriy huquq tizimining alohida qismlarini yoki to'laligicha o'zini o'zgartirishga bo'lgan ehtiyojni o'zida ifoda etadigan hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, u huquq ijodkorligi va huquqni qo'llash amaliyotining muhim ko'rsatkichi vazifasini bajaradi.

Huquqiy ong tarkibiga to'rtta baholash bilan bog'liq munosabat kiradi. Bular – huquq va qonun hujjatlari (uning prinsiplari, shakllari, institutlari)ga nisbatan; atrofdagilarning huquqiy xatti-harakati (masalan, jinoyatchilik, davlat hokimiyati tuzilmalarining o'zaro munosabatlari xususiyati) ga nisbatan; huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ularning faoliyatiga nisbatan; o'zining huquqiy xatti-harakatiga nisbatan munosabatdir¹.

Huquqiy ong – bu ijtimoiy ongning shakllaridan biri bo'lib, kishilarda huquqqa, qonunchilikka, huquq-tartibotga va boshqa huquqiy hodisalarga nisbatan bo'lgan g'oyalar, his-tuyg'ular, tasavvurlar yig'indisidir.

Huquqiy ong, birinchidan, huquqning jamiyat ehtiyojlarini ifodalovchi manbaidir; ikkinchidan, huquqni ijtimoiy voqyelikka tatbiq etishning zarur omillaridan biridir; uchinchidan, shaxslarning xulq-atvori huquq normalariga qay darajada mos kelishini tushunib olishga ko'maklashadi, baholash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Huquqiy ongning asosiy tarkibiy elementlari: **huquqiy ruhiyat** (psixologiya) va **huquqiy mafkura** (ideologiya).

Huquqiy ruhiyat (psixologiya) – bu alohida ijtimoiy guruh, shaxs yoki butun jamiyatda stixiyali ravishda vujudga keladigan huquqiy tuyg'ular, hissiyotlar, kayfiyatlar, fikrlar yig'indisidan iborat bo'lgan huquqiy ongning tarkibiy elementi. **Huquqiy ruhiyat** jamiyatdagi mavjud huquqiy muhitning bevosita ta'siri ostida vujudga keladi va huquqiy ongning boshlang'ich pog'onasi hisoblanadi. Shaxs huquqiy ongining aynan shu darajasidan huquqiy reallikni anglash, u bilan dastlabki tanishuvi boshlanadi.

¹ Гранат Н.Л. Теория права и государства. Учебник / Под ред. проф. В.В.Лазарева. - М., -1996. С.180-181.

Huquqiy ruhiyat davlat va jamiyatning huquqiy asoslarini mustahkamlash, huquqbuzarlik va jinoyatlarning oldini olish hamda ularga qarshi kurash samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiya bilimlarini har tomonlama chuqur egallash, ko'nikmalar hosil qilish huquqshunosning yuksak muomala madaniyatini ta'minlaydi. Psixologik madaniyat huquqshunoslik faoliyati samarasini oshiribgina qolmay, uning insonparvarlik mohiyatini namoyon etadi.

Huquqiy mafkura – bu muayyan ijtimoiy guruhlarining, jamiyatning huquqiy qarashlari, g'oyalari, tasavvurlari va talablarining ilmiy tizimlashtirilgan ifodasidir. **Huquqiy mafkura** g'oyalar, konsepsiyalar, huquqiy tamoyillar, huquqni rivojlantirish istiqbollari baholash, huquqiy aktlarni qabul qilishning maqsadlari, vazifalari ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Huquqiy mafkura huquqni bilish darajasi va tabiatiga ko'ra huquqiy ruhiyatdan ancha yuqori turadi. Agar huquqiy ruhiyat huquqiy hodisalarning tashqi, ko'pincha hissiy jihatini, muayyan bir qismini qayd etadigan bo'lsa, huquqiy mafkura huquqning mohiyatini, ijtimoiy mazmunini, tabiatini ochib berishga, uni mukammal madaniy-tarixiy falsafa va aqida ko'rinishida taqdim etishga intiladi. Shu jihatdan Gegelning huquq falsafasi, davlat va huquqning tabiiy-huquqiy, pozitivistik ta'limotlari, boshqa ko'pgina huquqiy konsepsiyalar huquqiy mafkura sifatida e'tirof etiladi.

O'zbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish konsepsiyasi huquqiy mafkuraga yaqqol misol bo'la oladi. Bunday davlat va jamiyat demokratiya, inson huquqlarini ta'minlash, insonparvar va adolatli huquq-tartibot to'g'risidagi ham umuminsoniy, ham milliy tasavvurlarga mos kelishi kerak. Mazkur holatda huquqiy davlat ta'limoti milliy davlatchiligimizni rivojlantirishning mafkuraviy asosi bo'lib xizmat qiladi¹.

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – 916 б.

8.2. HUQUQIY ONGNING TURLARI VA DARAJALARI

Huquqiy ong subyektlariga ko‘ra individual huquqiy ong, guruhiy huquqiy ong, ijtimoiy huquqiylarga ong tasniflash mumkin.

Individual huquqiy ong – bu har bir shaxs, alohida insonga xos huquqiy bilimlar, baholar, hissiyotlar va tuyg‘ular majmui hisoblanadi. Har bir inson turli bilish qobiliyati, shaxsiyatining turli psixologik ko‘rinishlari oqibatida amaldagi huquqni o‘zicha qabul qiladi, uni baholaydi, qonuniy yoki qonunga zid ravishda xatti-harakat qilish istagini bildiradi. Individual huquqiy ong fuqarolar tomonidan yuridik ahamiyatga molik xatti-harakatlar sodir etilganda, huquq va erkinliklar amalga oshirilganda, qonuniy manfaatlar himoya qilinganda, turli ko‘rinishdagi huquqiy hujjatlar tayyorlashda namoyon bo‘ladi.

Alohida ijtimoiy guruhlarining huquqiy ongi ko‘p jihatdan moddiy va ma‘naviy ne‘matlarni ishlab chiqishda ishtirok etishiga, ushbu ne‘matlarni taqsimlash va iste‘mol qilish usullariga ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘ladi. Ijtimoiy qatlam va sinflarning ijtimoiy huquqiy ongi faol hayotda jamoat birlashmalari, siyosiy partiyalar tomonidan qabul qilinadigan murojaatnoma, deklaratsiya, dasturlarda, normativ-huquqiy hujjatlarda, ijtimoiy qatlam, sinf mafkurachilarining ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlarida, ommaviy axborot vositalarida e‘lon qilish orqali va boshqa shakllarda namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy huquqiy ong – bu jamiyat yoki uning alohida ijtimoiy tabaqalari, sinflari tomonidan ilgari suriladigan huquqiy tasavvurlar, tamoyillar, tushunchalar, nazariyalar, hissiyotlar yig‘indisidir. Hozirgi jamiyatning asosiy huquqiy tamoyillari sirasiga mavjud imkoniyatlardan foydalangan holda inson va fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ijodiy va boshqa faoliyat turlarining teng huquqliligi, insonparvarlik, erkinlik, huquq ustuvorligini tan olish kabilarni kiritish mumkin.

Huquqiy ong saviyasiga, ya‘ni darajasiga ko‘ra, odatiy huquqiy ong, ilmiy huquqiy ong, professional (kasbiy) huquqiy onglarga tasniflanadi.

Odatiy huquqiy ong bevosita kishilarning hayotiy shart-sharoitlari, ularning hayotiy tajribalari asosida shakllanadi. Unda ruhiy elementlar, ya‘ni hissiyot, ehtiroslar muhim rol o‘ynaydi.

Professional (kasbiy) huquqiy ong – huquqshunoslar, ya'ni maxsus yuridik ma'lumot va tayyorgarlikning amaliy tajribasi talab qilinadigan kasb egalarining huquqiy ongidir. Huquqshunoslar uchun huquqiy bilimlarga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega. Ushbu bilimlar fuqarolar darajasidan ancha yuqori bo'lishi, huquq tamoyillari va normalari yuzasidan ma'lumotlarning ko'lami, teranligi, rasmiylashtirilgan mohiyati bilan ajralib turishi, eng muhimi, ular shu bilim va ko'nikmalarini amaliyotda qo'llay olish qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim. Professional huquqshunoslar ongi siyosiy, huquqiy qarashlar, bilimlar, his-tuyg'ular, qadriyatlar va huquqiy ongning boshqa tarkibiy qismlarini tashkil qiluvchi tizimlar sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy huquqiy ong – huquqni tizimga solib, nazariy o'zlashtirishda ifodalanuvchi g'oyalar, konsepsiyalar, qarashlardan iborat. Bunday huquqiy ongga ega shaxslar sifatida yuridik yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot institutlari, oliy yuridik o'quv yurtlari tizimida faoliyat ko'rsatuvchi huquqshunos olimlarni ko'rsatib o'tish mumkin.

8.3. HUQUQIY ONGNING FUNKSIYALARI

Huquqiy ongning funksiyalari deganda shaxsning huquqiy doirada ijtimoiy faol yurish-turishiga ta'sir etuvchi asosiy yo'nalishlar tushuniladi. Huquqiy ong funksiyalari tushunchasini uning subyekt faoliyati natijasida yuzaga keladigan tizimlashgan g'oyalar sifatida ta'riflash mumkin.

Huquqiy ongning huquqiy tartibga solish mexanizmidagi maqsadlariga ko'ra uning funksiyalarini quyidagicha tasniflash mumkin: bilish funksiyasi, baholash funksiyasi, huquqiy modellashtirish (bashorat qilish) funksiyasi, tartibga solish funksiyasi, g'oyaviy-tarbiyaviy funksiya va boshqalar.

Endi huquqiy ongning yuqorida qayd etilgan funksiyalari mazmuniga e'tibor qaratamiz. Huquqiy ong funksiyalari ichida, dastavval uning bilish funksiyasini tahlil etishni mantiqiylik qoidalari taqozo etadi. **Huquqiy ongning bilish funksiyasi** amaldagi huquqni, ya'ni hozirgi zamon huquqini har taraflama o'rganishni, uning xususiyatlarini, prinsiplarini, asosiy institutlarini hamda jamiyatdagi mavjud boshqa ijtimoiy normalar bilan o'zaro aloqasini o'rganishdan

iboratdir. Ayni paytda huquqiy ongning bilish funksiyasi amaldagi huquqni o'rganish bilan cheklanmaydi.

Huquqiy ongning baholash funksiyasi umumiy tarzda amaldagi huquqqa baho berishda ifodalanib, u o'z ichiga huquqning, uning alohida institutlarining, alohida normalarining samaraliligi haqidagi bahoni, ularning ahamiyati, hayotda kerakligi, fuqaro manfaatiga mosligi yo mos emasligi, insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishi, o'zida adolat, tenglik, erkinlik kabi umuminsoniy qadriyatlarini ifodalaganligi nuqtai nazaridan beriladigan baholarni oladi. Bilish-baholash funksiyasi huquq subyektlarining xatti-harakatini, faoliyatini huquqqa mosligi nuqtai nazaridan baholashni o'z ichiga oladi. Shaxslar doimo amaldagi huquqqa, atrofdagilarning xatti-harakatiga, sud, prokuratura, notariat, advokatura, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, tadbirkorlar faoliyatiga muayyan darajada baho berib keladi.

Huquqiy ongning **huquqiy modellashtirish funksiyasi**. Adabiyotlarda ushbu funksiya bashoratlash funksiyasi deb ham yuritiladi. Ma'lumki, huquqning yaratilishida huquqiy ongning o'rni juda ahamiyatli. Shu bois huquqiy ong huquq normalarini yaratishning muayyan bir vositasi sifatida maydonga chiqadi. Huquqiy ong amaldagi huquqni takomillashtirish, uni zamon talab va ehtiyojlari asosida mukammallashtirishda ko'rsatma, mo'ljal, belgilovchi rolni o'taydi.

Zero, yangi huquq normasini yaratish yoki amaldagi huquq normalariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, ularni takomillashtirish haqidagi fikrlar, qarashlar dastlab huquq ijodkorligi jarayonida bevosita va bilvosita qatnashadigan tegishli subyektlarning huquqiy ongida vujudga kelib shakllanadi. So'ngra huquqiy ong orqali o'tgan fikrlar tegishli tartib va asoslarda huquqiy normalarda o'zining ifodasini topadi.

Huquqiy ongning **tartibga solish funksiyasi** o'ziga xos o'rin tutadi. Zotan, amaldagi huquq normalariga fuqarolarning rioya etishlarida yuqori darajadagi huquqiy ongning o'rni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qonun normalarida mustahkamlangan qoidalar har bir huquq subyektining ongli irodaviy faoliyati orqali ro'yobga chiqadi. Fuqarolarda qonun normalariga, uning talablariga hurmat hissi, ularning to'g'ri va zaruriy qoidalar ekanligiga ichki ishonchi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning ijro etilishi darajasi ham o'shanga monand ravishda bo'ladi. Jamiyada huquqiy ong darajasi qanchalik baland bo'lsa, shunchalik qonuniylik kuchayadi, insonlarda qonunlarning zarurligi va

foydaliligi haqida fikrlar mustahkamlanadi, ularda huquqbuzarlikning har qanday ko‘rinishlariga nisbatan murosasizlik yondashuvi shakllanadi.

Huquqiy ongning yana bir muhim funksiyasi **g‘oyaviy-tarbiyaviy funksiyadir**. Huquqiy ong harakati doirasida mazkur funksiyaning ahamiyati muhimdir. Chunki huquqiy ong insonda qonunga itoatkorlikni, amaldagi huquqiy norma va qoidalarga rioya etish zarurligini, bunday xulq-atvor faqat huquq subyekt uchun emas, balki jamiyat uchun ham foydali ekanligini chuqur anglab yetish va ichdan ishonish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Huquqiy ongning g‘oyaviy-tarbiyaviy funksiyasiga butun insoniyat uchun qadrlil bo‘lgan umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib etish xos bo‘ladi. Adolat, qonunga itoatkorlik, insonparvarlik, mehr-muruvvat, muhtojlarga yordam kabi asriy qadriyatlar xalqimizning azaliy qadriyatlari hisoblanadi va ular bugungi kun huquqiy tizimida o‘zining ifodasini topgan.

8.4. HUQUQIY MADANIYAT: TUSHUNCHASI, TUZILISHI, DARAJALARI

Ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish, yuridik va jismoniy shaxslarning huquq va manfaatlariga rioya etish, huquqiy normalarni bajarish, huquqiy talablarni bilish hamda ularga hurmat bilan munosabatda bo‘lishga oid barcha masalalar kishilarning huquqiy madaniyati darajasiga bog‘liqdir. Jamiyatning huquqiy ustqurmasida huquqiy madaniyat hodisasi, huquqiy hayotning darajasi alohida o‘rin tutadi.

Huquqiy madaniyat – bu kishilarning huquqiy bilim darajasi, huquqqa nisbatan ongli munosabati, huquqni hurmat qilishi va unga rioya qilishidir. Huquqiy madaniyat jamiyat umumiy madaniyatining uzviy tarkibiy qismidir.

Shu bois **huquqiy madaniyat** deganda jamiyatning huquqiy hayoti, uning huquqiy voqyeli, normativ-huquqiy hujjatlar, huquqiy ong rivojida erishilganlik darajasini ifodalovchi ma'naviy-axloqiy va huquqiy qadriyatlar tizimi hamda unga muvofiq tarzda qaror topadigan

qonunga itoatgo'ylik va mamlakatda huquqiy-tartibot muhitini o'rnatish uchun ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning amalga oshirilishi tushuniladi.

Subyektiv tarkibiga ko'ra shaxs (individual), guruh, jamiyat huquqiy madaniyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Shaxs xuquqiy madaniyati huquqni hurmat qilish, huquqdan lozim darajada xabardorlikni nazarda tutadi. Huquqiy madaniyatga ega shaxs: 1) yuridik normalarni muayyan darajada bilishi; 2) ijobiy huquqiy ong egasi bo'lishi, ya'ni huquqni hurmat qilishi; 3) huquqni hurmat qilishga asoslangan xulq-atvor bilan tavsiflanadi.

Guruh huquqiy madaniyati ayrim ijtimoiy guruhlarga, xususan, professional yuristlarga xos. U mazkur guruhning huquqiy ongiga bog'liq. Unga jamiyatda e'tirof etilgan huquqiy qadriyatlar, ayrim shaxslarning huquqiy intilishlari bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyatning huquqiy madaniyati – bu jamiyat yaratgan ma'naviy qadriyatlarning tarkibiy qismidir. U o'z ichiga huquqiy muloqot va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning huquqiy vositalaridan foydalanish bilan bog'liq xulq-atvor hamda harakatlarning barcha turlarini qamrab oladi. U ijtimoiy ong darajasi, qonunchilikning holati va xususiyati, mamlakatda mavjud huquqiy tartibotning mustahkamlik darajasi bilan belgilanadi. Jamiyatning huquqiy madaniyati aholining umumiy madaniy darajasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, aholi madaniyatining siyosiy, ma'naviy, estetik va boshqa turlari bilan o'zaro aloqador hamda inson (fuqaro) huquqlari va erkinliklarining to'liqligi, rivojlanganligi va ta'minlanganligi; qonuniylik va huquqiy tartibot holati; jamiyatda yuridik fan va yuridik ta'limning rivojlanish darajasi bilan tavsiflanadi.

Yuqoridagilar bilan birga, subyektlarning huquqiy madaniyati saviyasi (darajasi)ga ko'ra uning odatdagi, professional (kasbiy), nazariy turlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Odatdagi daraja huquqiy madaniyat kishilarning kundalik hayoti doirasi bilan chegaralanadi. Kishilar undan o'z kundalik faoliyatida subyektiv huquqlarni ro'yobga chiqarish, zimmalariga yuklatilgan vazifalarni bajarishda foydalanadi.

Kasbiy darajadagi huquqiy madaniyat yuridik faoliyat bilan o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirish jarayonida doimiy shug'ullanuvchi shaxslarga xosdir. Mazkur daraja huquqni bilish va huquqiy

muammolar, huquqiy faoliyatning maqsad va vazifalarini tushunish darajasining yuqoriligi bilan tavsiflanadi.

Nazariy daraja – bu nafaqat huquqni bilish, balki uning teran xossalari va qadriyatlari, amal qilish mexanizmi, huquqning samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tushunishning yuksak darajasidir.

8.5. HUQUQIY TARBIYA – HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYATNI YUKSALTIRISHNING ZARUR SHARTI

Huquqiy tarbiya huquqiy ong va huquqiy madaniyatning shakllanishi va o'zgarishida muhim vosita hisoblanadi. Huquqiy tarbiya

Huquqiy tarbiya – bu jamiyat a'zolarining yurish-turish madaniyatiga va ongiga huquq haqidagi bilimlarni doimiy ravishda maqsadga muvofiq ta'sir etish orqali singdirib borish jarayonidir.

huquqiy bilimlarni yoyish, to'g'ri xulqning muhimligi va qimmatini, ularni qabul qilish va keyinchalik o'zlashtirib olish maqsadida shaxs va jamiyat hayotidagi qonuniylik va boshqa huquqiy holatlardan iborat.

Huquqiy tarbiya – bu huquqiy tajriba almashish bo'yicha davlat, jamoat tashkilotlari, alohida fuqarolarning bir maqsadga yo'naltirilgan faoliyati: huquq normalariga rioya qilish, ularni bajarish va bu normalardan foydalanishni ta'minlovchi muayyan ijobiy tasavvurlar, qarashlar, qadriyatlarni tushunish, yo'l-yo'riqlarni shakllantirish maqsadida shaxs ongi va xulq-atvoriga doimiy ta'sir o'tkazib borishdir.

Huquqiy targ'ibot, huquqiy ta'lim, yuridik amaliyot va o'zini o'zi tarbiyalash **huquqiy tarbiya vositalariga** kiradi. Huquqiy ta'sir mexanizmining tarkibiy elementi bo'lgan huquqiy tarbiyaga, shuningdek huquqiy munosabatlarda subyektlarning axloqi va huquqiy ongiga ta'sir qiluvchi vosita sifatida ham qarash mumkin. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha vositalarni qo'llash asosida huquq haqidagi axborotlarni yetkazish, qabul qilish, o'zgartirish va undan foydalanish hamda uni amalga ro'yobga chiqarishni ko'zda tutuvchi huquqiy xabardorlikni amalga oshirish masalalari yotadi.

Huquqiy tarbiya metodlari. Tarbiyaviy jarayon oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun metodlar, usullar va vositalarning turli birikmalaridan foydalanish mumkin. Huquqiy tarbiya

vositalari va shakllari bilan bir qatorda tarbiya metodlarini, shuningdek ularni qo'llashning ilmiy asoslantirilgan tavsiyalarini tadqiq etish huquqiy tarbiya nazariyasini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega. Yuridik fanda huquqiy tarbiyaning asosiy va qo'shimcha metodlari farqlanadi. Bunda asosiy metodlarga ishontirishdan tashqari namuna va odatlantirishga o'rgatish, qo'shimcha metodlarga esa bosh vazifasi asosiy metodlarning harakatini kuchaytirish va ta'sirini qo'shimcha oshirish bo'lgan rag'batlantirish metodlari kiradi. Rag'batlantirish metodlari taqdirlash va jazolash kabilarni o'z ichiga oladi.

8.6. HUQUQIY NIGILIZM VA HUQUQIY IDEALIZM

Huquqiy nigilizm jamiyat huquqiy taraqqiyotining tizimli va maqsadga muvofiq rivojlanishiga jiddiy xavf tug'diruvchi hamda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishiga to'siq bo'luvchi salbiy hodisalardan biridir.

Nigilizm (lotincha "nihil" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "hech narsa", "inkor" degan ma'noni anglatadi). **Huquqiy nigilizm** shaxslarning, ijtimoiy guruhlarining muayyan huquqiy qadriyatlarga, normalarga, belgilangan tartib-qoidalarga salbiy munosabatini, mensimaslik va ishonchsizlik kayfiyatini ifodalaydi.

Huquqiy nigilizm quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

nazariy shakl (olimlar, mutafakkirlar, siyosatshunoslar tomonidan muayyan manbalarda huquqni inkor qilinishi);

amaliy shakl (faol va sust (passiv)).

Faol huquqiy nigilizm – ijtimoiy munosabatlarda huquqni ochiqdan-ochiq inkor qilish;

Sust huquqiy nigilizm – jamiyatdagi kishilar tomonidan amaldagi huquq normalarini mensimaslik.

Huquqiy idealizm – huquqning ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlariga ortiqcha baho berib yuborilishi bilan ajralib turadigan huquqiy ong holatidir.

Huquqiy nigilizm holatida qonunlar nazar-pisand qilinmaydi, ular ochiq-oydin buziladi, ijro etilmaydi, qadrlanmaydi, izzat-hurmat

qilinmaydi. Huquqiy idealizm, aksincha, qonunlarga barcha muammolarni bir zumda hal qilishga qodir mo'jizakor kuchga ega bo'lgan hujjat sifatida qaraladi.

Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm bitta ildizdan, ya'ni yuridik bilimsizlikdan, rivojlanmagan va buzilgan huquqiy ongdan, siyosiy-huquqiy madaniyat yetishmasligidan oziq oladi. Mazkur holatda huquqiy ong deformatsiyasining yuqoridagi shakllari bir-biriga nisbatan qarama-qarshi yo'nalishga egadek ko'rinsada, pirovard natijada ular birlashadi va huquqiy ongning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. N.Matuzovning ta'biri bilan aytganda, bizning oldimizda bitta medalning ikki tomoni namoyon bo'ladi¹. Garchi huquqiy idealizm ijtimoiy voqeyelikda nisbatan kamroq namoyon bo'lsada, ushbu hodisa davlat va jamiyatga xuddi huquqiy nigilizm singari ziyon yetkazadi.

8.7. HUQUQIY NIGILIZMNI BARTARAF QILISH MASALALARI

Huquqiy nigilizm jamiyat huquqiy taraqqiyotining tizimli hamda maqsadga muvofiq rivojlanishiga jiddiy xavf tug'diruvchi hamda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishiga to'siq bo'luvchi salbiy hodisalardan biridir. Bugungi kunda mamlakatimizda huquqiy nigilizm holatlarining oldini olish masalasiga ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Uni mumkin qadar kamaytirishning maxsus vositalariga: qabul qilinayotgan qonunlarning lozim darajadagi sifatini ta'minlash, qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash, sudning rolini oshirish va sud-huquq islohotlarini amalga oshirish, aholini huquqiy tarbiyalash, yuridik ta'lim va tarbiyani davr talablari bilan muvofiq holatga keltirish kabilar kiradi. Shu bilan birga, huquqni muhofaza qilish tizimi barcha subyektlarining huquqiy madaniyatini yanada yuksaltirish bo'yicha izchil ish olib borish lozim. Bevosita maqsad – qonuniy xulq-atvorga, shu jumladan fuqarolarning qonuniy xulq-atvori, yuristlar va boshqa davlat xizmatchilarining o'z vakolatlarini amalga oshirish jarayonida yuridik ahamiyatga molik vaziyatlarda kasbiy faolligiga erishishdir.

Shu jihatdan olganda, mamlakatimizda davlat idoralari, shuningdek huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish maqsadida qator institutlar va markazlar faol ish olib bormoqda. Xususan, O'zbekiston

¹ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. – М., 2001. –С.712.

Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi, Adliya vazirligi huzuridagi Respublika yuristlar malakasini oshirish markazi, O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, Toshkent davlat yuridik universiteti kabilar shular jumlasidandir.

Mamlakatimizda shaxs huquqiy ongi va madaniyatini, uning huquqiy faolligini, huquqiy ta'lim va tarbiya tizimining mustahkam qonunchilik asoslarini belgilovchi qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinganligini alohida qayd etib o‘tish zarur.

Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etish jarayonida olib borilayotgan islohotlar ijtimoiy munosabatlarning, shu jumladan, shaxs – jamiyat – davlat munosabatlari tizimining mazmun va mohiyatini muayyan darajada o‘zgarishiga olib kelganligini qayd etish joiz. Ayniqsa, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda fuqarolarning ishtiroki doirasining kengayayotganligi, bunda fuqarolik jamiyati institutlari, ya'ni siyosiy partiyalar, jamoat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalarining ham shaxs siyosiy-huquqiy faolligini kafolatlovchi, ham davlat hokimiyati va mansabdor shaxslar ustidan jamoat nazoratini o‘rnatuvchi tuzilma sifatidagi o‘rni va ahamiyati oshib borayotganligini kuzatish mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy madaniyat tushunchasini muhokama qiling. Uning ahamiyatini amaliy misollar yordamida izohlang.
2. Huquqiy ong tushunchasini muhokama qiling. Uning ahamiyatini amaliy misollar yordamida izohlang.
3. Huquqiy madaniyat va huquqiy ong tushunchalarining o‘zaro bog‘liqligini misollar yordamida izohlang.
4. Huquqiy tarbiya tushunchasi va uning vositalarini tushuntiring. Uning jamiyat hayotidagi tutgan o‘rnini yoritib bering.
5. Huquqiy nigilizm va huquqiy idealizm tushunchalarini yoritib va ularni atroflicha muhokama qilib, farqli jihatlarini ko‘rsating.

9-MAVZU. HUQUQ NORMALARI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquq normasi tushunchasi, belgilari.
2. Huquq normasining tuzilishi: gipoteza, dispozitsiya va sanksiya.
3. Normativ-huquqiy hujjatlarda huquq normalarini bayon etish usullari.
4. Huquq normalarini turli asoslarga ko‘ra tasniflash.

9.1. HUQUQ NORMASI TUSHUNCHASI VA BELGILARI

Huquq normasi yuridik fan, xususan, davlat va huquq nazariyasining fundamental kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Huquq normasi huquqiy tizimning barcha elementlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bir tomondan, u huquq ijodkorligi, shu jumladan qonunchilik jarayonining mahsuli bo‘lsa, ikkinchi tomondan, u huquqni qo‘llash jarayoni orqali amalga oshirilib, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish vositasiga aylanadi, shuningdek huquq normasi huquqiy munosabatlarning andozasi, modeli sifatida maydonga chiqadi. Huquq normalari yig‘indisi jamiyat huquqiy tizimining normativ asosini, ya'ni o‘zagini tashkil qiladi.

Jamiyatda qaror topadigan yangi munosabatlar ularni tartibga solishga qaratilgan tegishli huquq normalarini yaratilishiga turtki beradi. O‘z navbatida, bu huquq normalari yangi munosabatlarni qonuniy jihatdan mustahkamlaydi, muhofaza qiladi va rivojlantiradi. Xuddi shu ma'noda huquq normalari jamiyat taraqqiyotiga muhim hissa qo‘shadi, xizmat qiladi. “Norma” so‘zi lotinchadan olingan bo‘lib, “qoida”, “namuna” degan ma'nolarni anglatadi.

Huquq normasi – davlat tomonidan o‘rnatiladigan yoki ma'qullanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy xulq-atvor qoidasi.

Huquq tizimining barcha elementlari (norma, institut, soha) huquq normasi bilan chambarchas bog‘liqlikda mavjud bo‘ladi. Boshqacha aytganda, huquq normasi huquqiy tizimning asosini, boshlang‘ich hujayrasini tashkil etadi. Shu sababli unda, avvalambor, huquq

mazmunining asosiy xususiyatlari ifodalanadi. Huquq normalari ijtimoiy normalar sifatida kishilarning o‘zaro munosabatlaridagi xulq-atvor normalari jumlasiga kiradi. Bu ruxsat berish, cheklash, taqiqlash yoki pozitiv huquqqa xos majburiyatlar qoidasini o‘z ichiga oluvchi qoidadir. Huquq normasi – ijtimoiy hodisa sifatida huquqning asosiy, muhim qismi, butun huquqiy tizimning bosh tushunchasidir. Huquqning shakllanishi va amalga oshirilish jarayoni, qonunlar, barcha yuridik tushunchalar va tuzilishlar, hatto nazariya ham o‘z zahirida bevosita yoki bilvosita huquq normasiga ega bo‘ladi.

Huquq normasining asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

1. Irodaviy xarakterga egaligi. Unda jamiyatning davlat irodasi, manfaati, maqsadi aks etadi. Mazkur iroda ijtimoiy voqeyelikning ijtimoiy-iqtisodiy, milliy, ma'naviy, tabiiy va boshqa shart-sharoitlar bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

2. Normativligi. Huquq normasining normativligi jamiyat rivojlanishining muayyan davrida tipik va barqaror holatda bo‘lgan hamda o‘zining takroriyliги va umumiyliги bilan tavsiflanadigan kishilarning munosabatlari va harakatlarini tartibga solishida namoyon bo‘ladi.

3. Davlat bilan o‘zaro bog‘liqligi. Huquq normalari davlat tomonidan o‘rnatiladi, ma'qullanadi, o‘zgartiriladi yoki bekor qilinadi. O‘z navbatida, davlatning jamiyat hayotining turli yo‘nalishlaridagi faoliyati huquq normalari bilan chegaralanadi va tartibga solinadi. Huquq normalarining bajarilishi davlat tomonidan ta'minlanadi.

4. Umummajburiyligi. Bu shuni anglatadiki, huquq normalari barcha huquq subyektlariga qaratilgan bo‘ladi va ushbu normalar ular tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi.

5. Rasmiy va shaklan aniqlikka egaligi. Huquq normasi umumijtimoiy iroda sifatida davlat tomonidan o‘rnatilgan rasmiy yuridik hujjatlar shaklida (normativ-huquqiy hujjatlar, normativ shartnoma va boshqalar) ifodalanadi. Shuningdek, boshqa ijtimoiy normalardan farqli ravishda huquq normalari aks etgan normativ-huquqiy hujjatlar muayyan rekvizitlarga ega bo‘ladi (qabul qilingan vaqti, joyi, ro‘yxat raqami, nomi va boshqalar).

6. Tizimliliги. Tizim so‘zi yunoncha “systeme” terminidan olingan bo‘lib, o‘zbek tilida “yaxlit”, “qismlardan iborat” degan ma'nolarni bildiradi. Mazkur belgi huquq normasining muayyan tarkibiy qismlarning mantiqiy, izchil va mutanosiblikda ekanligini anglatadi.

9.2. HUQUQ NORMASINING TUZILISHI: GIPOTEZA, DISPOZITSIYA VA SANKSIYA

Huquq normasi kichik tizimlardan, ya'ni o'zaro bog'liq elementlardan iborat bo'ladi. Ularning bo'linishi yuzasidan turli xil qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, barcha huquqshunos olimlar tomonidan huquq norma elementlari 3 ta (gipoteza, dispozitsiya va sanksiya) ekanligi yakdil qabul qilinadi. Huquq normasining tarkibiy elementlari o'rtasida o'zaro yuridik-mantiqiy bog'lanish, yuridik-texnika qoidalariga asoslangan holda ifodalanish, mantiqiy izchillik hamda tizimlilik mavjud. Qolaversa, u huquqiy jihatdan umumiy mazmun asosida bir butunlikni, yaxlitlikni hosil qiladi. Biroq ular ayrim huquq sohalarida huquq normasining elementlari sifatida to'liq holatda, birgalikda uchramaydi (Konstitutsiyaning ta'sis etuvchi normalarida dispozitsiya shaklida). Bunday holatlarda normativ-huquqiy hujjatning tegishli moddalari mohiyatini anglab yetish huquqning ichki tuzilishi bilan bog'liq nazariy qoidalar asosida ijobiy hal etilishi mumkin.

Huquq normalarining gipoteza, dispozitsiya va sanksiyaga bo'linishi mantiqiy norma deb ta'riflanadi. Huquq normasi nazariy fikrlash vositasida shakllantiriladi va o'zining timsolida ushbu formulani ifodalaydi: *“Agar... bo'lsa, unda..., aks holda esa... bo'ladi”*¹.

Huquq normasining dastlabki qismi bo'lgan gipoteza “faraz yordamida xatti-harakatning mavhum varianti konkret “hayotiy” hodisaga, ma'lum bir shaxsga, vaqtga, joyga “bog'lanadi”. Farazda mustahkamlangan har bir vaziyat (holat) xulq-atvor qoidasiga “hayot nafasini kiritadi”, uni alohida hodisa darajasiga ko'taradi”². Shuningdek, “gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi.

Gipoteza huquq normasining bir qismi bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan aniq hayotiy holat (voqea, harakat, hodisalar) o'z ifodasini topadi”¹.

Shuningdek, gipoteza huquq normasining harakatini, amal qilish shartini ko'rsatuvchi (vaqt, joy, subyekt va boshqalar) yuridik faktlarni ifoda etuvchi tarkibiy qism sifatida ham e'tirof etiladi.

¹ Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. – T.: Adolat, 2018. – B. 257.

² Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – Б.672.

Ta'kidlash lozimki, gipoteza matni “agar”, “agarda”, “u holatda” kabi soʻzlari yoki shunga yaqin soʻzlar bilan boshlanishi ham mumkin. Oʻz navbatida, gipoteza ham bir necha turlarga boʻlinadi.

Huquq normalarining amal qilishi bilan bogʻliq boʻlgan bitta shart-sharoit aks etgan gipoteza **oddiy gipoteza** hisoblanadi. Masalan, Prezident Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi yigʻilishida *qasamyod qabul qilgan paytdan boshlab oʻz lavozimiga kirishgan* hisoblanadi (Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 92-modda).

Murakkab gipotezada esa huquq normasining amal qilishi ikki yoki undan ortiq holatlarning mavjud yoki mavjud emasligiga bogʻliq ekanligi koʻrsatiladi. Masalan, “Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga *oʻttiz besh yoshdan kichik boʻlmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylovgacha kamida 10 yil Oʻzbekiston hududida muqim yashayotgan Oʻzbekiston Respublikasi fuqarosi* saylanishi mumkin” (Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 90-modda). Ushbu normadan koʻrinib turibdiki, prezidentlikka nomzod uchun bir qancha talablar belgilangan. Ularning biri mavjud boʻlmasligining oʻzi normani amal qilishiga toʻsqinlik qiladi.

Shuningdek, “*Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar oʻz ota-onalari haqida gʻamxoʻrlik qilishga majburdirlar*” (Oʻzbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 66-modda) normasi ham murakkab gipotezaga misol boladi.

Alternativ (muqobil) gipoteza esa huquq normalarining amal qilishi sanab oʻtilgan shart-sharoitlardan biriga bogʻliq ekanligini bayon etadi.

Dispozitsiya lotincha “disposition” soʻzidan olingan boʻlib, “joylashuv”, “joylashgan”; inglizcha “disposition” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “farmoyish”, “farmoyish berish” maʼnolarini anglatadi¹.

Dispozitsiya huquq normasining bir qismi boʻlib, unda gipotezada koʻrsatilgan holatlar mavjud boʻlganida huquq sub'ektlari rioya etishlari lozim boʻlgan xatti-harakat qoidasi (huquq va majburiyatlari) ifodalangan boʻladi.

Bu yuridik normaning oʻzagi, huquqqa muvofiq xulq-atvor namunasi, modelidir. Biroq dispozitsiya tartibga solish xususiyatlarini gipoteza va sanksiya bilan birgalikdagina namoyon eta oladi, harakatda

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси / Масъул муҳаррир Н.Тойчиев. –Т.: Адолат, 2010. –Б. 140.

bo'ladi. Yurish-turish qoidasining ifodalanishiga ko'ra dispozitsiyalar oddiy, murakkab va muqobil hamda xulq-atvor qoidalarini bayon qilishning to'raligi bo'yicha tavsiflovchi, blanket va havola etuvchi dispozitsiyalarga bo'linadi.

Oddiy dispozitsiya xulq-atvor, yurish-turishning konkret variantini, uning mazmunini to'la ochib bermagan holda ko'rsatib o'tadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 10-moddasi mazmuniga binoan, O'zbekiston Respublikasi xalqi nomidan faqat u saylagan Respublika Oliy Majlisi va Prezidenti ish olib borishi mumkin.

Murakkab dispozitsiya huquqiy munosabat subyektining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining keng doirasini o'z ichiga qamrab oladi, ya'ni bunda huquq subyektining huquqlari yoki majburiyatlari sanab o'tiladi.

Muqobil dispozitsiyada xulq-atvor, yurish-turishning bir nechta variantlari ko'rsatib o'tiladi va munosabat ishtirokchilari ulardan biriga amal qilishlari mumkin yoki shart. Masalan, Jinoyat protsessual kodeksining 385-moddasiga binoan, prokuror yoki uning o'rinbosari ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasi bilan kelgan jinoyat ishini ko'pi bilan besh sutkada ko'rib chiqishi va quyidagi qarorlardan birini qabul qilishi shart: 1) ishni sudga yuborish uchun asoslar mavjud deb topib, ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasini tasdiqlash; 2) o'z qarori bilan ayblov mazmunidan ayrim bandlarni chiqarib tashlash, yengilroq jinoyatni nazarda tutuvchi qonunni qo'llash va shu o'zgartirishlar bilan ayblov xulosasi yoki ayblov dalolatnomasini tasdiqlash; 3) qo'shimcha tergov o'tkazish uchun ishni o'z ko'rsatmalari bilan surishtiruvchi yoki tergovchiga qaytarish; 4) surishtiruv o'tkazilgan jinoyat ishini tergovga tegishlilik qoidalari buzilganligi aniqlanganda dastlabki tergov organiga o'tkazish; 5) ishni yuritishni to'xtatish; 6) ishni tugatish; 7) amnistiya aktiga asosan jinoyat ishini tugatish to'g'risida sudga iltimosnoma kiritish.

Tavsiflovchi dispozitsiya – huquq subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlari hamda xatti-harakatlarining to'liq bayonini ifoda etiladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 169-moddasi "O'g'rilik", ya'ni o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-toroj qilish (qonunda, garchand bu mantiqan o'rinli bo'lmasada, talon-taroj qilish deb yozilgan). Bunda norma dispozitsiyasi hammaga tushunarli bo'lishi uchun ma'lum bir ma'noda, qisqa shaklda izoh beriladi.

Blanket dispozitsiya huquq normasida ko'rsatilgan huquq subyektlarining subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarining mazmunini aniqlash uchun boshqa hujjatlarning normalarida belgilangan tegishli qoidalarga havola qiladi. Masalan, Jinoyat kodeksida yong'in xavfsizligi, texnika xavfsizligi, sanoat sanitariyasi yoki mehnatni muhofaza qilishning boshqa qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan (Jinoyat kodeksi, 257-modda). Ushbu qoidalarning mazmuni Jinoyat kodeksida emas, balki normani qo'llashda murojaat qilish zarur bo'lgan boshqa normativ hujjatlarda ochib beriladi.

Havola etuvchi dispozitsiya deganda qo'llanayotgan huquq normasi mansub bo'lgan normativ-huquqiy hujjatning boshqa normasiga (masalan, Jinoyat kodeksining 110-moddasi – "Qiynash") yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatga murojaat etishni nazarda tutuvchi dispozitsiya havola etuvchi dispozitsiya sifatida tushuniladi.

Sanksiya huquq normasining mantiqiy-yakunlovchi qismi hisoblanadi. Sanksiya lug'aviy jihatdan "qat'iy qaror" degan ma'noni bildirib, lotin tilidagi "sanstio" va ingliz tilidagi "sanstion" so'zlaridan olingan.

Sanksiya – *dispozitsiyada ko'rsatilgan talablarni bajarmaganlik uchun berilishi mumkin bo'lgan ta'sir chorasi yoki tavsiya etilgan harakatni sodir etganlik uchun rag'batlantirishning turi va o'lchovi hisoblanadi.*

Sanksiyalarda ifodalangan salbiy oqibatlarining aniqligiga qarab mutlaq aniq, nisbatan aniq va kumulyativ sanksiyali normalar ajratiladi. **Mutlaq aniq sanksiyali** huquq normalarida davlatning aniq bitta majburlov chorasi ko'rsatiladi. Masalan, transport vositasini boshqarish vaqtida haydovchilarning telefondan foydalanishi *bazaviy hisoblash miqdorining uch baravari miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi* (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 128¹-modda).

Nisbatan aniq sanksiyali huquq normalari esa turli xil jazo turlaridan birini yoki huquqiy ta'sir choralaridan birini qo'llashni nazarda tutadi. Masalan, haydovchilarning korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga qarashli transport vositalaridan shaxsiy boylik orttirish maqsadida foydalanishi *bazaviy hisoblash miqdorining ikki baravaridan*

bash baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi, 141-modda).

Kumulyativ sanksiyali huquq normalari o'zida asosiy jazodan tashqari qo'shimcha jazo berilishini ham nazarda tutadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 43-moddasida "Jazo tizimi" belgilangan bo'lib, unga ko'ra jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxslarga nisbatan muayyan huquqdan mahrum qilish faqat asosiy jazo sifatidagina emas, balki qo'shimcha jazo tariqasida ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, transport vositasini boshqaruvchi shaxs tomonidan transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish odam o'lishiga sabab bo'lsa, *muayyan huquqdan mahrum qilib, yetti yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi* belgilab qo'yilgan (O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 266-modda).

9.3. HUQUQ NORMALARINI TURLI ASOSLARGA KO'RA TASNIFLASH

Huquq normalari ularda mustahkamlangan qoidalarning xarakteriga qarab **huquq va vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi (man qiluvchi) normalarga** ajratiladi:

1. Huquq subyektiga muayyan harakatlarni sodir etish mumkinligini ko'rsatuvchi huquq normalari **huquq va vakolat beruvchi normalar** deyiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasiga binoan, "Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega..."

2. Huquq subyektiga muayyan harakatlarni sodir etish lozimligi (shartligi) ni ko'rsatuvchi huquq normalari **majburiyat yuklovchi normalar** deyiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasida "Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdir" deyilgan va bu qoida majburiyat yuklash xarakteriga ega.

3. Huquq subyektiga muayyan xatti-harakatlarni sodir etishni man qiluvchi normalar **taqiqlovchi normalar** deb ataladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida mustahkamlab qo'yilgan "Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti,

yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ‘ib qiluvchi, xalqning sog‘lig‘i va ma‘naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi” degan qoida bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Bulardan tashqari, huquq normalari o‘zida xatti-harakatni shakllantirishning mavhumligiga qarab **abstrakt** (mavhum) va **kazuistik normalarga**, gipotezada mustahkamlangan holatning faktik jihatlari aniq yoki nisbiy ekanligiga qarab **aniq va nisbiy aniq normalarga**, gipotezaning hajmiga qarab **oddiy, murakkab va alternativ normalarga**, dispozitsiyaning aniqligiga qarab **mutlaq aniq, nisbatan aniq va blanket normalarga**, huquq normalari sanksiyalarning aniqligiga qarab **mutlaq aniq va nisbatan aniq normalarga** ham bo‘linadi.

Huquqiy tartibga solish usuliga ko‘ra **imperativ va dispozitiv normalarga**, subyektlariga qarab **umumiy va maxsus normalarga**, harakatlanish hududiga qarab **mamlakatning butun hududida va mahalliy miqyosda amal qiluvchi normalarga** ajratiladi.

Shuningdek, huquq sohalari nuqtai nazaridan huquq normalarining konstitutsiyaviy, ma‘muriy-huquqiy, fuqaroviy-huquqiy, jinoiy-huquqiy, xalqaro va boshqa turlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Huquq normasi tushunchasi, belgilari va xususiyatlarini izohlab bering.

1. Huquq normasining modellashtirish va tipiklashtirish xususiyatlarini tahlil qilish orqali uning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish borasidagi funksiyasini muhokama qiling.

3. Huquq normasining gipotezasi tushunchasi, turlari va o‘ziga xos xususiyatlarini yoritib bering. Turlari bo‘yicha qonunchilikdan misollar keltiring.

4. Huquq normasining dispozitsiyasini izohlang hamda turlari bo‘yicha qonunchilikdan misollar keltiring.

5. Sanksiya va uning turlari va o‘ziga xos xususiyatlarini yoritib bering. Turlari bo‘yicha qonunchilikdan misollar keltiring.

10-MAVZU. HUQUQ SHAKLLARI (MANBALARI)

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquq shakllari (manbalari) tushunchasi va turlari.
2. Huquqiy odat – huquqning qadimgi manbasi sifatida.
3. Huquqiy pretsedent tushunchasi, turlari.
4. Normativ-huquqiy hujjat – huquqning manbasi.
5. Normativ-huquqiy hujjatlarning turlari.
6. Normativ shartnomalar – huquqning maxsus manbasi sifatida.
7. Normativ-huquqiy hujjatlarning vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilishi.
8. Xalqaro huquq normalarini milliy qonunchilikda implementatsiya qilish masalalari.
9. O‘zbekiston Respublikasida huquqning asosiy manbalari.

10.1. HUQUQ SHAKLLARI (MANBALARI) TUSHUNCHASI VA TURLARI

Yuridik adabiyotlarda huquq manbasi bilan birga, “huquq shakli” atamasi ham keng va yonma-yon qo‘llaniladi. Ushbu atamalarning kundalik, ilmiy va professional doirada bir xil mazmunda tushunilishi va shu asosda qo‘llanilishi, ular o‘rtasidagi farqli holatlarni anglamaslikka hamda bu tushunchalarni sinonim sifatida qabul qilishga olib keladi.

“Huquq manbasi” va “huquq shakli” kategoriyalarining yuridik tabiatini tushunishda, avvalo, “manba” va “shakl” so‘zlarining lug‘aviy ma‘nosiga e‘tibor qaratish zarur. Jumladan, “manba” (arabcha – boshlanish; ibtido) ko‘chma ma‘noda esa biror narsa, ish-harakatning yuzaga kelishi, faoliyat uchun asos-omil bo‘lgan narsa; sabab degan ma‘nolarni bildiradi. “Shakl” esa (arabcha – ko‘rinish, rasm, tarz) biror-bir narsa yoki predmetning tashqi ko‘rinishi, mazmunining ifodalanishi kabi ma‘nolarni anglatadi¹.

Huquq manbasi muayyan rasmiy bir shaklga ega bo‘lishi uchun, albatta, bunday manba davlat tomonidan e‘tirof etilishi va tegishli huquq ijodkorligini amalga oshiruvchi vakolatli organlar tomonidan rasman e‘tirof etilishi, ya‘ni mustahkamlab qo‘yilishi kerak.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортик, сўз ва сўз бирикмаси. –Т.: “Ўзбекистан миллий энциклопедияси”, 2006. – Б.535. – Б.537.

Xorijlik huquqshunos olim G.Kelzenning fikricha, “huquq manbasi” keng mazmunga ega. Huquq manbasi tushunchasi odob-axloqqa oid me'yorlar, siyosiy prinsiplar, huquqiy doktrinalar, huquqshunos mutaxassislar fikrlarini anglatadi¹.

Huquqning manbasi deganda umumiy ma'noda huquqni ifoda etilish shakli tushuniladi. Huquqiy hodisa sifatida huquq manbasini **uch xil ma'noda** tushunish mumkin: **moddiy ma'noda** – bu jamiyatdagi mulkchilik shakllari, moddiy shart-sharoitlar, jamiyat a'zolarining qiziqishlari va manfaatlari; **mafkuraviy ma'noda** – bu turli huquqiy mafkura va ta'limotlar, huquqiy ong; **maxsus yuridik ma'noda** – bu huquqning shakllari. Huquqning quyidagi shakllari mavjud: huquqiy odat, normativ-huquqiy hujjat, huquqiy pretsedent, normativ shartnomalar va boshqalar.

10.2. HUQUQIY ODAT – HUQUQNING QADIMGI MANBASI SIFATIDA

Tarixan huquqning dastlabki manbai (shakli) bo'lib huquqiy odat hisoblanadi.

Huquqiy odat – *uzoq davr mobaynida amalda bo'lish natijasida shakllangan va davlat tomonidan umummajburiy qoida sifatida tan olingan yurish-turish qoidasidir.*

Har qanday odat ham huquqiy odatga aylana olmaydi, balki ma'lum bir guruh yoki butun jamiyatning manfaatlariga javob bera oladigan va davlat tomonidan sanksiyalangan odatgina huquqiy odat bo'lishi mumkin. Huquqning manbalari tizimida huquqiy odatning roli va o'rnini turli davlatlarda turlicha bo'lgan. Davlat yuzaga kelishi bilan qonunlar, farmoyishlar, sud pretsedentlari, ma'qullangan urf-odatlar va hokazolar ko'rinishida o'rnatilgan pozitiv huquq tizimini shakllantirgan. Lekin maxsus siyosiy tashkilot sifatida davlat vujudga kelgunga qadar ham insoniyatga odat huquqi normalari bilan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning muayyan tajribasi shakllangan edi.

Huquqiy odat boshqa ijtimoiy normalardan o'zining davlat tomonidan tasdiqlangani, bajarilishining majburiyligi va davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanishiga qarab ajralib turadi.

¹ Қаpaнr: Kelsen H. General theory of law and state. The Lawbook Exchange, Ltd., 2009. – P.131.

Mamlakatimizda ham huquqiy odat muayyan darajada huquq manbasi sifatida e'tirof etilgan. Xususan, Qurbon va Ro'za hayiti, Navro'z kabi milliy qadriyatlarimiz rasmiy ravishda bayram sifatida e'tirof etilib, mehnat qonunchiligida dam olish kunlari sifatida rasmiy belgilab qo'yildi.

Milliy qonunchiligimizda tegishli ijtimoiy munosabatlarga odat normalarini qo'llash mumkinligi haqida so'z boradi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 6-moddasi "Ish muomalasi odatlari. Mahalliy odat va an'analar" deb nomlanadi. Unga ko'ra tadbirkorlik faoliyatining biron-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo'llaniladigan, qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan xulq-atvor qoidasi, biron-bir hujjatda yozilganligi yoki yozilmaganligidan qat'i nazar, ish muomalasi odati deb hisoblanadi. Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, bu munosabatlarni tartibga solishda mahalliy odat va an'analar qo'llaniladi. Tegishli munosabat ishtirokchilari uchun majburiy bo'lgan qonun hujjatlari normalariga yoki shartnomaga zid bo'lgan ish muomalasi odatlari, mahalliy odat va an'analar qo'llanilmaydi. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi 8-moddasida oilaviy munosabatlarda mahalliy urf-odat va an'analarning qo'llanilishi bilan bog'liq qoidalar o'z ifodasini topgan. Xususan, qonun hujjatlarida oilaviy munosabatlarni tartibga solishga oid tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari tamoyillariga zid bo'lmagan mahalliy urf-odat va an'analar qo'llaniladi.

10.3. HUQUQIY PRETSEDENT TUSHUNCHASI, TURLARI

Ko'pgina mamlakatlarda huquqning boshqa manbalari bilan muayyan munosabatlarni tartibga solishning imkoni bo'lmagan hollarda huquqni qo'llovchilar tomonidan tegishli huquq qoidasini yaratishga zarurat tug'ilgan. Huquqning bunday manbalari qatoriga huquqiy pretsedentni kiritish mumkin.

Huquqiy pretsedent (lot. “*praecedens*” – avvalgisi, oldingisi) – sud yoki ma'muriy organning yozma yoki og'zaki qarori bo'lib, bu qaror kelgusida barcha shunga o'xshash ishlarni ko'rib chiqish va hal qilish uchun asos bo'ladigan namuna normadir.

Huquqiy pretsedentning sud va ma'muriy pretsedent shakllari mavjud. Huquqiy pretsedentning sud pretsedenti shakli AQSh, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Kanada va Yangi Zelandiya kabi umumiy huquq amalda bo'lgan davlatlarda huquqning manbasi sifatida keng qo'llaniladi.

Pretsedent avval sodir bo'lgan vaziyat yana yuzaga kelganda qanday yo'l tutish lozimligini anglatadi va o'ziga xos namuna sifatida qabul qilinishi tushuniladi. Sud ishlari bilan bog'liq pretsedentga sud pretsedenti deb qaraladi. Sud pretsedenti – bu muayyan ish bo'yicha sudning shunday qaroriki, u boshqa sudyalarga kelgusida shunga o'xshash ishlarni hal qilishda qanday qaror qabul qilish lozimligini ko'rsatadi¹.

Sud qarori bilan bog'liq shakllangan huquq normalari ingliz huquqida pretsedent huquqi (*case law*)ga kiritilgan. Ushbu ma'noda “pretsedent” atamasi sud ishidan boshqa narsani anglatmaydi, ya'ni bu sud tomonidan tugatilishi mumkin (fuqarolik ishida) yoki lozim (jinoyat ishida) bo'lgan protsessual ish yuritish yoxud u yoki bu ishning bevosita sud majlisida muhokama etilishidir. Shu bois sud qarorlariga pretsedent huquqi sifatida ham qaraladi.

Ingliz huquqining asosiy manbai sifatida sud pretsedentini tan oluvchi umumiy doktrina XIX asrning ikkinchi yarmida shakllangan. Bunga qadar esa sudyalarning o'z qarorlari bilan huquq normalarini o'rnatishlari mumkinligi haqida tasavvur qilish qiyin edi, chunki jamiyat huquqiy ongida huquqning manbai sifatida mamlakat odatlari va an'analarini tan oluvchi va sud pretsedentini huquq manbai qatoriga kiritishni istisno qiluvchi qarash hukm surib kelgan.

Huquqqa bunday yondashuvga ko'ra sudyalarning huquq qanday mavjud bo'lsa, uni shunday qabul qilishlari lozim bo'lgan. Shu sababli sudlar o'z qaror (pretsedent)lariga majburiy pretsedent, ya'ni huquq manbai sifatida emas, balki faqat huquq normasining mavjudligini

¹ Hayitboev F.P., Najimov M.K. Hozirgi zamon asosiy huquqiy tizimlari (Qiyosiy huquqshunoslik) / Mas'ul muharrir A.X.Saidov. O'quv qo'llanma – T.: TDYU, 2018. – B.67.

muayyan ishlar bo'yicha chiqarilgan qarorda qanday shakllangan bo'lsa, shunday ko'rinishda tasdiqlovchi qat'iy isbot sifatida qaragan. Vaqt o'tishi bilan ingliz sudlari o'xshash ishlar bo'yicha avval chiqarilgan sud qarorlariga e'tibor bilan qaray boshlagan. Nihoyat sudya Park *Mirehouse v. Rennel* (1833) ishida yuqoridagi yondashuvni quyidagicha ifodalagan: "pretsedentlar qanday bo'lsa, o'sha tarzda e'tiborga olinishi lozim, sudyalar esa ularni rad etishlari va umuman analogiyadan bosh tortishlari mumkin emas".

Hozirda amal qilib kelayotgan sud pretsedentlarining majburiyligi to'g'risidagi ta'limot quyidagi ikki muhim holat ta'sirida shakllangan:

birinchidan, 1865 yilda Londondagi sudlarning tashabbusiga ko'ra maxsus Kengash va Huquqiy jamiyat tashkil etilgan. Ushbu muassasalarga yuqori turuvchi sud instansiyalarining qarorlarini ularning har bir nashrlarini majburiy professional nazorat ostiga olgan holda nashr etib borish yuklangan. Bu vaqtga qadar bunday nashr etish xususiy tartibda amalga oshirib kelingan. Ba'zi nashrlar aniq ma'lumotlarni kafolatlagan bo'lsa, boshqalari esa ishonarli bo'lmagan. Ko'p sud qarorlari umuman nashr etilmay qolgan.

ikkinchidan, 1873 – 1875 yillarda qabul qilingan sudlar tuzilishi to'g'risidagi qonunlar asosida sudlar yagona markazlashgan tizimining tashkil etilishi. Pretsedent huquqi tizimining amal qilishi ingliz sudlarining yagona tizimga birlashishlarini va ularning bir-birlariga muayyan tarzda quyidan yuqoriga qarab bo'ysunish tartibining joriy etilishini taqozo etgan.

Hozirgi vaqtda Angliya huquqini yaratishdagi sudlarning roli masalasi nazariy jihatdan bahsli hisoblanadi. Muayyan nizo bo'yicha qonun qabul qilinmaganligi bois sud odil sudlovni amalga oshirishdan voz kechishi mumkin emasligini belgilovchi qoida tan olinadi. Shu sababli, sud qonunchilik yo'li bilan tartibga solinmagan huquq sohasida qaror qabul qilishi lozim bo'lsa, bunda uning ishni mohiyat bo'yicha hal qilish uchun zarur bo'lgan normani yaratishdan boshqa iloji qolmaydi. Boshqacha aytganda, bunday holatda sud qarorlari huquq manbaiga aylanadi.

Pretsedent huquqi sudyalarning tegishli yuqori turuvchi sudlar qarorlariga rioya qilishlari majburiyatini belgilovchi vertikal tartib asosida amal qiladi. Yuqori turuvchi sudlar qarorlari barcha quyi turuvchi sudlar uchun majburiy, biroq ular yuqori turuvchi sudlarni bir-biriga bog'liq qilib qo'ymaydi.

Buyuk Britaniya hozirgi zamon huquq tizimining rivojlanishida pretsedentning roli ancha yuqori. Aytish lozimki, statut huquqi mamlakatda pretsedent huquqi va pretsedent huquqiy madaniyatining shakllangan muhitida rivojlanmoqda. Shu sababli, pretsedent huquqi an'analarida kasbiy jihatdan tarbiyalangan sudyalari, albatta, qonunda u yoki bu atamaning boshqacha mazmuni maxsus izohlanmasa, qonunchilik kategoriyalarini pretsedent huquqida qanday tushunilsa, shunday qabul qiladi.

10.4. NORMATIV-HUQUQIY HUJJAT – HUQUQNING MANBASASI

Normativ-huquqiy hujjatlar huquq manbalari tizimida alohida o'ringa ega. Boshqa huquq manbalariga nisbatan normativ-huquqiy hujjatlarning quyidagi afzal jihatlari ko'rsatib o'tish mumkin:

birinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar bayon etishning muayyan qoidalariga asoslanib yaratilganligi bois ularda huquq normalari aniq ifoda etiladi. Bu esa normativ-huquqiy hujjatlardagi qoidalarni turli ma'nolarda tushunishning oldini oladi va uni bir xil qo'llanilishini ta'minlaydi. Aynan shu jihat huquqning rasman aniqlik xususiyatiga mos keladi;

ikkinchidan, normativ-huquqiy hujjatlar birgalikda qonunchilikning yaxlit bir tizimini tashkil qiladi. Har bir normativ-huquqiy hujjat qonunchilikning ierarxik tizimida o'zining belgilangan o'rniga ega bo'lib, boshqa hujjatlar bilan birga muayyan munosabatlarni kompleks asosda tartibga solishga qaratilgan bo'ladi. Normativ-huquqiy hujjatlar huquqning muayyan sohasi doirasida qabul qilinadi. Bu esa zarur holatlarda tegishli normativ hujjatlarni izlab topishni osonlashtiradi. Huquq sohasi doirasidagi hujjatlar o'rtasida bo'shliq va ziddiyatlar yuzaga kelishining oldini oladi. Normativ-huquqiy hujjatlarning ushbu jihati huquqning tizimlilik xususiyatiga mos keladi;

uchinchidan, normativ-huquqiy hujjatlarni boshqa huquq manbalaridan farqli o'laroq tez va qisqa muddatlarda qabul qilish, o'zgartirishlar kiritish yoki zarur holatlarda bekor qilish mumkin. Buning natijasida normativ-huquqiy hujjatlar boshqa huquq manbalariga nisbatan ijtimoiy taraqqiyotning ehtiyojlariga ko'proq mos keladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarning ushbu jihati tezkorlik deb nomlanadi va u huquqning o'zgaruvchanlik xususiyatiga mos keladi.

Normativ-huquqiy hujjat – vakolatli davlat organi (yoki mansabdor shaxs)ning belgilangan tartibda qabul qilgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan, umummajburiy tusdagi qoidalarni o'rnatuvchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi yuridik

O'z navbatida, davlat organlari yoki mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilgan barcha huquqiy hujjatlar ham normativ-huquqiy hujjat bo'la olmaydi. Faqatgina umumiy huquq va majburiyatlarni o'rnatuvchi, o'zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi hujjatlarga normativ-huquqiy hujjat sifatida e'tirof etiladi.

Normativ-huquqiy hujjatning quyidagi xususiyatlarini ko'rsatish mumkin:

davlat nomidan qonunda belgilangan tartibda qabul qilinadi;

vakolatli subyektlarning huquq ijodkorligi faoliyati mahsuli hisoblanadi;

barcha uchun umummajburiy qoidalarni o'rnatadi, o'zgartiradi (takomillashtiradi) yoki bekor qiladi;

maxsus protsessual tartibda amalga oshiriladi;

rasmiy shaklga ega (qonun, farmon, qaror va boshqalar);

muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'ladi;

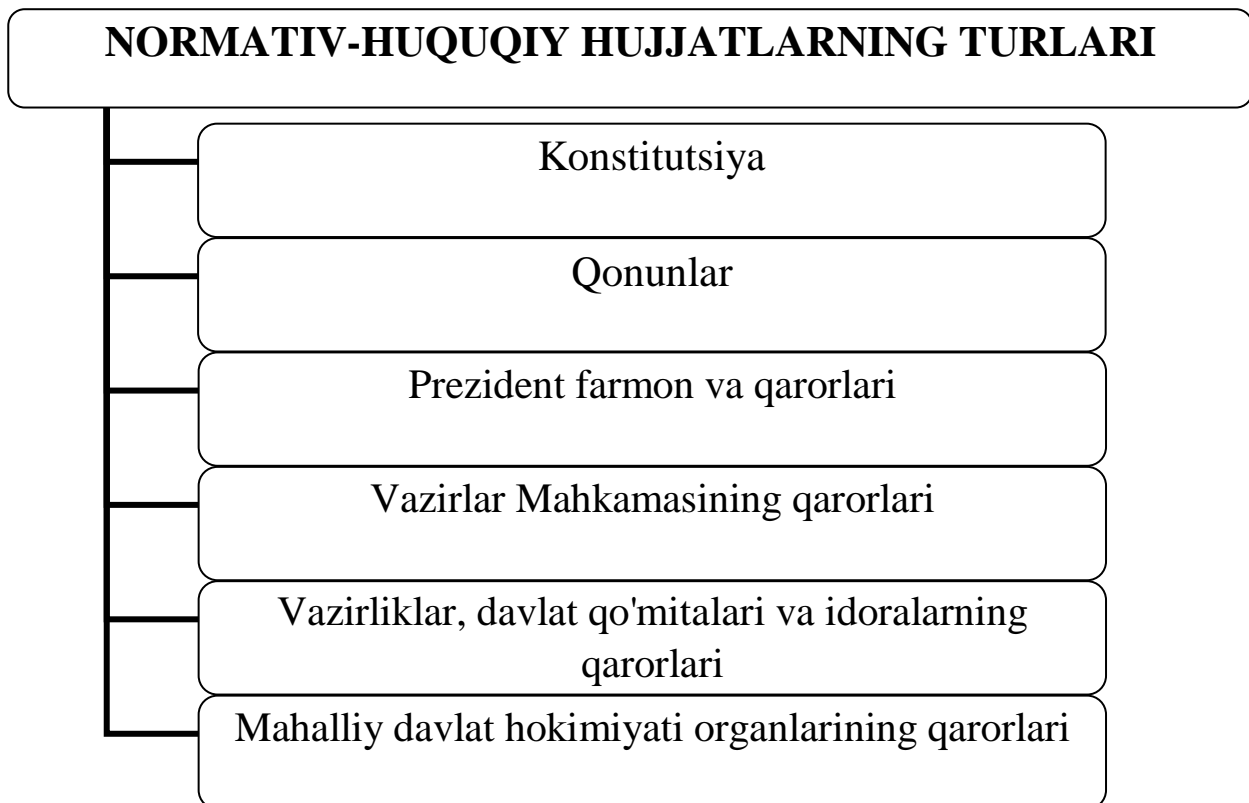
huquqiy qoidaning mazmuni, ya'ni huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari bayon etiladi;

unda mustahkamlangan qoidalar bajarilmagan yoki buzilgan taqdirda muayyan huquqiy oqibatlar kelib chiqadi va qoida bo'yicha davlatning majburlov kuchi ishga solinadi.

10.5. NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARNING TURLARI

Normativ-huquqiy hujjatlarni tasniflash turli asoslar, ya'ni, huquqiy tartibga solish predmeti yoki tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlarning turi, normativ hujjat amal qiladigan hudud, ularning yuridik kuchi, mazmuni, nomlanishi, amal qilish xususiyati, norma ijodkorligi subyektlari doirasi nuqtai nazaridan amalga oshiriladi.

Normativ-huquqiy hujjatlar muayyan bir tizim bo‘lib, ushbu tizim ularning yuridik kuchiga asoslangan holda tashkil topadi. Shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlarning farqi quyidagi uchta jihat bilan bog‘liq: normativ-huquqiy hujjatlar tomonidan hal etiladigan masalalarning mazmuni va xilma xilligi; yuridik tabiati yoki yuridik kuchiga ko‘ra bir-biridan farq qilishi; normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish jarayoni va tartibining turlichaligi.



Mazkur normaning mazmunidan normativ-huquqiy hujjatlarning ikki turga, ya'ni qonun va qonunosti hujjatlariga bo‘linishi ko‘rinib turibdi. Xususan, Qonunning 6-moddasida O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari quyidagicha ifodalangan: “Normativ-huquqiy hujjatlar qonun hujjatlaridir va ular O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari majmuini tashkil qiladi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari qonunlardir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonunosti hujjatlaridir”.

Normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik kuchiga qarab har birini quyidagicha tavsiflash mumkin:

Konstitutsiya – (lotincha “conctitutio” – o‘rnatish, tuzilish) moddiy ma'noda, avvalo, inson va fuqaro huquqlari hamda erkinliklarini e'lon qiluvchi va kafolatlovchi, shuningdek ijtimoiy tuzum, boshqaruv shakli, davlat tuzilishi, hokimiyatning markaziy va mahalliy organlarini tashkil etish asoslarini, ularning vakolatlari, o‘zaro munosabatlarini, davlat ramzlari va poytaxtini belgilaydigan qonun hujjati, hujjatlar yoki konstitutsiyaviy odatlar majmui.

O‘zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonunining 7-moddasida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ifodalovchi norma quyidagicha tavsiflangan: “O‘zbekiston Respublikasida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining ustuvorligi so‘zsiz tan olinadi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi oliy yuridik kuchga ega va O‘zbekiston Respublikasining butun hududida qo‘llaniladi. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi asosida va uni ijro etish uchun qabul qilinadi hamda uning normalari va prinsiplariga zid kelishi mumkin emas”.

O‘z yuridik tabiati va mohiyatiga ko‘ra Konstitutsiya boshqa normativ-huquqiy hujjatlardan quyidagi muhim jihatlari bilan ajralib turadi: birinchidan, Konstitutsiya maxsus subyekt tomonidan yoki uning nomidan o‘rnatiladi; ikkinchidan, konstitutsiyaviy qoidalar ta'xis etuvchi, yo‘naltiruvchi, birlamchi ahamiyatga ega; uchinchidan, konstitutsiyaviy tartibga solish o‘z hajmining keng qamrovliligi bilan tavsiflanadi, ya'ni u nihoyatda muhim va keng ko‘lamdagi ijtimoiy munosabatlar doirasiga ta'sir ko‘rsatadi; to‘rtinchidan, Konstitutsiya alohida yuridik xususiyatlarga, ya'ni ustuvorlikka, oliy yuridik kuchga, o‘ziga xos muhofaza shakliga, maxsus tarzda qabul qilinish va o‘zgartirilish tartibiga ega¹.

Qonun – davlat hokimiyatining oliy vakillik va qonunchilik hokimiyati organi tomonidan yoki bevosita xalqning xohish - irodasiga ko‘ra (masalan, *referendum* o‘tkazish yo‘li bilan) qabul qilingan, qoida tariqasida eng muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik hujjat. Qonun davlat huquq tizimining negizini tashkil etadi, davlatning boshqa organlari normativ hujjatlariga nisbatan oliy yuridik kuchga ega

¹ Одилқориев Ҳ.Т. Конституция ва фуқаролик жамияти. –Т.: Шарқ, 2002. –Б.22-23.

bo‘ladi. Qonun muhim deb hisoblanadigan ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, rivojlantirish va tartibga solish vositasidir.

O‘zbekiston Respublikasining “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonunining 8-moddasida O‘zbekiston Respublikasi qonunlarini ifodalovchi norma quyidagicha ifodalangan: “O‘zbekiston Respublikasining qonunlari eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yoki referendum o‘tkazish yo‘li bilan qabul qilinadi. O‘zbekiston Respublikasining qonunlari konstitutsiyaviy qonunlar tarzida qabul qilinishi mumkin. Kodekslar O‘zbekiston Respublikasining qonunlari bilan tasdiqlanadi”.

Qonunosti hujjati qonunga asosan va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan chiqariladi. Qonunosti hujjatlari umummajburiy tushadagi (normativ) va umummajburiy tushga ega bo‘lmagan (normativ bo‘lmagan) huquqiy hujjatlarga bo‘linadi.

10.6. NORMATIV SHARTNOMALAR – HUQUQNING MAXSUS MANBASII SIFATIDA

Huquq manbalari tizimida ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o‘rtasida o‘zaro aloqalarni tartibga soluvchi huquqning shakli sifatida normativ shartnomalar alohida mavqyega ega.

Normativ shartnomalar asosan xalqaro munosabatlarda huquq manbai sifatida maydonga chiqadi. Xalqaro shartnoma – davlatlararo yoki boshqa shaxslar o‘rtasida o‘zaro kelishuv bo‘lib, xalqaro huquq asosida tartibga solinadi. Xalqaro shartnomalar tuzilgan vaqtda yoki tan olingan (ratifikatsiya qilingan)da uning matnida ifodalangan majburiyatlarni taraflar bajarishi shartligi belgilab qo‘yiladi. Ayrim holatlarda davlatlar o‘rtasida tuzilgan shartnomalar amal qilish muddati tugamasdan ham bekor qilinishi mumkin. Bu xalqaro huquqda denonsatsiya qilish deb nomlanadi. Vena konvensiyasining 2-moddasida xalqaro shartnoma tushunchasi quyidagicha ifodalangan: “Shartnoma – bu davlatlar o‘rtasidagi kelishuv bo‘lib, yozma ravishdagi xalqaro huquq bilan tartibga solinadi”¹.

¹ Қаpaнн: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml

Ikki yoki undan ortiq mustaqil huquq sub'ektlari o'rtasida tuziladigan hamda ularning huquq va majburiyatlarini o'rnatadigan, o'zgartiradigan yoki bekor qiladigan og'zaki yoki yozma shaklda ifodalanadigan va tuziladigan bitimlarga **normativ shartnomalar** deyiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarida xalqaro huquq normalari ustuvorligi prinsipining mustahkamlanganligi xalqaro huquq va milliy huquqiy tizimning o'zaro samarali va ta'sirchan huquqiy aloqasiga zamin yaratdi. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi – respublikaning bir yoki bir necha davlat, xalqaro tashkilot yoxud xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan xalqaro munosabatlar sohasidagi huquq va majburiyatlariga doir teng huquqli va ixtiyoriy kelishuvidir.

Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, pakt, akt, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi mumkin. Xalqaro shartnomalar unda ishtirok etuvchi subyektlarning soniga qarab ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalar bo'ladi. Xalqaro shartnomalar mazmuniga qarab iqtisodiy, siyosiy, huquqiy shartnomalar bo'lishi, shuningdek boshqa masalalar bo'yicha tuzilishi mumkin. Muddatiga qarab shartnomalar muddatli va muddatsiz bo'ladi. Xalqaro shartnomalar boshqa turlarda ham tuzilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarini tuzish huquqi davlatga tegishlidir. O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari quyidagicha: O'zbekiston Respublikasi nomidan davlatlararo shartnomalar; O'zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan hukumatlararo shartnomalar; O'zbekiston Respublikasi vazirliklari va idoralari nomidan idoralararo shartnomalar tuziladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari Oliy Majlis tomonidan ratifikatsiya qilinadi. Quyidagilar: O'zbekiston Respublikasining hamkorlik va o'zaro yordam to'g'risidagi shartnomalari; davlatlararo munosabatlarning asoslari to'g'risidagi shartnomalar; O'zbekiston Respublikasining mudofaa qobiliyatiga daxldor masalalar bo'yicha shartnomalar; kuch ishlatishdan yoki kuch ishlatish bilan tahdid qilishdan o'zaro voz kechish to'g'risidagi shartnomalar; tinchlik shartnomalari va kollektiv xavfsizlik to'g'risidagi

shartnomalar; O‘zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan hududiy chegaralanishi to‘g‘risidagi shartnomalar; O‘zbekiston Respublikasining davlatlararo ittifoqlarda, xalqaro tashkilotlarda va boshqa birlashmalarda ishtiroki to‘g‘risidagi shartnomalar; ijrosi amaldagi qonunlarning o‘zgartirilishini yoki yangi qonunlar qabul qilinishini taqozo etadigan, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining qonunlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalarni belgilaydigan xalqaro shartnomalar ratifikatsiya qilinadi.

Tuzish vaqtida tomonlar kelgusida uni ratifikatsiya qilish to‘g‘risida kelishib olgan O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari ham xuddi shunday ratifikatsiya qilinadi. Oliy Majlis O‘zbekiston Respublikasining boshqa xalqaro shartnomalarini ham ratifikatsiya qilishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan yoki u vakolat bergan organlar tomonidan xalqaro moliya institutlari bilan tuzilgan O‘zbekiston Respublikasining xalqaro zayom va kafolatli shartnomalari ratifikatsiya qilinmaydi va O‘zbekiston Respublikasi uchun imzolangan paytdan e‘tiboran kuchga kiradi.

10.7. NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLARNING VAQT, HUDUD VA SHAXSLARGA NISBATAN AMAL QILISHI

Normativ-huquqiy hujjatlar vaqt, hudud va shaxslarga nisbatan amal qilish doirasiga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonunining 30-moddasida normativ-huquqiy hujjatlarning kuchga kirish tartibi belgilab qo‘yilgan. Unga ko‘ra, normativ-huquqiy hujjatlar, agar hujjatlarning o‘zida kechroq muddat ko‘rsatilgan bo‘lmasa, ular rasmiy e‘lon qilingan kundan e‘tiboran kuchga kiradi. Qonunning 31-moddasida normativ-huquqiy hujjatning orqaga qaytish kuchi belgilab qo‘yilgan. Unga ko‘ra, normativ-huquqiy hujjatlar orqaga qaytish kuchiga ega emas va ular amalga kiritilganidan keyin yuzaga kelgan ijtimoiy munosabatlarga nisbatan tatbiq etiladi. Qayd etish kerakki, ushbu normaga nisbatan istisno holatlar mavjud. O‘zbekiston Respublikasining qonuni u amalga kiritilishiga qadar yuzaga kelgan ijtimoiy munosabatlarga nisbatan qonunda to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazarda tutilgan hollardagina tatbiq etiladi. Agar O‘zbekiston Respublikasining qonuni sodir etilgan paytda javobgarlikka sabab bo‘lmagan yoki

yengilroq javobgarlikka sabab bo‘lgan xatti-harakatlar uchun yuridik va jismoniy shaxslarning javobgarligini joriy etishni yoki kuchaytirishni nazarda tutsa yoxud yuridik va jismoniy shaxslarga moddiy zarar yetkazsa, qonunga orqaga qaytish kuchini berish mumkin emas.

Normativ-huquqiy hujjat, agar uning matnida boshqacha izoh berilmagan bo‘lsa, muddatsiz amal qiladi. Normativ-huquqiy hujjatning amal qilish muddati butun hujjat uchun yoki uning qismlari uchun belgilanishi mumkin. Bunday holda normativ-huquqiy hujjat yoxud uning qismi qaysi muddatga yoki qanday hodisa yuz berguniga qadar o‘z kuchini saqlab qolishi ko‘rsatilishi kerak.

Normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organ belgilangan muddat tugaguniga qadar yoki hodisa yuz berguniga qadar hujjat yoki uning qismining amal qilishini yangi muddatga, boshqa hodisa yuz berguniga qadar uzaytirish to‘g‘risida yoxud normativ-huquqiy hujjat qonun hujjatlariga, o‘tkazilayotgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlariga, jamiyatdagi barqaror huquqiy munosabatlarga muvofiq bo‘lgan taqdirda hujjat (uning qismi)ga muddatsiz tus berish haqida qaror qabul qilishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismining amal qilishi uni qabul qilgan organ yoxud uning yuqori turuvchi organi tomonidan muayyan muddatga yoki muayyan hodisa yuz berguniga qadar to‘xtatib turilishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi quyidagi hollarda o‘zining amal qilishini tugatadi:

normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi mo‘ljallangan muddat tugaganda yoki hodisa yuz berganda;

normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi qonunda belgilangan tartibda Konstitutsiyaga xilof yoxud haqiqiy emas deb topilganda;

normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi o‘z kuchini yo‘qotgan deb topilganda;

normativ-huquqiy hujjat yoki uning qismi bekor qilinganda.

Normativ-huquqiy hujjatlarning **shaxslar buyicha** amal qilishi deganda ularning jismoniy va yuridik shaxslarga, ya'ni O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslariga, shuningdek o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi hududida amalga oshirganda chet el yuridik shaxslariga, O‘zbekiston Respublikasi hududidagi chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarga tatbiq etiladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarning **hudud** bo'yicha amal qilishi uni qabul qilgan organning yurisdiksiyasi bilan belgilanadi. Qoida tariqasida, normativ-huquqiy hujjatlar mamlakatning butun hududiga nisbatan tatbiq etiladi. Normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organ uning hudud bo'yicha amal qilishi doirasini cheklab qo'yishi mumkin.

Davlat hududi tushunchasiga quyidagilar kiradi: quruqlik, suv hududlari, havo bo'shlig'i, xoriydagi elchixonalar va vakolatxonalar egallab turgan hudud, muayyan davlat bayrog'i ostida bo'lgan dengiz, daryo, havo va kosmik kemalar hududi.

10.8. XALQARO HUQUQ NORMALARINI MILLIY QONUNCHILIKDA IMPLEMENTATSIYA QILISH MASALALARI

Milliy huquqiy tizimda xalqaro huquq normalarini tizimlashtirish, unifikatsiya qilish, turkumlashning reja va dasturlarini ishlab chiqish, ratifikatsiya va denonsatsiya qilingan hujjatlarni belgilangan tartibda kuchga kirgandan so'ng milliy qonunchilikka tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha qonun ijodkorligi bilan shug'ullanish, ularning normalarini milliy qonunchilik orqali bajarish mexanizmlarini ijtimoiy hayotga tatbiq etishda muhim omil bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, implementatsiya – qonun ijodkorlik faoliyatining ustuvor sohasi bo'lishi bilan bir qatorda, har bir davlatning suveren huquqi sifatida uni amalga oshirishning milliy-huquqiy va tashkiliy mexanizmlarining samaradorligiga erishish istiqbolli vazifadir.

Ta'kidlash joizki, xalqaro huquq normalarini amalga oshirish uchun “implementatsiya” (uyg'unlashtirish) atamasidan keng foydalaniladi. *Implementatsiya* (ingl. “implementation” – amalga oshirish, joriy etish, bajarish) – xalqaro shartnomalarni (xalqaro huquqiy) davlat ichida amaliy joriy qilish xalqaro huquqiy normalarni milliy qonunlar va qonunosti aktlarga aylantirish yo'li bilan amalga oshiriladi, bir qator davlatlarda ratifikatsiya qilingan xalqaro shartnomalar o'z-o'zidan milliy qonunchilikning qismi bo'lib qoladi¹. Xalqaro shartnoma normalarini implementatsiya qilish – ikki bosqichli jarayondir: o'zgartirib o'tkazish va ijro etish.

¹ Юридик энциклопедия. –Т.: Шарқ, 2001. – Б.184.

O‘zbekiston Respublikasida xalqaro huquq normalarining implementatsiya qilinishi davlat organi tomonidan huquqiy akt qabul qilinishi orqali amalga oshiriladi. Demak, respublikamiz a'zo bo‘lgan xalqaro shartnomalar milliy qonunchilikka implementatsiya qilinmaguncha qo‘llanilmaydi. Shu o‘rinda yana bir qoidani eslatib o‘tish lozim, ya'ni ko‘pchilik qonunlar yoki kodekslarda “xalqaro shartnomalarda boshqacha holat nazarda tutilgan bo‘lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo‘llaniladi” degan qoida mustahkamlangan. Masalan, Fuqarolik kodeksining 7-moddasida “Agar xalqaro shartnoma yoki bitimda fuqarolik qonun hujjatlaridagiga karaganda boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, xalqaro shartnoma yoki bitim qoidalari qo‘llaniladi”.

Ta'kidlash joizki, xalqaro shartnomalarni milliy huquqqa implementatsiya qilish turli mamlakatlarda turlicha usullarda amalga oshiriladi. Ba'zi mamlakatlarda xalqaro shartnomalar ularning huquqiy tizimlarining uzviy qismi deb e'lon qilinadi (AQSh, Gollandiya, Rossiya). Xususan, Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyasida belgilanishicha, “xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsiplari va normalari va Rossiya Federatsiyasining xalqaro shartnomalari mamlakat huquqiy tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi” (15-moddaning 4-bandi); Fransiya va Italiyada xalqaro huquq normalari mamlakat milliy huquqidan ustuvor deb tan olinadi; uchinchi toifa mamlakatlarda (Buyuk Britaniya, Hindiston) xalqaro shartnomalar parlamentning yangi yoki qo‘shimcha normativ-huquqiy hujjat qabul qilishi orqali implementatsiya qilinadi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqning shakli va manbasi o‘rtasidagi nisbat masalalarini muhokama eting.

2. Normativ-huquqiy hujjat turlari va o‘ziga xos jihatlari yoritib bering.

3. Qonun nima va uning normativ-huquqiy hujjatlar tizimidagi o‘rnini tushuntirib bering.

4. Qonun hujjatlari o‘rtasidagi ziddiyatlar va ularni hal etish yo‘llarini atroflicha yoritib bering.

5. Qonun osti hujjatlarining turlarini muhokama qiling.

11-MAVZU. HUQUQ IJODKORLIGI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquq ijodkorligi – huquq yaratishning murakkab jarayoni sifatida.
2. Huquq ijodkorligi tushunchasi, turlari va prinsiplari.
3. Qonun ijodkorligi jarayoni tushunchasi va bosqichlari.
4. Huquq ijodkorligi jarayonida yuridik texnikaning roli.
5. O‘zbekistonda qonun ijodkorligi jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari.

11.1. HUQUQ IJODKORLIGI – HUQUQ YARATISHNING MURAKKAB JARAYONI SIFATIDA

Huquq ijodkorligi jarayonida yangi huquq normalari ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. Bunda huquq manbalarida birinchi navbatda, davlat hokimiyati organlari faoliyatining maqsadi, vazifalari va funksiyalarining mazmuni hamda huquqiy doiradagi muayyan ijtimoiy munosabatlarda huquq subyektlarining huquq va majburiyatlari o‘z ifodasini topadi.

Albatta, huquq ijodkorligi haqida gap ketganda ushbu faoliyat davlat funksiyalarini amalga oshirishning huquqiy shakllaridan biri ekanligini nazarda tutish lozim. Chunki jamiyatga davlat rahbarligi ko‘rinishlaridan biri bo‘lgan huquq ijodkorligi yoki qonun yaratuvchilik ishi davlat faoliyatining muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Binobarin, muayyan bir davlatning maqsadi, vazifasi, tipi, davlat hokimiyatini amalga oshirish va tashkil etish shakllaridan qat'i nazar, huquq ijodkorligi davlat tomonidan amalga oshiriladi.

Shuning uchun ham huquq ijodkorligi – jamiyat va davlatning huquqiy ehtiyojlarini aniqlash va baholash, vakolatli subyektlarning normativ-huquqiy hujjatlarini belgilangan tartibda shakllantirish va qabul qilishni qamrab oluvchi jarayondir. Huquq ijodkorligining murakkab jarayon ekanligini quyidagilar orqali ko‘rish mumkin:

- 1) huquqiy tartibga solishni talab etadigan ijtimoiy munosabat, vaziyat yoki jarayonni anglash, o‘rganish va tahlil etish;
- 2) muayyan normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish vakolatiga ega bo‘lgan organ yoki mansabdor shaxs (subyekt)ni aniqlash;
- 3) qabul qilinishi nazarda tutilayotgan aktning shaklini tanlash;

4) tegishli protsedura doirasida normativ-huquqiy hujjatni tayyorlash, qabul qilish, unga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish yoki bekor qilish;

5) qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatni huquq subyektlari e'tiboriga yetkazish.

11.2. HUQUQ IJODKORLIGI TUSHUNCHASI, TURLARI VA PRINSIPLARI

Huquq ijodkorligi – bu, eng avvalo, vakolatli davlat organlarining normativ-huquqiy hujjatlarni yaratish, ularga o‘zgartirish kiritish yoki ularni bekor qilishga qaratilgan faoliyati.

Xuquq ijodkorligi turlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatib o‘tish mumkin:

- bevosita huquq ijodkorligi (umumxalq referendumi);
- davlat organlarining huquq ijodkorligi (Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar va boshqalar);
- alohida mansabdor shaxslarning huquq ijodkorligi (Prezident, vazirlar, hokimlar va boshqalar);
- mahalliy davlat hokimiyati organlarining huquq ijodkorligi.

Huquq ijodkorligi huquq normalarini yaratish, takomillashtirish, o‘zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan davlat faoliyati shakli singari o‘ziga xos jarayon sifatida asosiy qoidalar – prinsiplarga egadir.

Huquq ijodkorligi jarayonining ustuvor qoidalari, avvalo, mamlakatning Konstitutsiyasi va qonunlaridan kelib chiqadi hamda huquq nazariyasi va yuridik texnikaga tayanadi.

Prinsip – biror nazariya, ta'limot, dunyoqarash va shu kabilarning dastlabki, asosiy qonun-qoidasi; faoliyat uchun asos qilib olinadigan bosh g‘oya, qonun-qoida.

Huquq ijodkorligining predmeti xalq xohish-irodasini aks ettirgan umummajburiy xulq-atvor qoidalarini yaratish hisoblanadi. O‘z navbatida, ushbu faoliyat davlat va jamiyat qurilishining konstitutsiyaviy asoslariga tayanib, ma'lum bir prinsiplarga rioya qilgan holda amalga oshirilishi zarur. Ular qatorida ilmiylik, professionalizm,

qonuniylik, demokratizm, oshkoralik va tezkorlik kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Ilmiylik prinsipi haqida gap borganda kamida ikki jihat nazarda tutiladi. Birinchidan, huquq ijodkorligi puxta ilmiy strategiyaga tayanishi zarur. Bunday strategiya umumdavlat miqyosida shakllantiriladi. Uni, odatda, davlat yuqori hokimiyat organlari huzuridagi tadqiqot institutlari amalga oshiradi. Ikkinchidan, muayyan normativ-huquqiy hujjat matni ustida ish borganda huquq normasini yaratish va ifodalashda (mazmunan hamda yuridik texnika nuqtai nazaridan), avvalo, ilmiy tavsiyalar inobatga olinishi lozim. Bundan maqsad – ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda mumkin qadar qo'proq samaraga erishishdir.

Huquq ijodkorligining prinsiplari bilan bir qatorda uning subyektlari va turlari haqida ham tasavvurga ega bo'lish muhim ahamiyatga molikdir. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlarining normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish huquqiga ega bo'lgan subyektlar hisoblanadi.

11.3. QONUN IJODKORLIGI JARAYONI TUSHUNCHASI VA BOSQICHLARI

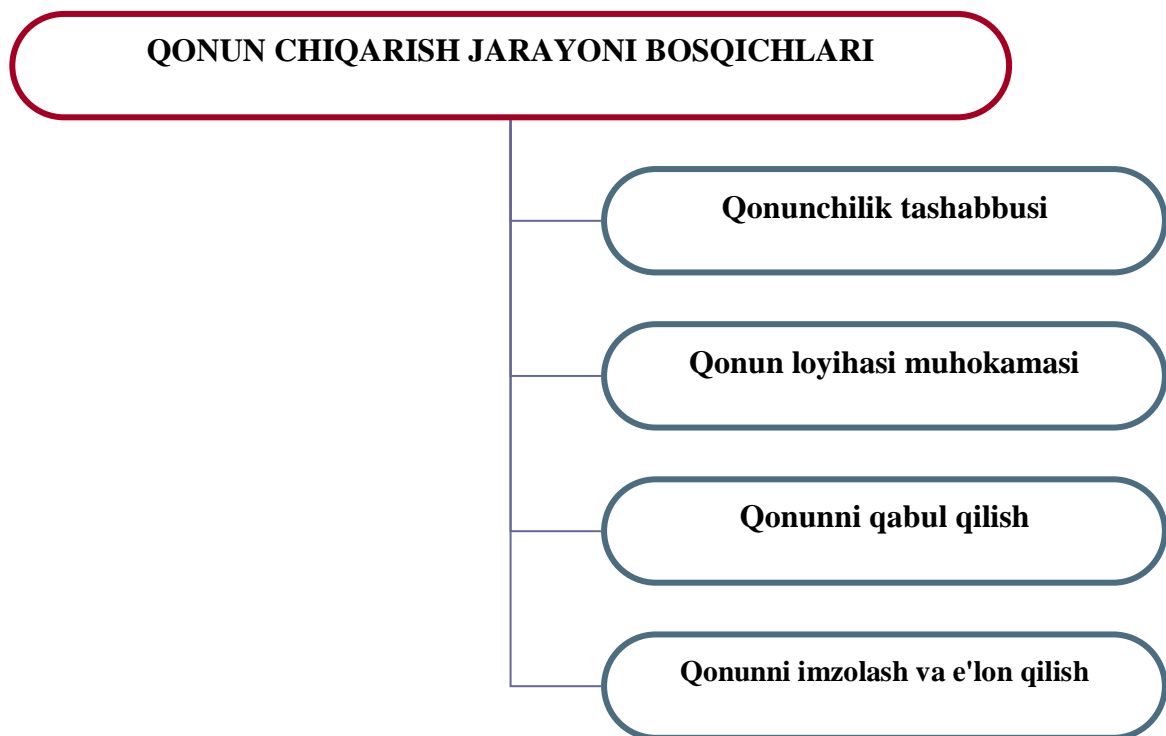
Qonun ijodkorligi vakolatli davlat organining qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilishga qaratilgan, aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyatidir. Mazkur faoliyat ijodiy jarayon bo'lib, bunda xalqning irodasi aniqlanadi, shakllantiriladi va belgilangan tartibda qonun darajasiga ko'tariladi. Qonun va qonun chiqarish bilan bog'liq faoliyat jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muhim o'rin tutgan.

Qonun – bu vakolatli davlat organi tomonidan yoki referendum o'tkazish yo'li bilan belgilangan tartibda qabul qilinadigan, oliy yuridik kuchga ega bo'lgan, eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjat.

Qonunlarning eng asosiy ijtimoiy vazifasi – jamiyatda tartib, intizom va barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

Qonun ijodkorligi jarayoni deganda qonun chiqaruvchi hokimiyat organining o‘z vakolatidan kelib chiqqan holda qonunni qabul qilish, uni o‘zgartirish yoki jamiyat hayotida uzoq muddat davomida amalda bo‘lib, ijro etilishi odatiy holga aylangan odat, axloq yoki boshqa ijtimoiy normalarni sanksiyalashga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

Qonun ijodkorligi jarayoni – qonun chiqaruvchi hokimiyat organining qonunchilikda belgilangan tartibda qonunlar yaratishga, amaldagi qonunlarga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritishga qaratilgan, shuningdek eskirgan qonunlarni bekor qilish borasidagi harakatlari yig‘indisi bo‘lib, u qonun bilan tartibga solinishi zarur bo‘lgan munosabatlarni aniqlash, qonun loyihasini tayyorlash, uni muhokama etish, qabul qilish va e‘lon qilishni o‘z ichiga oladi.



1. Qonunchilik tashabbusi – bu muayyan davlat organlari va mansabdor shaxslarning qonun chiqarish masalasini qo‘yish va uning loyihasini ko‘rib chiqish uchun qonun chiqaruvchi organga taqdim etish huquqidir. Qonun chiqarish tashabbusi – qonun chiqarish jarayonining ilk bosqichi. Ushbu jarayon qizg‘in sa'y-harakatlarga asoslanadi, ular natijasida qonun chiqaruvchi organga qonunchilik yuzasidan tegishli takliflar kiritiladi, parlament esa mazkur takliflar asosida yangi qonun

chiqarish, amaldagisini o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi masalalarni ko'rib chiqishga qabul qiladi.

Qonunchilik tashabbusi huquqi – Konstitutsiyada belgilangan vakolatli organlar, tashkilotlar va shaxslar tomonidan muayyan qonun loyihasini yoki yangi qonun qabul qilish to'g'risida, shuningdek amaldagi qonunni o'zgartirish yoxud uni bekor qilish to'g'risidagi taklifni Oliy Majlis e'tiboriga taqdim etilishi va parlamentning bu masalani belgilangan tartibda ko'rib chiqish haqida tegishli qaror qabul qilishidir.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida qonunchilik tashabbusi huquqi subyektlarining ancha keng doirasi belgilangan. Xususan, Konstitutsiyaning 83-moddasiga muvofiq qonunchilik tashabbusi huquqiga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, o'z davlat hokimiyatining oliy vakillik organi orqali Qoraqalpog'iston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi, Oliy sudi, Bosh prokurori ega. Qonun loyihalarini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish bilan bog'liq masalalar O'zbekiston Respublikasining "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qonuni bilan belgilab qo'yilgan.

2. Qonun loyihasi muhokamasi. Qonun loyihasini ishlab chiqish va muhokama etish qonun yaratish jarayonining alohida va muhim bosqichidir. Bu bosqich qonun chiqaruvchi organga qonun loyihasi taqdim etilib, kun tartibiga kirganidan so'ng boshlanadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining majlislari, agar ular ishida barcha a'zolari umumiy sonining kamida yarmi ishtirok etayotgan bo'lsa, vakolatli hisoblanadi. Konstitutsiyaviy qonunlarni qabul qilishda barcha deputatlar umumiy sonining kamida uchdan ikki qismi ishtirok etishi shart.

Qonun loyihasining asosiy muhokamasi Qonunchilik palatasining plenar majlislarida amalga oshiriladi. Qonunchilik palatasi qonun loyihasini, qoida tariqasida, uch o'qishda ko'rib chiqadi. Qonun loyihasini Qonunchilik palatasi majlislarida birinchi o'qishda ko'rib chiqish chog'ida mazkur qonun loyihasini qabul qilish zarurati, qonun loyihasining konsepsiyasi, uning O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga muvofiqligi, shuningdek qonunni amalga

oshirish bilan bog'liq xarajatlar va moliyalash manbalari to'g'risidagi masala muhokama qilinadi.

Qonunchilik palatasi muhokama natijalari bo'yicha qonun loyihasini maromiga yetkazish va keyingi o'qishda ko'rib chiqish uchun palataga kiritish muddatini belgilagan holda uni birinchi o'qishda qabul qilish yoki qonun loyihasini rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi. Qonunchilik palatasi muhokamasiga qonun loyihasining muqobil variantlari kiritilgan taqdirda ular bir vaqtda ko'rib chiqilishi kerak. Qonunchilik palatasi deputatlarining qaror qabul qilish uchun talab qilinadigan eng ko'p miqdordagi ovozini to'plagan qonun loyihasi birinchi o'qishda qabul qilingan hisoblanadi. Qonun loyihasining qolgan variantlari Qonunchilik palatasi tomonidan rad etilgan deb topiladi.

Mas'ul qo'mita qonun loyihasini ikkinchi o'qishga tayyorlash chog'ida tushgan takliflarni umumlashtiradi. U asosli deb topgan takliflar qonun loyihasining matniga kiritiladi. Qonun loyihasi Qonunchilik palatasida ikkinchi o'qishda ko'rib chiqilayotganida mas'ul qo'mita ma'qullagan takliflar ham, ma'qullamagan takliflar ham muhokama qilinadi. Qonun loyihasi bo'yicha ovoz berish moddama-modda o'tkaziladi. Qonunchilik palatasi muhokama natijalari bo'yicha qonun loyihasini maromiga yetkazish va keyingi o'qishda ko'rib chiqish uchun palataga kiritish muddatini belgilagan holda uni ikkinchi o'qishda qabul qilish yoxud qonun loyihasini rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Uchinchi o'qishda qonun loyihasi muhokama qilinmasdan yaxlitligicha ovozga qo'yiladi. Qonun loyihasi birinchi yoki ikkinchi o'qishda qabul qilingan taqdirda, mas'ul qo'mitaning taklifiga binoan, qonunni keyingi o'qish tartib-taomillarini istisno etgan holda qabul qilish to'g'risidagi masala ovozga qo'yilishi mumkin.

3. Qonunni qabul qilish. Qonunni Qonunchilik palatasi palata deputatlari umumiy sonining ko'pchilik ovozi bilan qabul qiladi. Qonunchilik palatasi qabul qilgan qonun o'n kun ichida Senatga ko'rib chiqish uchun yuboriladi. Senatga qonun bilan birga qonun loyihasini Qonunchilik palatasiga kiritish chog'ida taqdim etilgan hujjatlar yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasiga muvofiq:

a) qonun Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilinib, Senat tomonidan ma'qullanishi lozim;

b) Senat tomonidan rad etilgan qonun Qonunchilik palatasiga qaytariladi va agar qonunni qayta ko‘rib chiqishda palata deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko‘pchilik ovozi bilan qonunni yana ma‘qullasa, qonun parlament tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e‘lon qilinishi uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidentiga palata tomonidan yuboriladi;

v) Senat tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan palatalar yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishlari mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganda qonun odatdagi tartibda ko‘rib chiqilishi kerak. Konstitutsiyaga o‘zgartishlar kiritish, konstitutsiyaviy qonunni qabul qilish parlamentning har bir palatasidagi umumiy ovozlar sonining uchdan ikki qismidan iborat ko‘pchilik ovozini talab etadi. Odatdagi qonunlar oddiy ko‘pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonunni Senat ko‘rib chiqadi hamda uni ma‘qullash yoki rad etish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Senat tomonidan rad etilgan va Qonunchilik palatasiga qaytarilgan qonun, agar quyi palata deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko‘pchilik ovozi bilan shu qonunni yana ma‘qullasa, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Oliy majlisi Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonun tasdiqlash uchun Senatga yuboriladi.

Senat kelishuv komissiyasining takliflarini qabul qilgan taqdirda qonun Qonunchilik palatasi tomonidan odatdagi tartibda qayta ko‘rib chiqilishi kerak. Qonunni Qonunchilik palatasida qayta ko‘rib chiqishda kelishuv komissiyasining bayonnomasida mavjud bo‘lgan takliflarga muhokama qilinadi. Kelishuv komissiyasining loaqal bitta taklifi rad etilgan taqdirda Qonunchilik palatasi, Senat kelishuv komissiyasiga yangi takliflarni taqdim etish uchun palata tomonidan ma‘qullangan tuzatishlarni inobatga olgan holda ishni davom ettirishni taklif qilishi mumkin. Agar Senat qonunni kelishuv komissiyasining tahririda ma‘qullamasa, u rad etilgan qonun sifatida Qonunchilik palatasiga qaytarilishi kerak. “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining reglamenti to‘g‘risida”gi Qonunning 15¹-moddasida Senat tomonidan rad etilgan qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qayta ko‘rib chiqish tartibi belgilangan. Unga ko‘ra, Senat tomonidan rad etilgan qonun Qonunchilik palatasi tomonidan bir oylik muddatda qayta ko‘rib chiqilishi lozim.

Mas'ul qo'mita Senat tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan xulosa beradi. Mas'ul qo'mitaning xulosasi olinganidan keyin qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan qayta ko'rib chiqish masalasi belgilangan tartibda Qonunchilik palatasi majlisining kun tartibiga kiritiladi.

Senat tomonidan rad etilgan qonunni qayta ko'rib chiqishda Qonunchilik palatasi quyidagi qarorlardan birini qabul qiladi:

yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun belgilangan tartibda kelishuv hay'atini tuzish;

qonunni Qonunchilik palatasi tomonidan avvalgi qabul qilingan tahrirda qabul qilish;

qonunni Qonunchilik palatasining qayta ko'rib chiqishidan olib tashlash.

Agar Qonunchilik palatasi Senat tomonidan rad etilgan qonunni Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy qonunlarining, O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarini ratifikatsiya qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlari O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan imzolanganiga qadar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tomonidan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiqligi aniqlanadi.

4. Qonunni imzolash va e'lon qilish. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 84-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan qonun qabul qilingan kuni dan e'tiboran o'n kundan kechiktirmay O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senatiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati ma'qullagan qonun imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga o'n kun ichida yuboriladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qonun o'ttiz kun ichida imzolanadi va e'lon qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga qaytariladi. Agar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonunni qayta ko'rib chiqishda

Qonunchilik palatasi deputatlar umumiy sonining uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan qonunni yana ma'qullasa, qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan hisoblanadi hamda imzolanishi va e'lon qilinishi uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga Qonunchilik palatasi tomonidan yuboriladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati tomonidan rad etilgan qonun yuzasidan Qonunchilik palatasi va Senat yuzaga kelgan kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun Qonunchilik palatasi deputatlari va Senat a'zolari orasidan tenglik asosida kelishuv komissiyasini tuzishi mumkin. Palatalar kelishuv komissiyasi takliflarini qabul qilganda qonun odatdagi tartibda ko'rib chiqilishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qonunni o'z e'tirozlari bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga qaytarishga haqli.

Agar qonun avvalgi qabul qilingan tahririda tegishincha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari umumiy sonining kamida uchdan ikki qismidan iborat ko'pchilik ovozi bilan ma'qullansa, qonun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan o'n to'rt kun ichida imzolanishi va e'lon qilinishi kerak.

Qabul qilingan va Prezident imzolagan qonunning matni Oliy Majlisga saqlash va e'lon qilish uchun yuboriladi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari agar hujjatning o'zida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunining 28-moddasida "Normativ-huquqiy hujjatlar rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi kerak. Rasmiy e'lon qilinmagan qonun asosida hech kim hukm qilinishi, jazoga tortilishi, mol-mulkidan yoki biron-bir huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas" deb belgilab qo'yilgan. Zero, normativ-huquqiy hujjatlarning e'lon qilinishi ular qo'llanilishining majburiy shartidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, "Xalq so'zi" va "Narodnoe slovo" gazetalari, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi normativ-huquqiy hujjatlar e'lon qilinadigan rasmiy manbalar hisoblanadi.

11.4. HUQUQ IJODKORLIGI JARAYONIDA YURIDIK TEXNIKANING ROLI

Normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish murakkab va davlat ahamiyatiga ega bo'lgan mas'ul vazifadir. Normativ-huquqiy hujjatlarni tayyorlash va qabul qilishda qator talablarga amal qilinishi lozim. Bunday talablar yuridik texnika qoidalarini qo'llashda namoyon bo'ladi.

Yuridik texnika – bu vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish, qabul qilish, rasmiylashtirish, amaldagilariga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritish, eskilarini bekor qilishda hamda individual yuridik hujjatlar, ya'ni huquqni qo'llash hujjatlarini qabul qilish jarayonida foydalaniladigan uslublar, usullar, yo'llar va vositalar, shuningdek amaliy ko'nikmalar majmuidan iborat.

Yuridik texnikaning eng muhim talablaridan biri – bu har bir yaratilgan qonun, eng avvalo, mantiqiy izchillikka asoslangan holda bir-biriga bog'liq va har biri oldingi normaning mazmunidan kelib chiqadigan normalar tizimidan iborat bo'lishidir. Ya'ni har bir norma yaxlit bir tizimning mustaqil, biroq o'zigacha va o'zidan keyingi normalarga mazmunan bog'liq birligi sifatida joylashtirilishi lozim.

Bunda normativ-huquqiy hujjatning, jumladan, qonun hujjatining biron-bir normasi boshqa normaga mazmunan zid kelmasligini ta'minlash muhim ahamiyatga egadir. Har bir norma yagona tizimning bo'g'ini sifatida umumiy qonun hujjati yo'nalishiga mos kelishi lozim. Biroq bu fikr bir normativ-huquqiy hujjat ichida ziddiyat bo'lmasa bo'ldi degani emas, albatta. Alohida olingan normativ-huquqiy hujjat yaxlit qonunchilik tizimidagi barcha huquqiy normalarga zid kelmasligi lozim. Demak, huquqiy tizimda o'zaro ziddiyatlar bo'lmasligiga erishish muhim ahamiyatga egadir.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirish qoidalari bir qator qonun va qonunosti hujjatlarida belgilab qo'yilgan. Xususan, qonun hujjatlariga ko'ra normativ-huquqiy hujjatning matni lo'nda, oddiy va ravon tilda bayon etilishi lozim. Bunda, normativ-huquqiy hujjatda foydalaniladigan tushunchalar va atamalar turlicha izohlash imkoniyatini istisno etadigan, ularning qonun hujjatlarida qabul qilingan ma'nosiga muvofiq yagona mazmunda qo'llanilishi talab etiladi. Ayni paytda eskirgan va ko'p ma'noni

anglatadigan soʻzlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar qoʻllanilishiga yoʻl qoʻyilmasligi lozim.

Albatta normativ-huquqiy hujjatlarning hayotiyligini taʼminlashda uni amalga oshirishning huquqiy vositalari, shu jumladan moliyalashtirish manbalari, ragʻbatlantirish, mukofotlash va nazorat qilish chora-tadbirlari koʻrsatilishi muhimdir. Shuningdek, davlat organlari va boshqa tashkilotlarning, mansabdor shaxslar hamda fuqarolarning majburiyatlarini belgilovchi normativ-huquqiy hujjatda ushbu majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik choralari, agar bunday choralar qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan boʻlsa yoki alohida normativ-huquqiy hujjatda belgilanmasligi kerak boʻlsa, nazarda tutilishi zarur. Aks holda ushbu hujjatlar deklarativ xarakterga ega boʻlib, ularning ijrosini amaliyotda taʼminlash mexanizmlari sust boʻlib qoladi.

Normativ-huquqiy hujjat uning qabul qilinishi sabablari va maqsadlariga oid tushuntirishni qamrab olgan muqaddimaga ega boʻlishi mumkin. Ayni paytda muqaddimaga huquqiy normalar kiritilmasligini ham aytib oʻtish zarur.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishda huquq normalarini qism, boʻlim, kichik boʻlim, bob, paragraf, moddalarga ajratib berish muhim ahamiyatga ega. Xususan, huquq normalari ifodalangan moddalar tartib raqamiga ega boʻlib, oʻz navbatida, u qismlar, bandler, kichik bandler va xatboshilarni qamrab olishi mumkin.

Zarur hollarda normativ-huquqiy hujjatda yuridik, texnik va boshqa maxsus atama va tushunchalar, shuningdek qoʻllanilgan qisqartmalarning izohi beriladi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirishda ularning hajmini kengayib ketishining oldini olish, takrorlashlarga yoʻl qoʻymaslik, tartibga solinadigan munosabatlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda havola (blanket norma)lar qoʻllaniladi. Shu bilan birga, havolalar aniq boʻlishi va normativ-huquqiy hujjatni yoxud uning alohida qoidalarini koʻrsatishi kerak.

Normativ-huquqiy hujjatlarning qonuniyligi va rasmiyligini taʼminlashda ularning rekvizitlari muhim oʻrin tutadi. Amaldagi qonunchilikka binoan normativ-huquqiy hujjatlar quyidagi rekvizitlarga ega boʻlishi talab etiladi:

hujjatning turi va nomi;

hujjat qabul qilingan joy, sana, raqam;

tegishli normativ-huquqiy hujjat matnini tasdiqlashga rasman vakolati bo'lgan shaxsning lavozimi, imzosi, ismining bosh harfi va familiyasi.

Ayni paytda qabul qilinayotgan har qanday normativ-huquqiy hujjatlarda uning kuchga kirish muddati ko'rsatilishi lozim.

Yuridik texnika qoidalaridan yana biri bu normativ-huquqiy hujjatlarning til qoidalariga mos holda tayyorlanishidir. Shu bois normativ-huquqiy hujjatlar matnini tayyorlashda adabiy tilning muhim shakli hisoblanadigan qonun tili qoidalariga qat'iy amal qilish lozim. O'z navbatida, qonun tili alohida maxsus bir til tushunchasini anglatmaydi. U "qonun tili" deb nomlansada, milliy adabiy tilning ajralmas bir tarkibiy qismi hisoblanadi. "Qonunchilik tili", "qonun tili" atamaları shu ma'nodaki, unda qonun chiqaruvchining o'z fikrini va majburiy huquqiy normalarni ifodalashda til vositalaridan qanday foydalanishi tushuniladi. Til jamiyatdagi barcha masalalar bo'yicha insonlarning o'zaro muomala vositasi bo'lsa, qonun tili esa uning muhim bir tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy hayotning qonun, huquq ish ko'radigan sohasiga taalluqlidir¹.

Ma'lumki, har qanday qonun o'z matniga egadir. Matn esa, o'z navbatida, mantiqiy, grammatik asoslarga ega bo'lib, ular yordamida matnda mujassamlashgan axborot tegishli huquq subyektiga yetkaziladi. Qonunchilik matnining lingvistik asosini so'z, so'z birikmalari, gap kabi leksik, sintaktik birliklar tashkil qiladi. Qonun matnining grammatik tarkibiy elementlari sifatida orfografiya (imlo qoidalari) va punktuatsiya (tinish belgilari tizimi) ni ko'rsatish mumkin. Grafik standartlar esa qonun matni, uning tarkibiy qismlariga lo'ndalik va tuzilmaviylik xususiyatini beradi. Binobarin, qonun matnining barcha elementlari o'zaro bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldirib turadi. Huquq normalarini grammatik jihatdan to'g'ri bayon qilish, o'z navbatida qonunchilik hujjatlarini tuzish va ular bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qonun ijodkorligida adabiy til me'yorlariga to'liq rioya qilish lozim. Qonunchilik tiliga rasmiy uslub, ya'ni aniqlik, oddiylik, lo'ndalik, kabi xususiyatlar tegishlidir. Huquqiy voqyelik rasmiyatchiliksiz bo'lmaydi, chunki huquq bilan o'rnatilgan tartibot rasman shakllantirilgan andozasiz mavjud bo'la olmaydi.

Qonun hujjatlari aholining keng doirasiga qaratilgan bo'ladi. Shu bois qonunchilik tilining o'ta murakkab va sun'iy tarzda katta hajmli

¹ Қаранг: Саидов А.Х., Кўчимов Ш.Н. Қонунчилик техникаси асослари. –Т.: Адолат, 2001. –Б.40, 41.

bo‘lishi maqsadga muvofiq emas. Binobarin, qonunchilik hujjatlari aniq va tushunarli bo‘lishi hamda ular kelajakda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilganligi va davlat irodasini ifodalashi bilan ham tavsiflanadi.

Shu bilan birga, bugungi kunda ilmiy va texnologik taraqqiyot hamda rivojlanish jarayonlarining jadal sur'atlar bilan kechayotganligi huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar va o‘z-o‘zidan qonun tilining ham murakkablashuviga olib keladi. Shu jihatdan qaraganda, bunday sharoitlarda qonunchilik tilini oddiy tarzda bayon etish va barcha uchun tushunarli bo‘lishini ta'minlash ancha murakkab masaladir. Bundan tashqari, qonun tilini sun'iy va maqsadga muvofiq bo‘lmagan tarzda soddalashtirish ham salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Mazkur faoliyatda yuridik, siyosiy, ilmiy atamalarni o‘z o‘rnida, qo‘llash amaliyot uchun muhim ahamiyat asb etadi. Qonun matnining qisqa va muxtasar ifodalanishi, uning mazmun mohiyatini tushunish bilan birga amaliyotda ijrosini ta'minlashni ham yengillashtiradi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquq ijodkorligi – huquq yaratishning murakkab jarayoni sifatidagi o‘rniga huquqiy baho bering.
2. Huquq ijodkorligi jarayonida yuridik texnikaning roliga atroflicha yoritib bering.
3. Huquq ijodkorligining turlarini ifodalang va ularga izoh bering.
4. Qonun ijodkorligi jarayonidagi ilmiylik, professionalizm, qonuniylik, demokratizm, oshkoralik va tezkorlik tamoyillarini izohlang.
5. Qonun ijodkorligi jarayonining prinsiplari va bosqichlarini muhokama eting.

12-MAVZU. HUQUQ TIZIMI VA HUQUQIY TIZIM

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqiy tizim tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.
2. Huquq tizimi tushunchasi va tuzilishi.
3. Huquq sohasi va huquq instituti tushunchalari.
4. Huquq tizimini sohalarga ajratish asoslari.
5. Moddiy va protsessual huquq.
6. Huquq tizimini xususiy va ommaviy huquqqa ajratish.
7. O‘zbekiston huquq tizimining asosiy sohalari tavsifi.
8. Huquq tizimi va qonunchilik tizimi.
9. Qonunchilikni tizimlashtirish tushunchasi va turlari.

12.1. HUQUQIY TIZIM TUSHUNCHASI VA UNING TARKIBIY TUZILISHI

Huquqiy tizim deganda muayyan bir mamlakatda amalda bo‘lgan obyektiv huquq tushuniladi. Boshqacha aytganda, muayyan mamlakatning huquqiy tizimi ushbu davlatning hududida amal qiladigan va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan huquqdir. “Huquqiy tizim” atamasi quyidagi uch ma'noda qo‘llaniladi:

- ijtimoiy-iqtisodiy ma'noda (bunda u umuman “huquqning ijtimoiy-iqtisodiy turi” tushunchasiga to‘g‘ri keladi);
- biror mamlakatning huquqiy tizimi ma'nosida;
- turli mamlakatlar huquqiy tizimlarining birligi ma'nosida.

Huquqiy tizimlarning quyidagi turlarini ajratib ko‘rsatish mumkin: roman-german (kontinental) huquq oilasi; umumiy (anglo-sakson) huquq oilasi; Skandinaviya mamlakatlarining huquqiy tizimlari; Lotin Amerikasi mamlakatlarining huquqiy tizimlari; Uzoq Sharq mamlakatlarining huquqiy tizimlari; diniy-an'anaviy huquq oilasi; sotsialistik huquq oilasi; aralash huquqiy tizimlar.

Tizim yunoncha “systeme” so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zbek tilida “yaxlit”, “qismlardan iborat” degan ma'nolarni anglatadi.

Huquqiy tizimning tarkibiy qismlarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1) normativ xususiyatga ega bo'lgan tarkibiy elementlar: a) huquq; b) huquq tizimi; v) huquqiy prinsiplar; g) huquqning manbalari;

2) harakatda (muayyan jarayon orqali) ifodalanadigan tarkibiy elementlar: a) huquq ijodkorligi; b) huquqni amalga oshirish, qo'llash jarayoni; v) huquqiy munosabatlar; g) huquqiy tartibga solish mexanizmi;

3) g'oyaviy – mafkuraviy mazmunga ega bo'lgan elementlar: a) huquqiy ong; b) huquqiy madaniyat; v) huquqiy mafkura; g) huquqiy siyosat; d) yuridik fan; ye) qonuniylik muhiti va huquqiy tartibot rejimi;

4) tashkiliy – tarkibiy elementlar: a) yuridik muassasalar, ya'ni huquqiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi davlat organlari va huquqni muhofaza qiluvchi idoralar¹.

12.2. HUQUQ TIZIMI TUSHUNCHASI

Huquq tizimi – bu ijtimoiy munosabatlarning xarakteri bilan bog'liq bo'lgan huquqning ichki tuzilishi bo'lib, u huquq normalari, huquq institutlari va huquq sohalarining qat'iy ilmiy izchillikda joylashgan tartibidir.

Huquq tizimining quyidagi xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

– huquq tizimi muayyan jamiyatda amalda bo'lgan huquqning obyektiv sifatidir, uni avvaldan belgilangan reja asosida barpo etish mumkin emas;

– huquq tizimi to'laligicha huquq normalari bilan mustahkamlanadigan va tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tizimiga muvofiq keladi. Shu jihatdan olganda, huquq ijtimoiy hodisa sifatida nafaqat o'zida, balki ichki tuzilishi orqali ham jamiyat xususiyatlarini ifoda etadi;

– huquq tizimi tarixiy o'zgaruvchan, u jamiyat taraqqiyoti bilan mutanosib ravishda tadrijiy jarayonlarni bosib o'tadi;

¹ Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий кадриятлар: Монография. – Т.: SMI-ASIA, 2010. – Б. 27-30.

- huquq tizimi tarkibiga kiruvchi o‘zaro aloqada bo‘lgan sohalar bir-birini takrorlamaydi va aksincha bir-birini to‘ldiradi;
 - huquq tizimi ijtimoiy munosabatlar mazmuni bilan bog‘liq holda, obyektiv ravishda shakllanadi;
 - huquq tizimi yaxlit tizim sifatida huquqning ichki tuzilishini, ya'ni bu tizim qanday ichki “qurilma”dan iboratligini ko‘rsatadi;
 - huquq tizimi uni tashkil etuvchi yuridik normalarning muayyan guruhlarga birlashishini ko‘rsatadi;
 - huquq tizimi huquq normalari va uning guruhlari o‘zaro farqlanishini ko‘rsatadi;
 - huquq tizimi ijtimoiy munosabatlarning xususiyati va ularning o‘ziga xosligi huquq normalarining ham ma'lum darajada ixtisoslashuvini taqozo etadi.
- Huquq tizimining quyidagi tarkibiy qismlari mavjud:
 a) huquq normasi; b) huquq instituti; s) huquq sohasi.

12.3. HUQUQ SOHASI VA HUQUQ INSTITUTI TUSHUNCHALARI

Huquq normasi – davlat tomonidan o‘rnatiladigan yoki ma’qullanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy xulq-atvor qoidasi. Huquq normasi – huquq tizimining eng asosiy, dastlabki tarkibiy qismi bo‘lib, davlat joriy etgan, bajarilishi jamiyatning barcha a'zolari uchun majburiy bo‘lgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yurish-turish qoidasidir. Huquq normasi umumiy, ya'ni hammaga taalluqlidir. Unda subyektlarning huquq va majburiyatlari, rag‘batlantirish yoki bajarmaganlik uchun ta'sir choralari belgilanadi.

Huquq institutlari – bu o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalari guruhidir. Masalan, fuqarolik huquqi sohasida – mulk huquqi instituti, jinoyat huquqi sohasida – davlatga qarshi jinoyatlar instituti kabilar amal qiladi. Ushbu huquq institutlari o‘zlari tegishli bo‘lgan huquq sohasining ichki tarkibiy qismidir. O‘z navbatida, yuqoridagi misolda birinchisi – mulkiy munosabatlarni, ikkinchisi davlatga qarshi jinoyat qilishdan kelib chiqadigan munosabatlarni tartibga soluvchi normalarning mustaqil

guruhini tashkil etadi. Bu sohadagi huquq institutlari birlashib, muayyan huquq sohasi sifatida namoyon bo'ladi.

Huquq sohasi – bu ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga soluvchi huquq normalari va huquq institutlarining yig'indisidir. Masalan, moliyaviy munosabatlar moliya huquq sohasi bilan, mehnat munosabatlari mehnat huquqi sohasi bilan, yer bilan bog'liq munosabatlar yer huquqi sohasi bilan tartibga solinadi va hokazo. Huquq sohasi – huquq tizimining asosiy qismi va mustaqil bo'g'ini. Har bir huquq sohasida tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning prinsip va qoidalari bayon etiladi.

12.4. HUQUQ TIZIMINI SOHALARGA AJRATISH ASOSLARI

Huquq tizimini sohalarga ajratishda huquqiy tartibga solish predmeti va metodi muhim mezon vazifasini o'taydi. **Huquqiy tartibga solish predmeti deganda** huquq normalari ta'siri doirasida bo'lgan munosabatlar tushuniladi. Ya'ni huquqiy jihatdan tartibga solinishi zarur bo'lgan har qanday ijtimoiy munosabat huquqiy tartibga solish predmetini tashkil etadi.

Huquqiy tartibga solish metodi – mavjud ijtimoiy munosabatlarga huquqning ta'sirida qo'llaniladigan usullar, vositalar majmuidir. Huquqiy tartibga solish predmeti huquq normalari bilan qanday munosabatlar tartibga solinishini anglatrsa, huquqiy tartibga solish metodi esa ushbu munosabatlar qanday usul va vositalar yordamida tartibga solinishini bildiradi. Huquqiy tartibga solish metodi huquqni sohalarga ajratishda tartibga solish predmeti kabi birlamchi ahamiyatga ega bo'lmasada, ularning huquqiy tartibga solish samaradorligini oshirishda muhim hissa qo'shadi.

Tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar doirasiga oid, ya'ni predmet bo'yicha amaldagi huquq sohalari ko'pincha o'zaro juda yaqin bo'lib, ayrim hollarda hatto shaklan bir-biriga mos ham keladi.

Huquq sohalarida ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etishning quyidagi metodlaridan, ya'ni buyruq yoki ko'rsatma, man etish yoki taqiqlash va ruxsat berish kabilardan foydalaniladi.

Masalan, ma'muriy huquq uchun davlat-hokimiyat ko'rsatmalari berish metodi, fuqarolik huquqi uchun tenglik, ruxsat berish metodi,

mehnat huquqi uchun adolatli taqdirlash va rag'batlantirish metodi, jinoyat huquqi uchun jazo tahdidi bilan man etish metodi va boshqalar.

12. 5. MODDIY VA PROTSESSUAL HUQUQ

Moddiy huquq – ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlovchi huquq normalari tizimi. Moddiy huquq normalari huquq sub'ektlarining huquq va burchlari, ularning huquqiy holati, huquqiy tartibga solish doirasini belgilaydi.

Moddiy huquqni amalga oshirish shakllari va tartibini, uni himoya qilish shartlarini mustahkamlovchi protsessual huquqdan farqli o'laroq moddiy huquq ijtimoiy munosabatlarga ularni to'g'ridan-to'g'ri, bevosita huquqiy tartibga solish orqali ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

Moddiy huquq normalari mulkchilik shakllarini, mol-mulk va shaxslarning yuridik holatini, davlat hokimiyati va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarini tashkil etish tartibi va ularning tuzilmasini, huquqbuzarliklar uchun javobgarlik asoslari va ularning chegaralarini belgilaydi.

Protsessual huquq – huquqlarni amalga oshirish, majburiyatlarni bajarish va ijro etish tartibini belgilovchi normalar. Protsessual huquq moddiy huquq normalarini qo'llash jarayoni va tartibini belgilovchi normalar yig'indisidir. Xususan, ushbu normalar jinoiy, fuqarolik, iqtisodiy, ma'muriy huquqbuzarlik ishlarini ko'rib chiqish va hal etish tartibini belgilab beradi. Jinoyat-protsessual kodeksi, Fuqarolik protsessual kodeksi, Iqtisodiy protsessual kodeksida ko'rsatilgan normalar shular jumlasidandir.

Huquq tizimida huquqning moddiy (fuqarolik, jinoyat huquqi) va protsessual (fuqarolik protsessual, jinoyat-protsessual huquqi) tarmoqlari farqlanadi. Biroq aksariyat hollarda huquqning ayni bir sohasi (ko'pincha qonunchilik tarmog'i) moddiy-huquqiy normalarni ham, protsessual-huquqiy normalarni ham o'z ichiga qamrab oladi (masalan, konstitutsiyaviy, ma'muriy, moliya, mehnat, soliq, bojxona huquqi).

Moddiy va protsessual huquq o'rtasida aniq chegara mavjud emas, ayrim huquq institutlari aralash xususiyatga ega. Masalan, vakillik bir vaqtning o'zida ham moddiy, ham protsessual huquq instituti hisoblanadi, da'vo qo'zg'atish muddatining o'tishi roman-german huquqiy tizimida moddiy huquqqa, anglo-sakson huquqiy tizimida esa protsessual huquqqa kiradi.

12.6. HUQUQ TIZIMINI XUSUSIY VA OMMAVIY HUQUQQA AJRATISH

Roman-german huquq oilasi xususiyatlaridan biri huquqning ommaviy va xususiy huquqqa bo'linishidir. Xususiy huquq alohida shaxslarning ehtiyojini qondirish va manfaatini himoya qilishga qaratilgan bo'lsa, ommaviy huquq davlatning umumiy manfaatlarini muhofaza etadi. Xususiy va ommaviy huquqning shakllanishi qadimgi Rim huquqiga borib taqaladi. Unda *Jus publicum* va *jus privatum* ajratilgan bo'lib, ularga Rim yuristlari tavsif bergan. Xususan, Ulpianning fikriga ko'ra, ommaviy huquq – Rim davlatining mavqeyi va maqomiga (“*ad statum rei Romanae spectat*”), xususiy huquq esa alohida shaxslar manfaatiga taalluqlidir (“*ad Singulorum itilitatem*”).

Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatida qonun jamiyatga ta'sir ko'rsatishning asosiy vositasi bo'ladi, huquq esa ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish vazifasini bajaradi.

Har qanday davlat milliy huquqiy tizim bo'lishini taqozo etadi. Uning asosiy belgisi – ommaviy va xususiy huquq, markaziy vazifasi esa fuqarolik jamiyatidagi xususiy va umumiy (ommaviy) manfaatlarining eng maqbul nisbatini kafolatlashdir. Ommaviy va xususiy manfaatlar barcha zamonlarda eng liberal demokratik jamiyatlardan tortib totalitar jamiyatlargacha mavjud bo'lgan. Xususiy va ommaviy manfaatlar nisbati, shu jumladan ommaviy va xususiy huquqning qo'llanish darajasi konstitutsiyaviy, siyosiy, iqtisodiy tuzum, birinchi navbatda mulkka egalik qilishning shakli, shuningdek mulkning ba'zi shaxslarga tegishliligi yoki umumiy mulk bo'lishi bilan bog'liq. Ommaviy va xususiy huquq bir-biridan yuridik xususiyati, ijtimoiy munosabatlarga ta'sir qilish usullari bilan farq qiladi. Ommaviy huquq davlat qatnashgan munosabatlarni tartibga soladi. Bu esa imperativ normalar orqali amalga oshadi. Ommaviy huquq jamiyatni boshqarish,

davlat iqtisodiyotini tashkil qilish, aholini ijtimoiy muhofaza etish, shuningdek, fuqarolarning hayoti, sog‘lig‘i hamda umumiy va xususiy mulklarini himoya qilishga xizmat qiladi.

Xususiy huquq esa davlat qatnashmaydigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Huquqning bu turida subyektlar o‘rtasidagi munosabat muvofiqlashtirish va avtonom usulda amalga oshiriladi. Xususiy huquqda normalar dispozitiv xususiyatga ega bo‘ladi. Xususiy huquq fuqarolarning shaxsiy hayoti, ijtimoiy munosabatlari, shuningdek tovar-pul munosabatlari, mehnat munosabatlarini o‘z ichiga oladi. Huquqning bu turida davlat faqat xususiy huquq bilan tartibga solinadigan munosabatlarda qatnashadi.

Masalan, fuqarolik huquqiy munosabatlarida davlat mulk egasi sifatida yoki xususiy huquq bilan tartibga solinadigan ommaviy manfaatlar va boshqa munosabatlarni hal qilishda xususiy huquqdan foydalanadi. Fuqarolik va mehnat munosabatlarida erkin raqobatni shakllantirish, monopoliyani tugatish, iqtisodiy jihatdan zaifroq bo‘lgan tomonning manfaatlarini himoya qilish maqsadida ommaviy huquq normalari qo‘llaniladi.

Ommaviy va xususiy huquqning o‘zaro ta’siri natijasida fuqarolik huquqining mehnat huquqi, ekologiya, ya’ni tabiiy resurslardan foydalanish huquqi kabi sohalari ajratiladi.

Demak, **ommaviy huquq** – bu umumiy ommaviy va davlat manfaatlarini muhofaza qilishga qaratilgan huquq sohalari. Masalan, konstitutsiyaviy, jinoyat, ma’muriy huquq va boshqalar. **Xususiy huquq** – bu alohida shaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar) ehtiyojini qondirish va manfaatini himoya qilishga qaratilgan huquq sohalari. Masalan, fuqarolik, oila, mehnat huquqi va boshqalar.

12.7. HUQUQ TIZIMI VA QONUNCHILIK TIZIMI

Huquq tizimi va qonunchilik tizimi tushunchalarini o‘zaro nisbati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

birinchidan, huquq tizimi ham, qonunchilik tizimi ham bitta fenomen, ya’ni huquqni ifodalaydi; biri ichki, ikkinchisi esa tashqi tomondan;

ikkinchidan, huquq tizimi va qonunchilik tizimi shakl va mazmun jihatdan o‘zaro bog‘liq;

uchinchidan, huquq tizimi qonunchilikni tizimlashtirishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, qonunchilikni tizimlashtirishning oliy shakli bo‘lmish kodekslashtirish sohaviy asoslarda amalga oshiriladi. Aksariyat ko‘pchilik kodekslashtirilgan huquqiy hujjatlar huquqning muayyan sohalariga muvofiq keladi;

to‘rtinchidan, huquq tizimi va qonunchilik tizimi har qanday demokratik davlat huquqiy tizimining mazmun-mohiyatini ifoda etadi;

beshinchidan, huquq tizimi va qonunchilik tizimining o‘zaro aloqadorligi ijtimoiy munosabatlar tizimini huquqiy tartibga solishning yanada sifatli hamda samarali amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

Qonunchilik huquqni ifoda etishning tashqi shakli sifatida tizimlashtirilishi lozim bo‘lgan hodisadir. Tizimlashtirish qonunchilikdan foydalanishni sezilarli darajada yengillashtiradi, aholi uchun muayyan qulayliklar yaratadi. Qonunchilik tizimi huquqning tashqi ifodasi sifatida uning ichki tuzilishini ifodalovchi huquq tizimi bilan o‘zaro bog‘liq. Biroq ularning o‘zaro ta’siri doim ham to‘g‘ri baholanavermaydi. Masalan, ko‘pchilik olimlar huquqning sohalarga ajratilishini qonunchilikning tizimlashtirilishi darajasiga bog‘liq deb hisoblamaydi hamda uning obyektiv omillar ta’sirida amalga oshishini ta’kidlaydilar. Haqiqatan ham, qonunchilikning tizimlashtirilishi yoki kodekslashtirilishi yangi huquq sohasini yaratmaydi. Masalan, Havo kodeksi, Shaharsozlik kodekslarining mavjudligi hali ularga mutanosib huquq sohalarining ham mavjudligidan dalolat bermaydi. Yoki aksincha huquqning hamma sohaları ham “o‘z” kodekslariga ega emas.

H.Odilqoriyevning fikricha, qonunchilik ikki xil ma’noda qo‘llaniladi: 1) qonunchilik – bu davlat hokimiyati organi tomonidan qonunlar chiqarishga qaratilgan o‘z funksiyasini amalga oshirish usuli; 2) qonunchilik – bu mamlakatda amal qiluvchi barcha normativ-huquqiy hujjatlar yig‘indisi¹. Demak, huquq normalarini birlashtirgan normativ-huquqiy hujjatlar qonunchilik tizimini tashkil etadi. “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 5-moddasi mazmuniga muvofiq qonunchilikning vertikal tizimi quyidagi tartibda joylashgan normativ-huquqiy hujjatlardan iborat: O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi; O‘zbekiston Respublikasining qonunlari; O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari; O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari;

¹ Одилқориев Х.Т. Ўзбекистонда қонун чиқариш жараёни. -Т.: Ўзбекистон, 1995. –Б.10.

vazirliklar, davlat qo‘mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari; mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari.

Huquq va qonunchilik tizimlari o‘zaro uzviy bog‘liq tushuncha va hodisalar hisoblansada, ularning har biri muayyan jihatlarda o‘z mustaqilligini saqlab qoladi. Bunday mustaqillik darajasi har ikki tushunchaning belgilarini o‘zaro taqqoslash asosida aniqlanadi. Har ikki hodisa ham davlat va huquq nazariyasining tadqiqot obyekti ekanligini inobatga olsak, ularni o‘rganishda keng tarqalgan usullardan biri qiyosiy-huquqiy metoddan foydalanish ahamiyatga molikdir.

Huquq tizimi, ya'ni huquqiy tartibga solish predmeti va metodi yagonaligi mezonni bo‘yicha tartiblashtirilgan norma (sohalar, tarmoqchalar, huquq institutlari, umumiy va maxsus qismlar)lar ijtimoiy munosabatlarni har tomonlama tartibga solish maqsadida tarkib topadi. Qonunchilik tizimi, ya'ni ijtimoiy hayot ehtiyojlari taqozo etgan obyektiv mezonlar asosida muayyan tartibga keltirilgan normativ-huquqiy hujjatlar (va ularning qismlari – bo‘lim, bob, modda, qism, band, xatboshi va boshqalar) esa ijtimoiy boshqaruv jarayonida huquq normalaridan samarali foydalanish maqsadlarida shakllanadi.

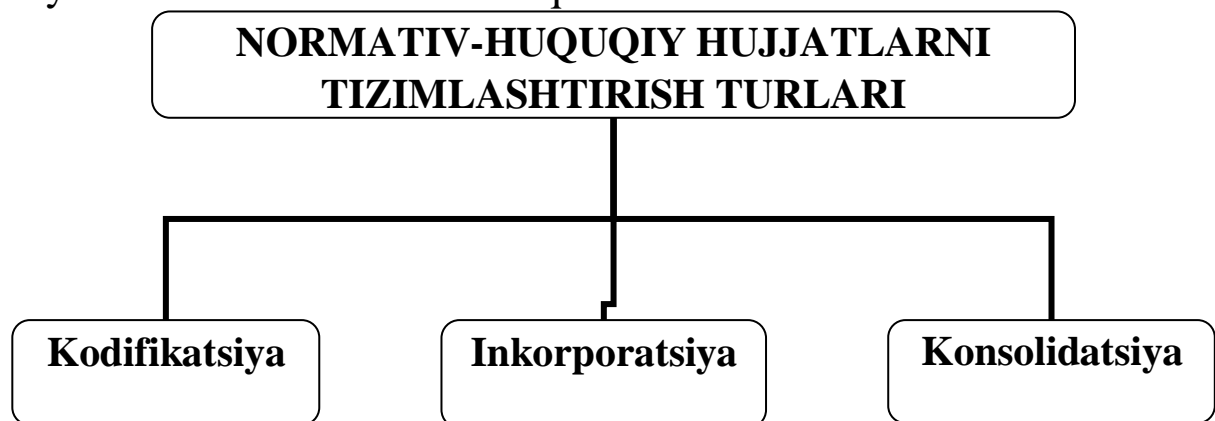
12.8. QONUNCHILIKNI TIZIMLASHTIRISH TUSHUNCHASI VA TURLARI

Huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o‘zgarishi va bekor bo‘lishi bilan bog‘liq masalalar juda keng normativ-huquqiy hujjatlar doirasi bilan tartibga solinadi. Mazkur hujjatlarni qo‘llash jarayonini yengillashtirish va shu asosda huquqiy tartibga solishning samaradorligini oshirishda qonunchilik hujjatlarini tizimlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Normativ-huquqiy hujjatlar (qonunchilik)ni tizimlashtirish ularni tartibga solish va takomillashtirish bo‘yicha amalga oshiriladigan faoliyat bo‘lib, u mazkur hujjatlarni belgilangan va o‘zaro ichki bog‘langan tizim holiga keltirishni anglatadi. Binobarin, normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish huquqiy tartibga solishni takomillashtirish, qonunchilikni eskirgan aktlar va o‘zaro qarama-qarshi normalardan xalos etish, normativ-huquqiy hujjatlardan foydalanishni yengillashtirish va soddalashtirish, jamiyatning huquqiy madaniyati va huquqiy ongi darajasini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish quyidagi maqsadlarda amalga oshiriladi:

- qonunchilikni rivojlantirish va yanada takomillashtirish;
- normativ-huquqiy hujjatlarni to‘g‘ri anglash va qo‘llash;
- zarur bo‘lgan normativ-huquqiy hujjat (norma)ni topishni yengillashtirish;
- joriy qonunchilikdagi ziddiyatlar, noaniqliklar, takrorlanishlar, bo‘shliqlarni bartaraf etish;
- huquqiy munosabat subyektlarining huquqiy ong va madaniyatini shakllantirish va boshqa.



Kodifikatsiya – bu normativ-huquqiy hujjatlarni ularning mazmuniga o‘zgartirish kiritish orqali mantiqiy asosda yagona hujjatga tizimlashtirishdir. Kodifikatsiya qilish jarayonida eskirgan normalar tugatiladi, butun huquq tizimidagi ziddiyatlar bartaraf etiladi, huquqiy bo‘shliqlar to‘ldiriladi. Kodifikatsiya qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni kodekslar chiqarish yo‘li bilan tizimga solish hisoblanadi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni kodifikatsiyalash quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

Birinchidan, kodifikatsiyalash faoliyati bilan faqat vakolatli huquq ijodkorligi organlari konstitutsiyaviy va boshqa qonuniy vakolatlar asosida shug‘ullanadi.

Ikkinchidan, kodifikatsiyalash natijasida oldin amalda bo‘lganlaridan jiddiy farqlanuvchi normalarni o‘z ichiga olgan yangi normativ-huquqiy hujjat yaratiladi.

Uchinchidan, kodifikatsiyalashtirilgan hujjat yig‘ma hujjat hisoblanadi. Chunki, unda oldin turli hujjatlarda aks etgan, lekin ijtimoiy munosabatlarning ma‘lum bir sohasini tartibga solishga xizmat qilgan normalar bir joyga jamlanadi.

To‘rtinchidan, kodifikatsiyalangan hujjat ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasida amal qiluvchi hujjatlar tizimida asosiysi hisoblanadi.

Beshinchidan, kodifikatsiyalash natijasida yaratiladigan normativ-huquqiy hujjatlar ijtimoiy munosabatlarni uzoq vaqt davomida tartibga solishga mo‘ljallangan. Ular ijtimoiy hayotdagi ehtimol tutilgan o‘zgarishlarni hisobga olib, kelajakda yuzaga keladigan yanada takomillashgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Fanda kodifikatsiyalangan hujjatlar o‘z mazmuni va nomiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

1) **qonun asoslari** – bu huquqning muayyan sohasi yoxud davlat boshqaruvi muayyan doirasining muhim qoidalarini belgilab beruvchi normativ-huquqiy hujjatdir. Kodifikatsiyalashning bunday shakli federativ yoki ittifoq davlatlarida qo‘llaniladi.

2) **kodeks** – ijtimoiy hayotning asosiy sohalarida amal qiluvchi hamda huquqiy tizimning barqarorligini talab etuvchi kodifikatsiyalashgan hujjatlarning eng keng tarqalgan turidir (Fuqarolik kodeksi, Jinoyat kodeksi, Jinoyat-protsessual kodeksi va hokazolar).

Inkorporatsiya (lot. Incorporatio) – tizimlashtirishning bir turi bo‘lib, bunda kodifikatsiyadan farqli o‘laroq amaldagi qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuniga biron-bir o‘zgarish kiritilmasdan, ular xronologik, alifbo, mavzu bo‘yicha yoki o‘zgacha tartibda (masalan, huquq sohalarini bo‘yicha) tizimga solib nashr qilinadi. Qonunlarni inkorporatsiya qilish orqali tizimlashtirish deyarli barcha davlatlarda amalga oshiriladi. Ular ko‘p jildli shaklda nashr etilib, qonunlarning chiqarilgan vaqtiga qarab (xronologik), alfavit tartibida va boshqa sifat hamda belgilariga qarab joylashtiriladi.

O‘zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillarida chiqarilgan qonunlar O‘zbekiston Respublikasining yangi qonunlari degan ko‘p jildli xronologik to‘plam sifatida nashr etilgan edi. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to‘plamida muayyan muddat davomida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar inkorporatsiya shaklida tizimlashtirib boriladi.

Inkorporatsiyaning uni amalga oshiradigan subyektlar doirasiga ko‘ra uch turi mavjud: rasmiy, norasmiy va ofitsioz. **Rasmiy inkorporatsiya** deganda normativ-huquqiy hujjatni chiqargan

organ tomonidan to'plam va majmua shaklida tizimlashtirish tushuniladi. **Norasmiy inkorporatsiyada** tizimlashtirilgan to'plamlar tuzish buning uchun maxsus vakolati bo'lmagan idora va tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi (masalan, yuridik nashriyotlar tomonidan yoki ilmiy-tadqiqot muassasalari tomonidan tizimlashtirish). **Ofitsioz inkorporatsiya** deganda normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirish vakolatiga ega bo'lgan idoralar tomonidan umumlashtirilishi va to'plam yoki majmua qilib chiqarilishi tushuniladi (odatda, bunday tizimlashtirish Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi). Inkorporatsiyaning eng yuqori ko'rinishi – qonunlar va boshqa muhim normativ-huquqiy hujjatlarni to'plab, qat'iy tartib asosida mavzuli (predmetli) tizimlashdir. Bunda amaldagi barcha qonun hujjatlari yoki qonun hujjatlarining ma'lum bir sohasi, institutiga tegishli bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar muayyan tartibda joylashtirib chiqiladi.

Konsolidatsiya – bu tizimlashtirishning shunday shaklidirki, bunda normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuniga o'zgartirishlar kiritilmaydi, lekin bu hujjatlar mustaqil yuridik akt sifatida o'zining kuchini yo'qotadi. Konsolidatsiya normativ-huquqiy hujjatlarni tizimlashtirishning inkorporatsiya va kodifikatsiya o'rtasidagi oraliq shakli hisoblanadi. Konsolidatsiya natijasida bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan turli xil yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar umumlashtiriladi va shu asosda keraksiz takrorlanish hamda ziddiyatlar bartaraf etiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquq tizimi tushunchasi va tarkibiy elementlarining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib bering.
2. Huquq tizimini sohalarga ajratishda huquqiy tartibga solish predmeti va metodilarini izohlang
3. Huquq institutlari va huquq sohalarining o'zaro farqli tomonlarini muhokama qiling.
4. Qonunchilikni tizimlashtirishda kodifikatsiyalashning amaliy ahamiyati va ijobiy tomonlarini izohlab bering
5. Milliy huquqiy tizim tushunchasi, tarkibiy qismlarini ko'rsatib bering.

13-MAVZU. HUQUQIY MUNOSABATLAR

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqiy munosabatlar tushunchasi va turlari.
2. Huquqiy munosabatlarning belgilari.
3. Huquqiy munosabatlarning yuzaga kelish asoslari. Yuridik faktlar tushunchasi va turlari.
4. Huquqiy munosabatlarning tarkibiy tuzilishi: subyekt, obyekt, subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar.
5. Huquqiy layoqat va muomala layoqati

13.1. HUQUQIY MUNOSABATLAR TUSHUNCHASI VA TURLARI

Jamiyatda huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, natijada bu ijtimoiy munosabatlar huquqiy shaklga ega bo‘ladi va huquqiy munosabatlarga aylanadi. Huquqiy munosabatlarni to‘g‘ri tushunib olish uchun ijtimoiy munosabatlar tushunchasini yaxshi bilib olish lozim. Ijtimoiy munosabatlar bu – kundalik hayotda insonlar o‘rtasida vujudga keladigan turli shakldagi o‘zaro aloqalardir.

Ijtimoiy munosabatlarning subyektlari ijtimoiy uyushmalar, tashkilotlar va alohida shaxslar bo‘lishi mumkin. Huquqiy munosabat tushunchasi huquqning insonlar yurish-turishiga qanday ta'sir ko‘rsatishini aniqlash imkonini beradi. Huquqiy munosabatlar doirasida jamiyat hayoti va faoliyati barqaror tartibga solingan va rivojlangan holatga erishadi.

Huquqiy munosabatlar – shaxslar o‘rtasidagi yuridik aloqa bo‘lib, bu ularning o‘zaro huquq va majburiyatlarida ifodalanadi. O‘zaro huquq va burchsiz huquqiy munosabat vujudga kelmaydi. Huquqiy munosabatlar – bu ijtimoiy munosabatlarning huquq normalari bilan tartibga solingan bir qismi bo‘lib, ularning subyektlari subyektiv huquq va subyektiv yuridik majburiyatlarga ega bo‘lishadi.

Huquqiy munosabatlar yuzaga kelishi uchun moddiy va yuridik asoslar, ya'ni ijtimoiy munosabatni tartibga soladigan tegishli huquq normasi, tomonlarning huquq va muomala layoqatiga ega bo‘lishlari hamda yuridik fakt mavjud bo‘lishi kerak.

Huquqiy adabiyotlarda huquqiy munosabatlar tushunchasi, belgilari va ularni tasniflash me'zonlariga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjuddir.

Huquqiy munosabatlar – bu huquqiy normalar yordamida tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar. Huquqiy normalar o'zgalarning vazifa va funksiyalarini huquqiy munosabatlar orqali amalga oshiradilar, huquqiy munosabatlarni tartibga solish bilan huquq hayotga tadbiiq etiladi.

Huquqiy munosabatlar huquq normalari asosida vujudga keladigan ijtimoiy munosabat bo'lib, uning ishtirokchilari davlat tomonidan ta'minlanadigan subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo'ladilar.

13.2. HUQUQIY MUNOSABATLARNING BELGILARI

Ijtimoiy munosabatlarning bir ko'rinishi bo'lgan huquqiy munosabatlar quyidagi belgilarga ega bo'ladi:

1. Huquqiy munosabatlarda ishtirok qiluvchi tomonlar – subyektlar o'zlariga tegishli subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarni amalga oshiradilar. Bu munosabatlarning mazmuni tomonlarning xohish-irodasi asosida huquq normalarining amal qilishi, shuningdek, huquqni amalga oshiruvchi organlar qarorlariga ko'ra belgilanadi. Huquqiy munosabatlar ishtirokchilari, odatda o'zlari mustaqil o'zaro huquq va majburiyatlar mazmunini belgilab oladilar.

2. Huquqiy munosabatlar, odatda ikki tomonlama munosabatni anglatadi. Har qanday huquqiy munosabatlarda ikki tomon, ya'niy huquqqa va majburiyatga ega tomonlar ishtirok etadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasida sotuvchi xaridorga mahsulotni berish majburiyatiga va uning qiymatini to'lashni talab qilish huquqiga, xaridor esa belgilangan narxni to'lash majburiyatiga va sotib olingan ashyoni talab qilish huquqiga egadir.

3. Huquqiy munosabatlar murakkab bo'lgan tarkibiy tuzilishga ega. Unga subyekt, obyekt va huquqiy munosabatning mazmuni kiradi. Huquqiy munosabatlarning mazmuni ikki tomonlama xususiyatga ega bo'ladi. Ma'lumki, huquqiy munosabatlarning yuridik va faktik mazmun tushunchasi mavjuddir.

Huquqiy munosabatning yuridik mazmuni huquqqa ega shaxsning ma'lum harakatlar sodir etish imkoniyati, majbur shaxsning esa ma'lum harakatlari zarurligi yoki taqiqlangan harakatlarni sodir etishdan o'zini tiyishidan iborat bo'lsa, faktik mazmun huquq va majburiyatlar amalga oshadigan xatti-harakatlarda ko'rinadi.

Huquqiy munosabat mazmuni – subyektiv yuridik huquq va majburiyatlardir. Subyektiv huquq va unga muvofiq keladigan majburiyat huquq egasi va majbur tomon o'rtasidagi yuridik aloqadir. Bitta huquqiy munosabat bir yoki bir necha huquqiy aloqadan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi asosida vujudga keladigan huquqiy munosabatda kamida ikkita huquqiy aloqa mavjud: birinchi – xaridorning mahsulot olish huquqi va sotuvchining mahsulot yetkazib berish majburiyati, ikkinchisi – sotuvchining mahsulot uchun uning qiymatini olish huquqi va sotuvchining mahsulot uchun kelishilgan qiymatini to'lash majburiyati.

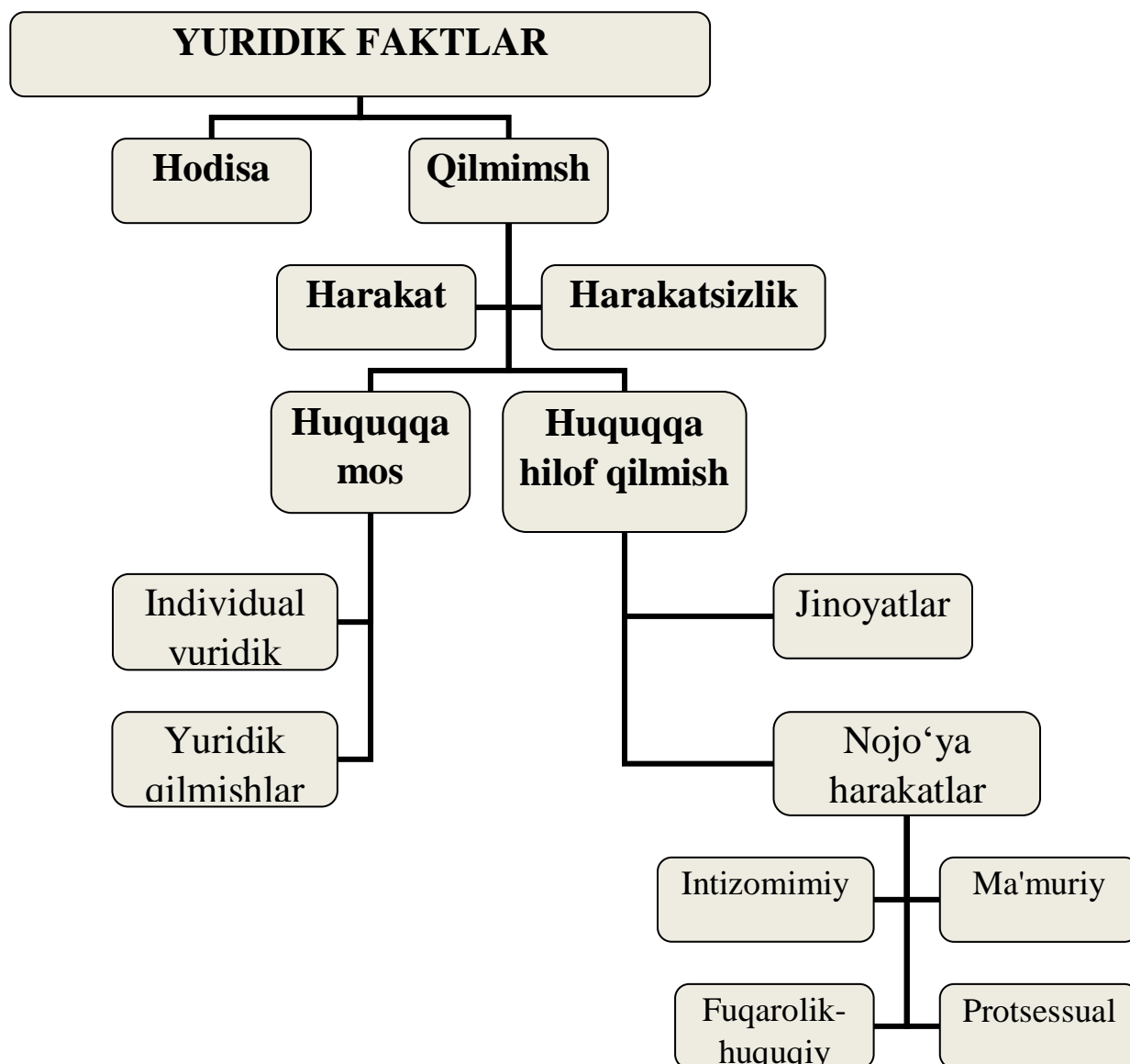
Huquqiy munosabatlar tasnifi turli asoslarga ko'ra amalga oshiriladi. Birinchi navbatda, huquq normalari kabi ularni ham sohalar bo'yicha tasniflash mumkin: konstitutsiyaviy, fuqarolik-huquqiy, ma'muriy-huquqiy va boshqalar. Bunday tasnifning asosini ijtimoiy munosabatlarning alohida sohalariga xos bo'lgan tomonlar tashkil qiladi. Mazmuniga qarab huquqiy munosabatlar umumtartibga soluvchi, regulyativ va qo'riqlovchi turlarga bo'linadi. Umumtartibga soluvchi huquqiy munosabatlar bevosita qonundan paydo bo'ladi va gipotezasida hech qanday yuridik faktlar ko'rsatilmagan huquq normalaridan kelib chiqadi. Bunday normalar kimlarga mo'ljallangan bo'lsa, ularning barchasiga hech qanday shartlarsiz bir xil huquq va majburiyatlar keltirib chiqaradi.

Huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi subyektlarni aniqlashtirish darajasiga yoki bog'liqligiga ko'ra huquqiy munosabatlar nisbiy va absolyut bo'lishi mumkin. Nisbiy huquqiy munosabatlarda har ikkala tomon aniqlangan bo'ladi. Absolyut huquqiy munosabatlarda esa faqat huquqqa ega tomon aniq belgilangan bo'ladi, majburiyat yuklangan tomon esa subyektiv huquqning buzilishidan o'zini tiyishga majbur bo'lgan shaxs nazarda tutiladi. Majburiyat xususiyatiga ko'ra huquqiy munosabatlar faol va sust turlarga bo'linadi. Faol turdagi huquqiy munosabatlarda bir tomon belgilangan ijobiy xatti-harakatlarni sodir etishga majbur bo'ladi, boshqa tomonda esa bu harakatlarni bajarishni talab qilish huquqi mavjud bo'ladi. Sust turdagi huquqiy munosabatlarda

esa majburiyat huquq normalari tomonidan taqiqlangan harakatlarni sodir etishdan o'zini tiyishdan iboratdir.

13.3. HUQUQIY MUNOSABATLARNING YUZAGA KELISH ASOSLARI. YURIDIK FAKTLAR TUSHUNCHASI VA TURLARI

Huquqiy munosabatlarni yuzaga kelishi uchun tegishli asoslar mavjud bo'lishi kerak. Huquqiy munosabatlarni vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishiga asos bo'ladigan muayyan hayotiy hodisa yoxud harakatlarga yuridik faktlar deyiladi.



Ko'rib chiqilayotgan faktlar yuridik deb atalishining sababi, ular huquq normalarida ko'rsatib o'tilgan bo'ladi. Gipotezada ko'rsatilgan

faktlar ro'y bergan paytda u kuchga kiradi, ya'ni bu norma kimga qaratilgan bo'lsa, o'sha shaxslar dispozitsiyada ko'rsatilgan huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi.

Vakolat beruvchi va majburlovchi huquqiy normaning dispozitsiyasida faol tomonning xatti-harakati qanday bo'lishi yoki qanday bo'lish kerakligi ko'rsatiladi. Huquqiy norma dispozitsiyasidagi ko'rsatmaga binoan sodir etiladigan xatti-harakatlari huquq va majburiyatlarni amalga oshiruvchi yuridik faktlar deb tan olinadi. Huquq va majburiyatlarni o'rnatish bilan birga dispozitsiya yuridik faktlarni ko'rsatib o'tadi.

Bundan tashqari, faktlar yuridik deb tan olinishi uchun huquq normasi bilan birga tomonlarning o'zaro huquq va majburiyatlar mazmunini belgilab beradi.

Ko'pchilik hollarda huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi uchun yuridik faktlarning tarkibi bo'lishi talab qilinadi, ya'ni ikki va undan ortiq yuridik faktlar yig'indisi bo'lishi darkor, ularning yig'indisi yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradi. Ba'zan huquq normalari huquqiy oqibatlarni ma'lum holatning mavjudligi bilan emas, balki uning yo'qligi bilan ham bog'laydi. Masalan, muayyan huquqiy munosabatda huquq subekti tomonidan subyektiv majburiyatini bajarmasligi buzilgan huquq himoyasi uchun protsessual munosabatlar kelib chiqishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Yuridik faktlar tasnifi. Yuridik faktlar turli-tuman hayotiy hodisalardan iborat bo'lganligi sababli ularni turli asoslarga ko'ra tasniflash mumkin. Yuridik faktlarni ular keltirib chiqaradigan oqibatlar va ularning irodaviy mazmuniga ko'ra turlarga bo'lish katta ahamiyatga egadir.

Keltirib chiqaradigan oqibatiga ko'ra yuridik faktlar huquqni yaratuvchi, huquqni o'zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi turlarga bo'linadi.

Huquqni yaratuvchi faktlar huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaradi. Bularga fuqarolik-huquqiy bitimlar, mehnat shartnomasining tuzilishi, oila huquqi normalariga binoan nikoh qurish, jinoyat-huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaradigan jinoiy xatti-harakatlar sodir etilishi va boshqalar.

Huquqni o'zgartiruvchi faktlar huquqiy munosabatlarni o'zgartiradi. Masalan, boshqa ishga o'tish tomonlar o'rtasidagi mehnat-

huquqiy munosabatlari mazmunini o'zgartiradi, lekin bunda huquqiy munosabatlar saqlanib qoladi.

Huquqni bekor qiluvchi faktlar huquqiy munosabatlar to'xtatilishini taqozo etadi. Shaxs subyektiv huquqini amalga oshirsa yoki majburiyat bajarilsa, huquqiy munosabatlar barham topadi. Lekin huquqiy munosabatlar nafaqat huquq amalga oshirilganda yoki majburiyat bajarilganda to'xtashi, balki shaxsning o'limi yoki ashyoning nobud bo'lishi natijasida ham to'xtashi mumkin.

Irodaviy belgisiga ko'ra yuridik faktlar hodisalarga va qilmishlarga bo'linadi.

Hodisalar – bu shunday yuridik faktlarki, ularning sodir bo'lishi huquqiy munosabatlar subyektlarining xohish-irodasiga bog'liq emas. Masalan, zilzila, suv toshqini va boshqa tabiiy ofatlar.

Qilmishlar yoki xatti-harakatlar – bu insonlarning yurish-turishi, ular ongi va irodasining ifodasi. Qilmishlar huquqqa mos va huquqqa xilof harakatlarga bo'linadi. Huquqqa mos hatti-harakatlar amaldagi normalar doirasida sodir etiladi. Ular individual yuridik aktlarga va yuridik qilmishlarga bo'linadi. Individual yuridik aktlar insonlarning huquqiy oqibatga yo'naltirilgan qarorlaridir. Ularga huquqni qo'llash aktlari, tashkilotlar o'rtasidagi shartnomalar, fuqarolik-huquqiy bitimlar, fuqarolarning arizalari va boshqa huquqiy oqibatni keltirib chiqaradigan xatti-harakatlar kiradi. Yuridik qilmishlar insonlarning real hayotiy munosabatlari mazmunini tashkil qiladigan yurish-turishidir. Yuridik qilmishlar ko'rsatilgan oqibatlarga erishish uchun yo'naltirilgan yoki yo'naltirilmaganidan qat'i nazar huquqiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Huquqqa xilof xatti-harakatlar – bu jinoyatlar va huquq normalariga qarshi qilingan xatti-harakatlar.

Harakatsizlik – bu insonlarning tashqi ifodaga ega bo'lmagan passiv yurish-turishidir. Harakatsizlik huquqqa mos va huquqqa xilof ko'rinishida bo'ladi.

Ko'pchilik hollarda huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi uchun murakkab yuridik faktlarning tarkibi bo'lishi talab qilinadi, ya'ni ikki va undan ko'p yuridik faktlarning yig'indisi bo'lishi lozim, chunki ularning yig'indisi yuridik oqibatlarni keltirib chiqarishiga olib keladi.

13.4. HUQUQIY MUNOSABATLARNING TARKIBIY TUZILISHI: SUBYEKT, OBYEKT, SUBYEKTIV HUQUQ VA YURIDIK MAJBURIYATLAR

Ma'lumki, huquqiy munosabatarning dastlabki elementi bu – huquqiy munosabatlarning subyektlari.

Huquqiy munosabatlar subyektlari–huquqiy munosabatlarning subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo‘lgan ishtirokchilari.

Huquqiy normalar asosida huquqiy munosabatlarda ishtirok etishi mumkin bo‘lgan, ya'ni subyektiv huquqlar va majburiyatlarga ega shaxslar yoki tashkilotlar huquq subyektlari bo‘lishi mumkin.

Huquq subyekti – bu qonunga binoan huquqqa ega bo‘lish va zimmasiga yuridik majburiyatlarni olish layoqatiga ega bo‘lgan jismoniy yoki yuridik shaxslar.

Jismoniy shaxslar – bular muayyan davlat fuqarolari, xorijiy davlatlar fuqarolari, shuningdek, fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar.

Huquq subyektlilik – huquqiy normalarda belgilangan huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi bo‘lish layoqati. Bu murakkab yuridik tushuncha bo‘lib, ikki elementdan tashkil topgan : huquqiy layoqat va muomala layoqati.

Fuqarolar – huquqning turli sohalariga oid huquqiy munosabatlarning subyektlari bo‘lib, ular konstitutsiyaviy-huquqiy, fuqarolik-huquqiy, oila, mehnat, moliyaviy, protsessual va boshqa munosabatlarga kirishadilar. Fuqarolarning ijtimoiy va huquqiy faolligi ularning jamiyatda, ijtimoiy guruhlarda hamda mehnat jamoalarida tutgan o‘rinlari, ularning ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyatlari bilan bog‘liqdir.

Fuqarolarning huquqiy holati O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan asosiy huquqlar, erkinliklar va majburiyatlarni o‘z ichiga olgan huquq subyektlilik bilan tavsiflanadi.

O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqiy maqomi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan me'yorlariga mos keladi.

Huquq va erkinliklar qonunlarni qo‘llashning ma'no-mazmunini va tartibini, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlarining hamda mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlarini faoliyatini aniqlab beradi.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi fuqarolarning qonun va sud oldida teng huquqliligini belgilaydi, insonning hayoti, sog‘ligi,

sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi, uy-joy, harakat erkinligi yashash joylarini tanlash huquqini, vijdon, so'z erkinligi, mitinglar va namoyishlar o'tkazish huquqini hamda davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish, tadbirkorlik faoliyati erkinligi, xususiy mulk huquqi va boshqa huquq hamda erkinliklarning huquqiy kafolati hisoblanadi.

Asosiy qonunimizga ko'ra, har bir inson mehnatga bo'lgan layoqatlarini ishga solish, ijtimoiy ta'minot kafolati, uy-joy, sog'liqni saqlash va ta'lim, ijod erkinligi hamda huquq va erkinliklarni sud tomonidan himoya qilish huquqiga ega bo'lish huquqiga ega.

Konstitutsiyada o'rnatilgan soliq va to'lovlarni to'lash, tabiatni va atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslarga e'tibor berish hamda Vatanni himoya qilish, qonunlarga muvofiq harbiy xizmatni o'tash masalalari qat'iy belgilab qo'yilgan.

Huquq subyektlari ierarxiyasida dastlab davlat turadi, so'ngra davlat organlari, tashkilotlari va muassasalari. Davlat tashkilotlari turli funksiyalarni bajarish uchun tashkil qilinadi. Ularni huquq subyekti sifatida uch guruhga bo'lish mumkin:

1) boshqaruv funksiyalari va vakolatlariga ega bo'lgan davlat organlari. Odatda ular ma'muriy, yer, jinoiy qonunlar, protsessual-huquqiy munosabatlar subyektlari sifatida faoliyat yuritadilar. Davlat organlarining huquqiy maqomi aniq vakolatlar majmuiga egalik bilan, ya'ni tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda ko'zda tutilgan huquq va majburiyatlar majmui bilan tavsiflanadi;

2) hokimiyat vakolatlari bilan bog'liq bo'lmagan ijtimoiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanadigan muassasalar. Bunday muassasalar o'z vazifalarini bajarish uchun huquq va majburiyatlar majmuasiga ega bo'ladi va davlat byudjeti bo'yicha bog'liq bo'ladi;

3) xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanadigan xo'jalik yurituvchi subyektlar yoki tezkor boshqaruv huquqiga ega bo'lgan korxonalar.

Davlat tashkilotlari fuqarolik-huquqiy munosabatlarda bevosita hokimiyat vakolatlari bilan bog'liq bo'lmagan vazifalarni bajaruvchi yuridik shaxslar sifatida qatnashadi.

Huquq subyekti sifatida nodavlat tashkilotlari siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa sohalarda faoliyat olib boradilar.

Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy aholi tomonidan mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan masalalar, kommunal mulkka egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish masalalari bo'yicha mustaqil

qaror qabul qiladi. Biroq ko‘pincha ijtimoiy jamoalar davlat va jamoat tashkilotlari orqali harakat qiladi.

Yuridik shaxslar – qonun bo‘yicha fuqarolik huquqlari va majburiyatlarining subyekti bo‘lgan korxonalar, tashkilot va muassasalar.

Yuridik shaxslar – o‘z mulkida, xo‘jalik yuritishda va operativ boshqaruvda alohida mol-mulkka ega bo‘lgan hamda o‘z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o‘z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo‘la oladigan hamda ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudga da‘vogar va javobgar bo‘la oladigan tashkilotlar.

13.5. HUQUQIY LAYOQAT VA MUOMALA LAYOQATI

Huquqiy layoqat – bu shaxs tomonidan qonun bilan nazarda tutilgan subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarga ega bo‘lish layoqati.

Muomala layoqati – shaxsning huquq normalarida ko‘zda tutilgan huquq va majburiyatlarga ega bo‘lish, ularni o‘z harakatlari bilan amalga oshirish layoqati va yuridik imkoniyati.

Huquqiy layoqatning turlari – bu o‘z harakatlari bilan fuqarolik-huquqiy bitimlarda ishtirok qilish layoqati va delikt layoqati – sodir etilgan huquqbuzarlik uchun huquq normalarida ko‘zda tutilgan yuridik javobgarlik tortilish mumkinligi.

Huquqiy layoqat va muomala layoqatini farqlash, asosan, fuqarolik huquqi uchun xosdir, chunki fuqaroning huquqiy layoqati uning tug‘ilishi bilan va muomala layoqati – shaxs muayyan yoshga yetishi bilan boshlanadi.

Huquqiy munosabatlar obyektlari – bu huquqiy munosabat subyektlarining qiziqishlari, manfaatlari yoki himoya qilish uchun huquq va majburiyatlari qaratilgan narsa, ashyo yoxud qadriyatlar.

Huquqiy munosabat obyektlari bo‘lishi mumkin:

- moddiy qadriyatlar;
- nomoddiy qadriyatlar;
- ma'naviy ijod mahsullari;
- huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining faoliyati natijalari;
- qimmatbaho qog‘ozlar, hujjatlar va boshqalar.

Subyektiv huquq – huquq normalarida ko‘zda tutilgan huquqiy munosabat ishtirokchilarining mumkin bo‘ladigan doiradagi xulq-atvori bo‘lib, subyektning o‘z shaxsiy manfaatlarini qondirishiga imkon beradigan yuridik choralardir.

Yuridik majburiyat – huquqiy normalarda ko‘zda tutilgan, huquqiy munosabatlar ishtirokchilari tomonidan amal qilinishi zarur bo‘lgan huquqiy xatti-harakatlar doirasi.

Subyektiv huquqning quyidagi belgilari mavjud:

1. Subyektiv huquq – bu imkoniyat darajasidagi xulqning ko‘rinishi. Subyektiv huquq – bu mumkin bo‘lgan xulq, ya'ni uning tashuvchisi uchun har doim tanlash imkoniyati mavjud: ma'lum tartibda harakat qilish yoki qilmaslik;

2. Tahlil qilinayotgan huquqning mazmuni huquq normalari va yuridik faktlar tomonidan o‘rnatiladi;

3. Subyektiv huquqning amalga oshirilishi boshqa ikkinchi tomonning majburiyatlari bilan ta'minlanadi; ba'zi hollarda ikkinchi tomonning bu majburiyati subyektiv huquqni buzuvchi harakatlardan saqlanishini taqozo etsa, ba'zi hollarda esa aksincha, ya'ni u shaxs tomonidan olingan majburiyatlarini bajarilishini taqozo etadi;

4. Subyektiv huquq vakolatli shaxsga uning manfaatlarini qondirish uchun beriladi;

5. Subyektiv huquq nafaqat imkoniyatdan, balki vakolatli shaxsning yuridik yoki faktik xulqidan iborat bo‘ladi.

Subyektiv huquq – murakkab hodisa bo‘lib, o‘z ichiga bir qator huquqiy vakolatlarini qamrab oladi. Bularga:

- shaxsiy faktik harakatlarga nisbatan bo‘lgan huquq;
- yuridik harakatlarga nisbatan bo‘lgan huquq;
- talab qilish huquqi;
- kuch ishlatishga moyillik huquqi.

Subyektiv yuridik majburiyat – subyektning sodir etishi lozim bo‘lgan xatti-harakati turi va o‘lchovi.

Yuridik majburiyat – bu huquqiy munosabat ishtirokchilarining tegishli huquqiy normaga asosan o‘zlarining burchi bo‘lgan harakatni amalga oshirishlari va muayyan harakatlarni sodir etishdan o‘zlarini tiyishlari.

Yuridik majburiyatlarning quyidagi belgilari mavjud:

- zarur bo‘lgan choralar;

– huquq normalari talablariga ko‘ra yoki yuridik faktlar asosida o‘rnatiladi;

– majburiyat vakolatli tomonning manfaatlarini ko‘zlab o‘rnatiladi;

– majburiyat – nafaqat majburiy hol bo‘libgina qolmasdan, balki u majburiyat olgan shaxsning real faktik xulqidir;

– majburiyatga ega shaxsning oldida tanlash imkoniyati bo‘lmaydi. Yuridik majburiyatni bajarmaslik yoki uni to‘la bajarmaslik huquqni buzish hisoblanadi va davlat tomonidan choralar ko‘rishni taqozo etadi.

Yuridik majburiyatlar uchta asosiy shaklga ega:

– taqiqlangan harakatlardan o‘zini tutish;

– muayyan harakatlarni sodir etish;

– tashkiliy, mulkiy va shaxsiy xarakterga ega bo‘lgan huquqlardan chegaralanish.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy munosabatlarning qanday o‘ziga xos belgilari mavjudligini muhokama qiling.

2. Huquqiy munosabatlarning mazmunini va uning elementlarini muhokama eting.

3. Huquqiy munosabatlarning o‘z mazmuniga ko‘ra turlarini muhokama qiling

4. Huquqiy munosabatlarning huquq obyektini, huquq subyekti, yuridik faktlar (harakat va hodisalar), subyektiv huquq va yuridik majburiyat elementlarini izohlang.

5. Huquqiy prezumpsiyaning o‘ziga xos xususiyatlarini muhokama qiling.

14-MAVZU. HUQUQNI AMALGA OSHIRISH

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqni amalga oshirish tushunchasi va shakllari.
2. Huquq normasini qo‘llash – huquqni amalga oshirishning muhim shakli sifatida.
3. Huquq normalarini qo‘llash jarayoni bosqichlari.
4. Huquqni qo‘llash hujjatlari tushunchasi, xususiyati va turlari.
5. Huquqni qo‘llash hujjatlarining normativ-huquqiy hujjatlardan farqlari.
6. Huquqdagi bo‘shliqlar va ularni bartaraf qilish yo‘llari.
7. Huquq analogiyasi va qonun analogiyasi.
8. Qonun hujjatlari o‘rtasidagi kolliziyalar va ularni hal etish usullari.

14.1. HUQUQNI AMALGA OSHIRISH TUSHUNCHASI VA SHAKLLARI

Huquq normalari hayotda amalga oshirilsagina, u mazmun kasb etadi va jamiyat uchun ahamiyatga ega bo‘ladi. Agarda huquq ijtimoiy voqeyelikda namoyon bo‘lmasa, o‘z funksiyalarini to‘laqonli ravishda bajara olmaydi.

Amalga oshirish so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib (“gealis”), “moddiylashtirish” va tatbiq etish ma’nosini anglatadi. Hozirgi paytda realizatsiya qilish biron-bir rejani, dasturni, loyihani amalga oshirish degan ma’noni anglatadi. Huquq nomoddiy ko‘rinishga ega bo‘lsa ham, u kishilarning faoliyatlarida, faol xulqi va yurish-turishlarida, ularning moddiy va ma’naviy qadriyatlardan foydalanganlarida tatbiq etilib moddiylashadi.

Huquqni amalga oshirish – bu davlat tomonidan yuridik jihatdan mustahkamlangan va kafolatlangan imkoniyatlarning amalga oshirilishi bo‘lib, huquq normalarini kishilar va ularning tashkilotlari faolivatida havotea tathia etilishidir.

Huquq prinsiplari va normalari faqat hayotga tatbiq etilgan, huquq subyektlari harakatlarida amalga oshgan taqdirdagina huquq oliy ijtimoiy qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi. Zero, huquqiy jamiyatda har

bir fuqaro, davlat organi va mansabdor shaxs huquqqa rioya etish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Huquqni amalga oshirish shakllari.

Huquqni amalga oshirishning normativ-huquqiy hujjatlarda ko'rsatilgan qoidalarni qo'llanish darajasiga ko'ra:

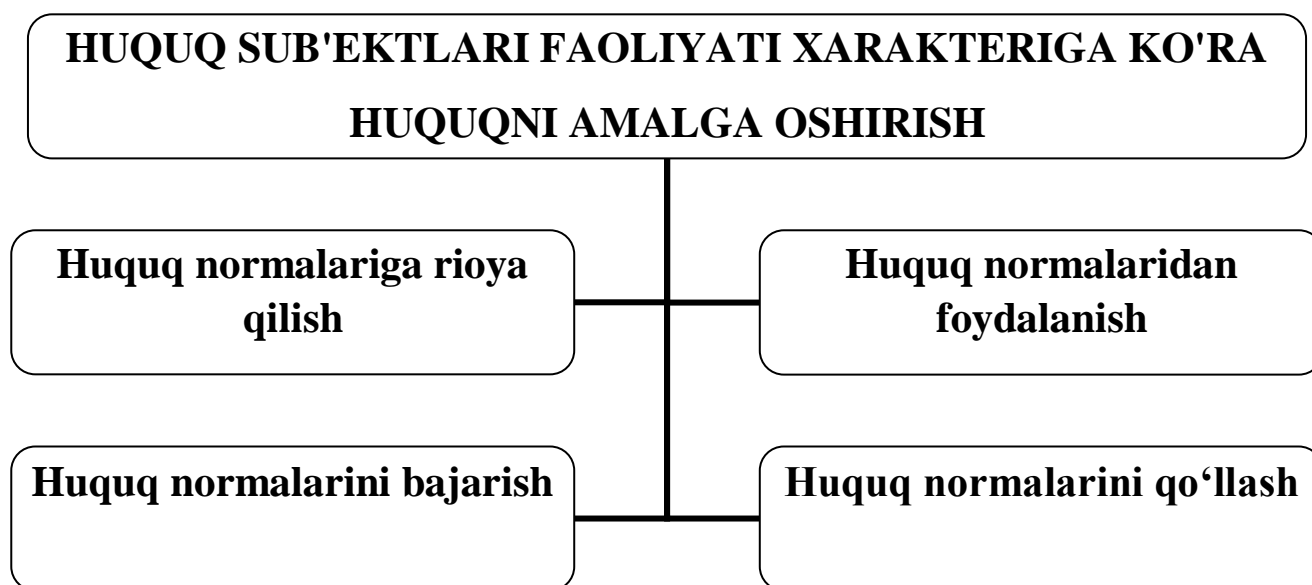
huquqiy faoliyat davomida amalga oshiriladigan umumiy vazifalar va tamoyillar o'z ifodasini topgan qonunlar hamda moddalarning muqaddimalarida ko'zda tutilgan umumiy ko'rsatmalarni tatbiq etish;

huquq subyektlarining huquqiy maqomini va vakolatlar doirasini o'rnatuvchi umumiy normalarni tatbiq etish;

muayyan huquqiy munosabatlarga oid huquq normalarini tatbiq etish.

Huquqni amalga oshirish subyektlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- individual;
- jamoa tomonidan.



Huquq normalariga rioya qilish. Huquq subyektlarining muayyan huquq normalariga rioya etishlari orqali taqiqlovchi normalar amalga oshiriladi. Huquq normalarini amalga oshirishning mazkur shakli mazmuni shundaki, bunda huquq subyekti qonunchilik bilan taqiqlangan harakatlarni sodir etishdan o'zini tiyib turadi. Masalan, yo'l harakati qoidalariga amal qilgan holda svetoforning qizil chirog'idan o'tmaslik.

Huquq normalarini bajarish. Huquqni amalga oshirishning ushbu shakli huquq subyektlaridan majburiy ko'rsatmalarni hayotga joriy etish bilan bog'liq faol harakatlarni talab qiladi. Masalan, fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lashga majburdir.

Huquq normalaridan foydalanish. Huquqdan foydalanish huquq subyektlarining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan huquqlarni amalga oshirishga qaratilgan faoliyatidir. Ayni paytda huquq subyektlari o'zlarining irodasi bo'yicha belgilangan huquqlardan ixtiyoriy ravishda foydalanadi. Masalan, fuqarolar kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish huquqiga egadir.

Huquq normalarini qo'llash. Huquq normalarini qo'llash vakolatli davlat organi yoki mansabdor shaxslar tomonidan muayyan huquqiy vaziyatlar uchun individual aniq ko'rsatma (qaror, buyruq, farmoyish) chiqarish orqali huquq normalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyatdir. Masalan, muayyan shaxsni ishga qabul qilish to'g'risida buyruq, sudning hal qiluv qarori, hukmi.

14.3. HUQUQ NORMASINI QO'LLASH – HUQUQNI AMALGA OSHIRISHNING MUHIM SHAKLI SIFATIDA

Huquqni qo'llash – *huquq normalari talabini amalga oshirishning asosiy shakllaridan biridir. Huquqni qo'llash faoliyati huquq normasini to'la-to'kis tatbiq etish uchun vakolatli organ yoki mansabdor shaxsning aralashuvi talab etilgan hollarda zaruriyatga aylanadi. Huquqni qo'llash faoliyati hokimiyat xarakteriga ega. Unda qaror (ya'ni huquqni qo'llash hujjati) tegishli organning irodasi mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.*

Huquqni qo'llash belgilari:

- 1) davlat hokimiyati funksiyasini qo'llash vakolatiga ega bo'lgan organlar yoki mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi;
- 2) individual xarakterga ega;
- 3) muayyan huquqiy oqibatlarini – subyektiv huquq, majburiyatlar, javobgarlikni o'rnatishga yo'naltirilgan bo'ladi;

- 4) maxsus belgilangan protsessual shakllarda amalga oshiriladi;
- 5) individual xarakterga ega bo'lgan yuridik qaror chiqarish bilan yakunlanadi.

14.4. HUQUQ NORMALARINI QO'LLASH JARAYONI BOSQICHLARI

Huquqni qo'llash jarayoni o'z ichiga quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

- 1) huquq normalari bilan tartibga solinishi lozim bo'lgan yuridik ishning faktik tomonini o'rganish va o'rnatish;
- 2) ko'rilayotgan yuridik ishga mos keladigan huquq normasini tanlab olish;
- 3) ko'rilayotgan yuridik ishga mos keladigan huquq normasining mazmunini aniqlash va uni sharhlash;
- 4) ko'rilayotgan masalaga oid tanlab olingan huquq normasini qo'llashga qaratilgan akt chiqarish;
- 5) huquqni qo'llash akti chiqarilgandan so'ng uning bajarilishini ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rish;
- 6) huquqni qo'llash aktining amalda bajarilishini tekshirish va uning ustidan nazorat o'rnatish.

14.5. HUQUQNI QO'LLASH AKTLARI TUSHUNCHASI, XUSUSIYATI VA TURLARI

Huquqni qo'llash akti – bu yuridik ish bo'yicha muayyan shaxs(lar)ning huquqlarini, majburiyatlarini va u(lar)ning yuridik javobgarlik darajasini belgilovchi, yuridik faktlar va huquq normalariga asoslanib vakolatli organ yoki mansabdor shaxs tomonidan chiqariladigan huquqiy akt.

Yuridik ishni hal etish huquq ijodkorligi hujjatlariga nisbatan bo'ysunuvchi maqomga ega bo'lgan huquqni qo'llash aktlarida qayd etiladi. Ular huquq normalariga asoslanadi hamda normativ-huquqiy

hujjatlarni amalga oshirish jarayoniga individual normativ ta'sirini o'tkazish maqsadini ko'zlaydi.

Huquqni qo'llash aktlarining xususiyatlari:

- vakolatli organlar va mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilishi;
- aktlar qat'iy individuallashtirilganligi, ularning muayyan shaxs va vaziyatlarga nisbatan qaratilganligi;
- davlat tomonidan ta'minlanishi;
- huquqni qo'llash aktlarining bir marotaba qo'llanilishi va shu bilan o'z vazifasini tamomlashi (ya'ni uning o'z kuchini yo'qotishi).

Huquqni qo'llash aktlarining turlari:

- parlament aktlari;
- davlat boshlig'i aktlari;
- ijro hokimiyati organlarining aktlari;
- sud hokimiyati organlarining aktlari;
- mahalliy vakillik hokimiyat organlarining aktlari;
- korxonalar, tashkilotlar, muassasalar rahbarlarining aktlari.

Huquqni qo'llash aktlari **asoslantirilganlik, qonuniylik va maqsadga muvofiqlik** tamoyillari talablariga javob berishi lozim.

14.6. HUQUQDAGI BO'SHLIQLAR VA ULARNI BARTARAF QILISH YO'LLARI

Davlat va huquq hodisalari jamiyatdagi boshqa voqeyeliklar bilan birgalikda doimo rivojlanishda bo'ladi. Binobarin, jamiyat hayotiga ta'sir qiluvchi omillar natijasida ijtimoiy munosabatlar murakkablashib boradi. Bu esa huquq ijodkorining huquq tizimini mazkur jarayonga mos ravishda muntazam shakllantirib va takomillashtirib borishini talab etadi. Huquq normalari mavjud va kelgusi ijtimoiy munosabatlarni qanchalik e'tiborga olgan holda yaratilmasin, bunda jamiyatdagi barcha o'zgarishlarning doirasini qamrab olish imkoniyati mavjud emas.

Huquqdagi bo'shliq – bu huquqiy doiradagi ijtimoiy munosabatlarning amaldagi qonunchilikda huquq normalari bilan qisman yoki to'liq tartibga solinmaganligi. Huquqdagi bo'shliqni to'ldirish usullari: yangi normativ-huquqiy hujjatlarni yaratish; huquq yoki qonun analogiyasini qo'llash.

Milliy qonunchilikda qonun hujjatlarida bo'shliq mavjud bo'lsa, qonun yoki huquq analogiyasi qo'llanilishi mumkinligi belgilab qo'yilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 5-moddasiga asosan fuqarolik huquqiy munosabatlari qonun hujjatlari yoki taraflarning kelishuvi bilan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining o'xshash munosabatlarni tartibga soluvchi normasi qo'llaniladi (qonun o'xshashligi). Agar qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuni (huquq o'xshashligi)ga hamda odillik, oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi.

14.7. HUQUQ ANALOGIYASI VA QONUN ANALOGIYASI

Huquq analogiyasi – bu muayyan yuridik ish (munosabat)ni huquqning asosiy tamoyillari va ma'nosidan kelib chiqqan holda ko'rib hal etish.

Qonun analogiyasi – bu o'z ahamiyati va harakatlariga ko'ra o'xshash bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni (o'zini emas) tartibga solishga qaratilgan muayyan yuridik ishni huquq normalari asosida hal etish.

Huquqni qo'llash subyektlari qonun va huquq analogiyasidan foydalanishda quyidagi bir qator talablarga rioya qilishlari lozim:

birinchidan, ko'rib chiqilayotgan ish (munosabat) huquqiy tartibga solish doirasida bo'lishi va uning huquqiy hal etilishining talab qilinishi;

ikkinchidan, qonun hujjatlarida tegishli huquq normasining mavjud emasligi;

uchinchidan, qonun hujjatlarida o'xshash vaziyatlarni tartibga soluvchi normalarni topish va shu asosda ishni hal etish (qonun analogiyasi), agar bunday norma mavjud bo'lmagan holatlarda huquqning umumiy tamoyillariga asoslanib ishni hal etish (huquq analogiyasi);

to'rtinchidan, ish bo'yicha chiqarilgan huquqni qo'llash hujjatida tegishli vaziyat yuzasidan qonun yoki huquq analogiyasini qo'llash zaruratini asoslantirgan holda tushuntirish berish.

14.9. QONUN HUJJATLARI O‘RTASIDAGI KOLLIZIYALAR VA ULARNI HAL ETISH USULLARI

Davlat ijtimoiy hayotning muhim sohalariga huquqiy ta'sir o'tkazish, ya'ni ushbu sohalar doirasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solish orqali kelib chiqishi mumkin bo'lgan turli xil ziddiyatli holat va bo'shliqlarning oldini olib boradi.

Huquq nazariyasida “**kolliziya**” atamasi huquq normalari o'rtasidagi nomuvofiqlik, tafovut va ziddiyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalar – bu muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar o'rtasidagi tafovut, qarama-qarshilik, nomuvofiqlik va ziddiyatlardir.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalar huquqni tushunishda turli xil yondashuvlar, qarashlarning mavjudligida va milliy huquq tizim doirasidagi turli normalarning to'qnashuvida yuzaga keladi.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalarning belgilari:

- jamiyat ijtimoiy rivojlanishida obyektiv tarzda yuzaga keladigan qarama-qarshilik va ziddiyatlar bilan bog'liq;
- o'zining formal xarakterga egaligi;
- muayyan turdagi ijtimoiy munosabatlarning bir qator huquq normalari bilan tartibga solingan holdagina yuzaga kelishi;
- huquq subyektlarining o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi va boshqalar.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalarning kelib chiqishiga quyidagi omillarni sabab sifatida ko'rsatish mumkin:

Birinchidan, obyektiv, ya'ni ijtimoiy munosabatlarning doimiy tarzda rivojlanib va o'zgarib borishi natijasida yuzaga keladi. Bunda huquq ijodkori doim ham tegishli o'zgarishlarga mos ravishda huquq normalarini shakllantirib borishga ulgurmasligi mumkin. Ikkinchidan, subyektiv, ya'ni yetarli tarzda huquqiy madaniyat, demokratik an'analar va tajribaning mavjud emasligi; qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning sifat darajasi pastligi; huquqdagi bo'shliqlarning mavjudligi; huquq ijodkorligi jarayonining lozim darajada muvofiqlashmaganligi; normativ-huquqiy hujjatlarning qat'iy va to'liq

tizimlashtirilmaganligi; tegishli davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatidagi kamchiliklar; byurokratizm va boshqa omillarda yuzaga kelishi mumkin.

Qonun hujjatlari o'rtasidagi kolliziyalarning Konstitutsiya va boshqa qonun hujjatlari, qonunlar va qonunosti hujjatlari, bir organ tomonidan qabul qilingan turli hujjatlar, turli xil organlar tomonidan qabul qilingan hujjatlar hamda umumiy va maxsus hujjatlar o'rtasida yuzaga keladigan turlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Tegishli adabiyotlar va mavjud amaliyotni tahlil qilish orqali qonunchilikdagi kolliziyalarni bartaraf etishning quyidagi usullarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- ziddiyatli hujjatlar o'rniga yangi normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish;
- ziddiyatli normativ-huquqiy hujjatlardan bittasini bekor qilish;
- joriy hujjatga o'zgartirish va aniqlik kiritish;
- kollizion norma va tamoyillarni ishlab chiqish;
- kollizion holatlarda yuzaga keladigan bahslarni sud tartibida ko'rib chiqish (Konstitutsiyaviy sud, Oliy sud);
- huquq normalari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida mazkur normalarni sharhlash;
- huquq normalarini uyg'unlashtirish va qonunchilikni tizimlashtirish va boshqalar.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqni amalga oshirish shakllari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini yoritib bering.
2. Huquqni qo'llash aktlarining turlarini va o'ziga xos xususiyatlarini izohlang.
3. Huquqni qo'llash jarayoni o'z ichiga qanday bosqichlarni qamrab olishini muhokama qiling.
4. Huquqni qo'llash – huquqni amalga oshirish shakli sifatidagi xususiyatlarini yoritib bering.
5. Qonundagi kolliziyalar tushunchasi, sabablari va bartaraf etish yo'llarini muhokama qiling.

15-MAVZU. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquq normalarini sharhlash tushunchasi va turlari.
2. Rasmiy va norasmiy sharhlash.
3. Huquq normalarini sharhlash usullari.
4. Huquq normalarini hajmiga ko‘ra sharhlash.
5. Huquq normalarini sharhlash hujjatlari.

15.1. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH TUSHUNCHASI

Huquqni sharhlash maxsus yuridik kategoriya sifatida o‘zining alohida mazmun va mohiyatiga ega. Amaliyotda huquq normalarining to‘g‘ri tatbiq etilishi uchun ularni sharhlash zarur bo‘ladi. Shu asosda huquq normalarining matndagi ifodasi bilan qo‘llanilayotgan ijtimoiy munosabat mazmun-mohiyatining bir-biriga mos kelishi aniqlanadi.

Huquqni sharhlash jarayonidagi muhim jihat bu muayyan normaning matni hisoblanadi. Chunki aynan unda nafaqat qonun chiqaruvchining, balki davlatning obyektiv ravishda normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan irodasi ifodalanadi.

Huquq normalarini sharhlash – bu huquq normalarining maqsadi, mazmun va mohiyatini aniqlash hamda tushuntirishga yo‘naltirilgan faolivat.

Sharhlash – muayyan faoliyat, jarayon (aqliy-irodaviy, tashkiliy) bo‘lib, u o‘z ichiga ikkita mustaqil jihatni, ya‘ni **anglab olish** (o‘zi uchun) va **tushuntirishni** (boshqalar uchun) qamrab oladi.

Huquq normalarini sharhlash quyidagi bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

birinchidan, mazkur faoliyat natijasida har qanday yozma manbalarning emas, balki huquq normalarining mazmun va mohiyati sharhlanadi;

ikkinchidan, huquq normalarini sharhlash huquqiy tartibga solishning zaruriy sharti sifatida maydonga chiqadi;

uchinchidan, qonunda belgilangan hollarda mazkur faoliyat vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi;

to‘rtinchidan, sharhlash natijalariga majburiylik tusi beriladigan bo‘lsa, maxsus huquqiy (sharhlash) hujjatlar bilan mustahkamlab qo‘yiladi.

15.2. RASMIY VA NORASMIY SHARHLASH

Normativ-huquqiy hujjatlarda aks etgan huquq normalarining ruhi bilan uni ifoda etish usuli va shakli o‘rtasida to‘la uyg‘unlikka doimo ham erishib bo‘lmaydi. Bunday holatlarda yuzaga kelgan tafovutlarni hal etish asosan sharhlash usuli orqali amalga oshiriladi. Tushuntirish natijasida kelib chiqadigan yuridik oqibatlariga ko‘ra sharhlashni rasmiy va norasmiy turlarga ajratish mumkin.

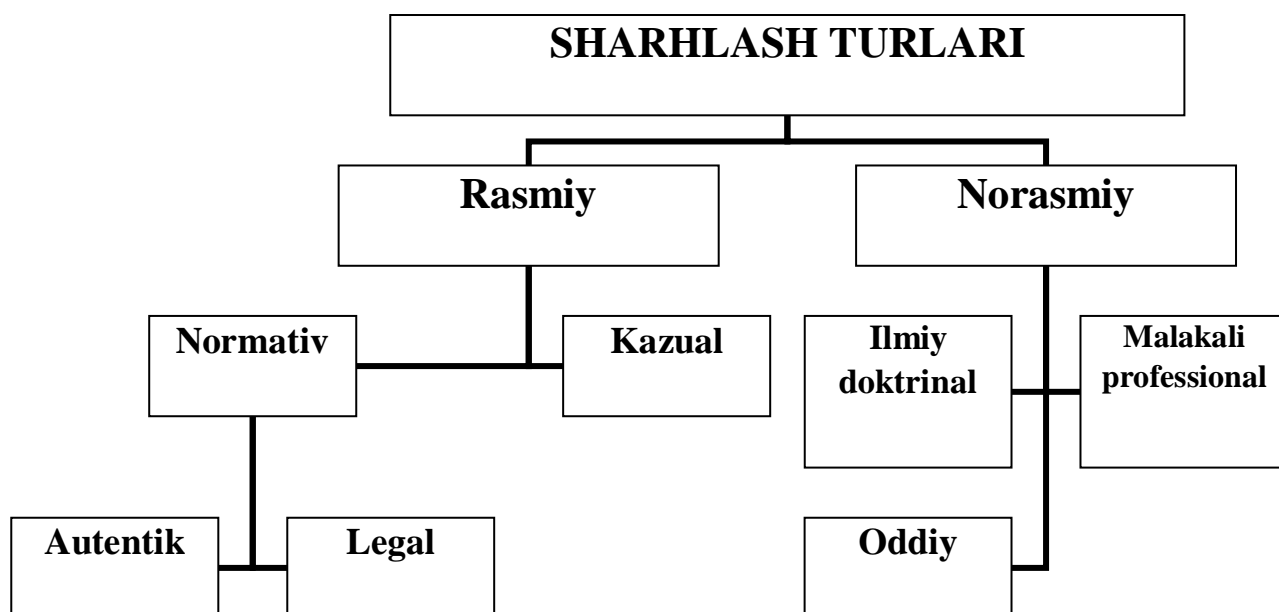
Rasmiy sharhlash vakolatli subyektlar, ya'ni davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan amalga oshiriladi, u maxsus hujjatlar bilan mustahkamlanadi va huquq subyektlari uchun majburiy xarakterga ega bo‘ladi. Sharhlashning bunday turi yuridik ahmiyatga ega bo‘ladi va tegishli huquqiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Mazkur sharhlash, o‘z navbatida, huquqni amalga oshiruvchilarni huquq normalarini bir xil ma'noda tushunish va aynan qo‘llashga yo‘naltiradi.

O‘zbekiston Respublikasining **“Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonuni** 43-moddasiga ko‘ra normativ-huquqiy hujjatlarni rasmiy sharhlash normativ-huquqiy hujjatda noaniqliklar topilgan, u amaliyotda noto‘g‘ri yoki ziddiyatli tarzda qo‘llanilgan taqdirda amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari normalariga rasmiy sharhni O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi beradi. Qonun osti hujjatlari normalariga rasmiy sharhni ularni qabul qilgan organlar beradi. Normativ-huquqiy hujjatlarni rasmiy sharhlash jarayonida ularga normalarni aniqlashtirishga qaratilgan tuzatishlar, o‘zgartirishlar, qo‘shimchalar kiritilishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Normativ sharhlash keng doiradagi shaxs va hodisalarga qaratiladi. Bunday sharhlash huquq ijodkorligi subyektlari tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Normativ sharhlashning quyidagi turlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin:

autentik sharhlash (aktini chiqargan organ tomonidan amalga oshiriladi);

legal sharhlash (vakolatli subyekt tomonidan beriladi).



Kazual sharhlash ham rasmiy hisoblansada, u umummajburiy xarakterga ega bo‘lmaydi va muayyan hodisaga nisbatan huquq normasini qo‘llash jarayonida amalga oshiriladi. U aniq bir ishni vakolatli organ tomonidan ko‘rib chiqilayotgan paytda beriladi va qoida tariqasida aynan ushbu ish uchun majburiy xarakterga ega bo‘ladi.

Norasmiy sharhlash o‘z vazifasiga ko‘ra bevosita huquq normalarini sharhlash vakolatiga ega bo‘lmagan subyektlar tomonidan amalga oshiriladi. Bunday subyektlar sifatida ilmiy muassasalar, olimlar, nodavlat tashkilotlari, amaliyot xodimlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin. Ular huquq normalarini tushuntirishni tavsiya va maslahat berish kabi shakllarda amalga oshiradi. Tushuntirishning bunday turi yuridik jihatdan majburiy ahamiyatga ega bo‘lmaydi.

Norasmiy sharhlashning **ilmiy (doktrinal)**, **malakali (professional)** va **oddiy** ko‘rinishlari mavjud.

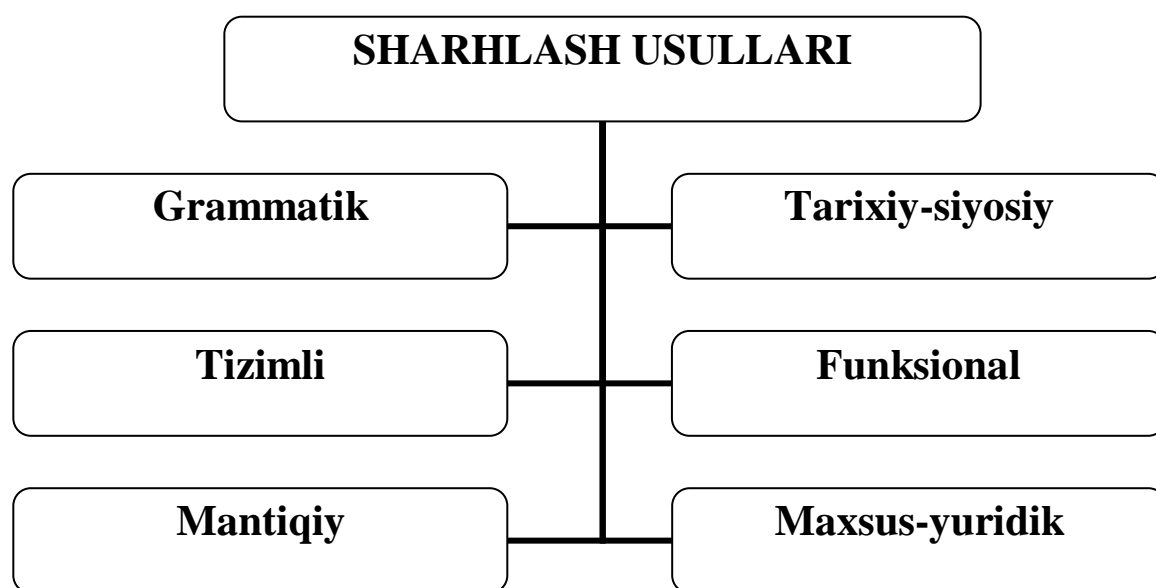
Ilmiy (doktrinal) sharhlash – bu huquq sohasidagi mutaxassislar, olimlar tomonidan amalga oshiriladigan va ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan norasmiy sharhlash turi. Nazariy sharhlash huquqshunos olimlarning maqolalari, monografiyalari va boshqa ishlarida o‘z aksini topadi. Bunday sharhlashning o‘ziga xos xususiyati sifatida ilmiy yondashuvga asoslanganligini ko‘rsatish mumkin. Amaliyotchi yuristlar uchun majburiy bo‘lmaganiga qaramay bunday sharhlash huquq normalarini tushunish va qo‘llashda, bir xillikni ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Malakali (professional) sharhlash – bu amaliyotchi yuristlar (advokat, prokuror, sudya va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladigan sharhlash turi.

Oddiy sharhlash – maxsus huquqiy bilimga ega bo‘lmagan har qanday shaxs tomonidan huquqni anglash va tushuntirish.

15.3. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH USULLARI

Huquq normasini sharhlash usullari – bu huquq normasining mazmuni va mohiyati hamda unda aks etgan huquq ijodkorining irodasini anglash imkonini beradigan usul va vositalar majmuidir.



Grammatik usul – bu normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuni va matnini til qoidalariga asosan tahlil qilib berishdir. Sharhlashning bunday usuli orqali qo‘llaniladigan alohida iboralarning ahamiyati hamda tushunchalar mazmuni aniqlanadi. Bunda, eng avvalo, qonunshunos ushbu tushunchalarga qanday mazmun baxsh etganligini aniqlash muhimdir.

Tizimli sharhlash usulida muayyan ijtimoiy munosabatni tartibga soluvchi huquq normasi aniq bir hujjat doirasi bilan cheklanilmaydi. Bunda tegishli munosabatni tartibga soluvchi barcha normativ-huquqiy hujjatlar doirasi mazmunan sharhlanadi.

Normativ-huquqiy hujjat, eng avvalo, mantiqiy muntazamlikka asoslangan holda bir-biriga bog‘liq va har biri oldingi normaning mazmunidan kelib chiqadigan normalar tizimidan iborat bo‘lishi lozim.

Boshqacha qilib aytganda, har bir norma qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat – yaxlit bir tizimning mustaqil, biroq o‘zigacha va o‘zidan keyingi normalarga mazmunan bog‘liq birligi sifatida joylashishi zarur.

Tizimli sharhlash usulida huquq normasining ma'no va mazmuni uning normativ-huquqiy hujjatdagi, huquq normasi, huquq instituti, huquq sohasi va butun huquq tizimidagi o‘rni va roli, o‘zaro nisbati orqali aniqlanadi. Tizimli sharhlash yordamida normalar va hujjatlar o‘rtasida mavjud bo‘lgan tafovut, ziddiyat, nomuvofiqlik va qarama-qarshiliklar, bo‘shliqlar aniqlanadi. Bunday sharhlash natijasida rasman bekor qilinmagan, biroq amalda boshqalari bilan almashtirilganligi sababli ahamiyatsiz, foydalanilmay qolgan huquq normalari ham aniqlanadi.

Tizimli sharhlash jarayonida ayrim qonunlarda uchraydigan “qonunchilikka asosan”, “qonun hujjatlarida belgilangan tartibda”, “qonun hujjatlariga muvofiq” degan jumalarning mazmun-mohiyati ham ochib berilishi lozim. Chunki bularning mavjudligi muayyan ijtimoiy munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi oxirigacha tugallanmaganligidan va ushbu havolaki normalarning huquqiy ahamiyatga ega emasligidan dalolat beradi. Bu esa huquq normasini ijtimoiy munosabatga to‘g‘ri tatbiq etish va sharhlashda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Shu bois qonun hujjatlarida huquqiy munosabatlar yuzasidan xulq-atvorning qanday bo‘lishi to‘g‘risidagi qoidalar aniq, qat'iy va to‘liq berilishi maqsadga muvofiq.

Mantiqiy usul – bu normativ-huquqiy hujjatlarni mantiq fanining qoidalari asosida sharhlashdir. Mantiqiy sharhlash qonun va normadagi so‘zlarning tom ma'nosini aniqlashga emas, balki qonunshunos ifodalab bermoqchi bo‘lgan va aniq so‘z shaklida ko‘rsatib qo‘yilmagan qoidaning mohiyatini aniqlashga xizmat qiladi. Mantiqiy sharhlash orqali qonunning ikki xil talqin qilinishi kelib chiqishi mumkin. Ularning birinchisi qonunning asl mohiyati bo‘lsa, ikkinchisi esa mantiqiy sharhlash orqali aniqlangan mohiyat. Mantiqiy sharhlash usulini faqat bitta qonunni sharhlash uchungina emas, balki qonunlar tizimini sharhlash va u orqali ma'lum bir xulosaga kelish uchun ham qo‘llash mumkin.

Tarixiy-siyosiy usul – huquq normasini qabul qilish jarayonidagi muayyan tarixiy va siyosiy shart-sharoitlarni tahlil qilish yordamida sharhlash. Bu normativ-huquqiy hujjatni qabul qilish maqsadini, uning

vujudga kelishiga sabab bo'lgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat, joyi, vaqti va normativ-huquqiy hujjatni qo'llash amaliyotini aniqlab olishni taqozo etadi.

Tarixiy-siyosiy sharhlar davlat manfaatlarini va ularni himoya qilish bilan uzviy bog'liq. Qonunchilikning siyosiy maqsadini tushunish, uning tarixini bilish ishning sifatli va bir maqsadga qaratilgan bo'lishiga yordam beradi.

Funksional usul – huquq normasi tatbiq etiladigan shart-sharoit va omillarga asoslanib qilinadigan sharhlar. Muayyan holatlarda huquq normasi mazmunini aniqlash uchun faqat uning rasmiy tahlili va uni amalga oshirishning umumiy shartlarini e'tiborga olishning o'zi yetarli emas. Bunda sharhlar amalga oshiruvchi subyekt norma amalga oshiriladigan shart-sharoitlar va omillarni ham hisobga olishi lozim. Eng avvalo, bu baho beruvchi deb nomlanadigan atamalar (“uzrli sabablar”, “jiddiy zarar”, “katta ziyon”, “oxirgi zarurat”)ga taalluqli. Joyi, vaqti va boshqa omillarni hisobga olib, bir xil holatlar uzrli yoki uzrsiz deb, jiddiy yoki yengil deb e'tirof etilishi mumkin va hokazo. Ba'zi holatlarda huquq ijodkori muayyan sharoitlarni hisobga olish vazifasini yuklaydi, ya'ni funksional sharhlariga murojaat etishga majbur qiladi. Jumladan, ma'naviy zarar hajmini belgilashda adolat va oqillik talablari, shuningdek ma'naviy zarar keltirgan daliliy holatlar e'tiborga olinishi lozim.

Maxsus-yuridik usul – maxsus yuridik bilimlar asosida qonunchilikda qo'llanilgan yuridik terminlarning mazmunini tushuntirib berish.

15.4. HUQUQ NORMALARINI HAJMIGA KO'RA SHARHLASH

Huquqni amalga oshirish jarayonida shunday holatlar uchraydiki, bunda huquq normasini sharhlovchi subyekt bir qarashda qonun matnidan kelib chiqadigan normaning haqiqiy mazmunini mumkin bo'lganidan yo torroq, yoki aksincha kengroq tushunish lozim bo'ladigan vaziyat bilan to'qnashadi. Shu bois huquq normalarini aynan, kengaytirilgan va cheklangan sharhlar zarurati tug'iladi.

Huquq normalarini aynan sharhlar sharhlanayotgan huquq normasi ma'nosini tushunish huquq manbai matniga to'liq mos kelishida

o‘z ifodasini topadi. Bunday sharhlashning natijasi huquqiy ko‘rsatmaning so‘zlardagi ifodasiga to‘liq mos keladi. Ya'ni qonun shakli bilan uning mazmuni bir-biriga to‘g‘ri kelganligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Kengaytirilgan sharhlash huquq normasi ma'nosi uning matndagi ifodasidan kengroq bo‘lgan holatlarda amalga oshiriladi. Kengaytirilgan sharhlashni talab qiluvchi holatlar ro‘yxatida ko‘pincha “va hokazo”, “va boshqalar” degan so‘zlar uchraydi.

Cheklangan sharhlashda huquq normasining so‘zda ifodalangan va rasmiylashtirilgan ma'nosi uning mantiqiy ma'nosi va mazmunidan keng bo‘lgan hollarda qo‘llaniladi. Ayrim hollarda huquq normasining mazmuni uning matndagi ifodasidan torroq bo‘lishi mumkin.

15.5. HUQUQ NORMALARINI SHARHLASH HUJJATLARI

Huquq normalarini sharhlash maxsus faoliyat bo‘lib, u rasmiy ko‘rinishga ega bo‘lishi, shuningdek hujjatlar matni shaklida ifodalanishi mumkin. Bunday hujjatlar rasmiy hujjat bo‘lib, ular vakolatli davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan qabul qilinadi. Ushbu hujjatlar huquq normalarining mazmunini to‘g‘ri va aniq shaklda o‘rnatishga qaratilgan bo‘ladi.

Huquq normalarini sharhlash hujjatlari huquqiy hujjatlarning bir turi bo‘lib, u quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

1) u yangi huquq normalarini yaratmaydi, ularni bekor qilmaydi va amaldagi huquq normalariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritmaydi;

2) mazkur hujjatlar amaldagi huquq normalarini aniqlashtiradi, ularni qanday tushunish va qo‘llash lozimligini ko‘rsatib beradi;

3) ushbu hujjatlar mustaqil ahamiyatga ega bo‘lmasdan, balki o‘zi sharhlayotgan huquq normalari bilan birgalikda amalda bo‘ladi;

4) mazkur hujjatlar sharhlanayotgan huquq normalari bilan tartibga solinadigan subyektlar xatti-harakatlariga emas, balki ularni qo‘llayotgan organlarga qaratilgan bo‘ladi;

5) huquq normalarini rasmiy sharhlash aktlari majburiy xarakterga ega bo‘ladi, chunki ularni qabul qilgan davlat organlari va mansabdor shaxslar davlat hokimiyati vakolatiga ega va boshqalar.

Huquq normalarini sharhlash hujjatlarini quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- huquq sohalari bo'yicha (konstitutsiyaviy-huquqiy, jinoyat huquqiy, ma'muriy-huquqiy);
- qabul qilgan subyektga ko'ra (autentik, ya'ni huquq normasini qabul qilgan organning o'zi tomonidan va legal, ya'ni vakolat berilgan subyekt tomonidan. Masalan, qonun normalarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tomonidan sharhlanishi);
- ifoda etish shakliga ko'ra (yozma shakldagi huquqni sharhlash aktlari muayyan rasmiy rekvizitlarga ega bo'ladi);
- yuridik ahamiyati bo'yicha (normativ sharhlash aktlari va kazual holatlarga nisbatan chiqariladigan sharhlash hujjatlari) va boshqalar.

Nazorat uchun savollar

1. Huquq normalarini hajmiga ko'ra sharhlashga izoh bering.
2. Huquq normalarini sharhlashning amaliy ahamiyatini izohlang.
3. Huquq normalarining tizimli usulda sharhlashning xususiyatlarini va ijobiy tomonlarini muhokama qiling.
4. Huquqni sharhlashning obyektiv zaruriyati nimalarda ko'rinadi? Fikringizni asoslang.
5. Huquqni sharhlash usullari va uning turlarini atroflicha tavsiflab bering.

16-MAVZU. HUQUQIY XULQ-ATVOR. HUQUQBUZARLIK VA YURIDIK JAVOGBARLIK

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqiy xulq-atvor tushunchasi va turlari.
2. Huquqbuzarlik tushunchasi, belgilari va turlari.
3. Huquqbuzarlikning yuridik tarkibi.
4. Yuridik javobgarlik: tushunchasi, belgisi, turlari.
5. Yuridik javobgarlik maqsadi, funksiyalari va prinsiplari.
6. Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar.
7. O‘zbekiston Respublikasida yuridik javobgarlikni liberallashtirish borasidagi sud-huquq islohotlari.

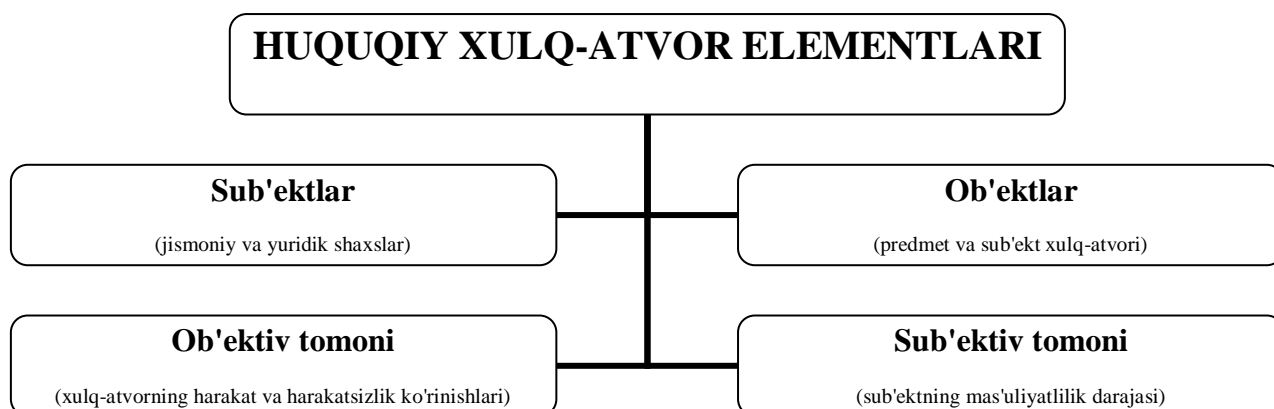
16.1. HUQUQIY XULQ-ATVOR TUSHUNCHASI VA TURLARI

Shaxs xulq-atvori, xatti-harakatlari nihoyatda rang-barang. Ular turli sabab va maqsadlardan kelib chiqadi, har xil ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Shaxsning huquq normalari bilan tartibga solinadigan huquqiy xulq-atvori, xatti-harakati o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Shaxsning huquqiy xulq-atvori – bu shaxs tomonidan huquq normalariga mos keladigan xatti-harakatlarning amalga oshirilishidir. Yana bu qonunga itoat etuvchi xatti-harakat hamdir.

Huquqiy xulq-atvor – bu huquq normalariga mos keladigan, yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradigan, ijtimoiy foydali ahamiyatga ega bo‘lgan, huquq sub'ektlarining ongli ravishdagi xulqidir.

Huquq nuqtai nazaridan xulq-atvor huquqqa mos keluvchi, yuridik betaraf va huquqqa zid keluvchi bo‘lishi mumkin.



Huquqiy xulq-atvorning quyidagi uch ko‘rinishi mavjud:

1. Faol huquqiy xulq-atvor.
2. Odatiy huquqiy xulq-atvor.
3. Passiv (sust) huquqiy xulq-atvor.

Faol huquqiy xulq atvor – bu shaxsning tashabbuskorlik bilan amalga oshiradigan ma'lum maqsadga qaratilgan qonunga mos faoliyati. Huquqiy faollikni namoyon etish shakllari turli xil bo‘lib, huquq subyektlarining o‘z vazifalariga munosabatlarida, fuqarolik jamiyati institutlarini shakllanishida hamda ularning faoliyatida ishtirok etishlarida, norma ijodkorligi jarayonida qatnashishlarida, davlat tuzilmalari bilan hamkorlik qilishlarida va boshqalarda ko‘rinadi.

Odatdagi huquqiy xulq-atvor – bu kundalik hayotda kishilarning huquq normalariga mos keladigan xulqi bo‘lib, bu xulq doirasida fuqarolar o‘zlarining huquqiy majburiyatlarinigina bajaradi, muayyan ko‘rinishdagi yuridik ahamiyatga ega bo‘lgan harakatlarni amalga oshiradi.

Sust huquqiy xulq-atvor – huquqiy ta'sir etish tahdidi mavjud bo‘lmaganda fuqarolarning o‘z huquq va erkinliklaridan foydalanmasligida namoyon bo‘ladi. Bunga misol qilib, fuqarolarning saylovlarda ishtirok etmasligini ko‘rsatish mumkin.

Huquqiy xulq o‘zining barcha ko‘rinishlarida shaxsning har tomonlama uyg‘unlashuviga muhim turtki bo‘ladi hamda uning ijodiy va intellektual mahoratini va qobiliyatini o‘sishiga, ma'naviy-huquqiy sifatlari shakllanishiga yordam beradi.

16.2. HUQUQBUZARLIK TUSHUNCHASI, BELGILARI VA TURLARI

Bunday qilmish qonun bilan muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi yoki zarar yetkazish xavfini tug‘dirishi mumkin.

Huquqbuzarlikning asosiy belgilari:

- jamiyat va shaxs uchun ijtimoiy xavfli;
- huquqqa zid xarakterga ega;
- aybli qilmish;
- zararli oqibat keltirib chiqaradi;

– kishilarning erki va ongiga bog‘liq bo‘lgan holda, ular tomonidan harakat yoki harakatsizlik shaklida amalga oshiriladi va boshqalar.

Ijtimoiy xavflilik darajasiga ko‘ra huquqbuzarlikning jinoyat (o‘g‘rilik, firibgarlik, odam o‘ldirish va boshqalar) hamda nojo‘ya ish ko‘rinishidagi turlari mavjud.

Nojo‘ya ish ko‘rinishidagi huquqbuzarlik, o‘z navbatida, fuqarolik-huquqiy (moddiy zarar yetkazish, majburiyatni bajarmaslik va boshqalar), ma‘muriy-huquqiy (mayda bezorilik, yo‘l harakati qoidalarini buzish va boshqalar), intizomiy-huquqiy (ishga kelmaslik, kech qolish va boshqalar)ga bo‘linadi.

16.3. HUQUQBUZARLIKNING YURIDIK TARKIBI

Huquqbuzarlikning tarkibiy elementlari:

- obyekt (huquq bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar);
- obyektiv tomoni (huquqning buzilishi va uning ijtimoiy xavfliligi);
- subyekti (huquqbuzarlikni sodir etgan shaxslar);
- subyektiv tomoni (huquqbuzarlik oqibatidan kelib chiqadigan ijtimoiy xavfli qilmishga bo‘lgan ongli-ruhiy munosabat).

Huquqbuzarlik obyekti – bu huquq bilan tartibga solinadigan va muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlardir. Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatlarning *umumiy, maxsus va bevosita* obyektlari farqlanadi.

Huquqbuzarlikning obyektiv tomoni – bu huquqqa zid xatti-harakatning tashqi belgisidir. Aynan shunday belgiga asosan huquqbuzarlik haqida, u qanday ro‘y bergani va qanchalik zarar keltirgani haqida mulohaza yuritish mumkin bo‘ladi.

Huquqbuzarlikning obyektiv tomonini tarkibiy qismlari quyidagilardan iboratdir:

1) nojo‘ya harakat – ya‘ni inson irodasi va aql-zakovati nazoratida bo‘lgan va harakatda yoki harakatsizlikda ifodalanadigan xulq-atvordir. Harakat – kishining faol xatti-harakati, harakatsizlik – passiv xulq-atvor. Shaxs harakat qilishga majbur bo‘la turib, ya‘ni o‘z huquqiy

majburiyatlarini bajarishi kerak bo'lgani holda harakatsizlikka yo'l qo'yishi huquqbuzarlikka kiradi.

2) xatti-harakatning huquqqa zidligi, ya'ni yuridik normalar ko'rsatmalariga zidligi tufayli huquq tomonidan taqiqlanadi. Huquqqa zidlik, ya'ni xatti-harakatning qonun bilan taqiqlanishi uch xil usulda ifodalanadi:

birinchisi, to'g'ridan-to'g'ri taqiqlash orqali (mehnat qonun hujjatlariga binoan zararli mehnat sharoitlaridagi og'ir ishlarda ayollar mehnatidan foydalanish taqiqlanadi);

ikkinchisi, normada huquqqa zid xatti-harakat aniqlanib, uni sodir etganlik uchun jazo chorasi belgilanganida bilvosita taqiq orqali (bunda yozma ifodalangan yoki oddiygina nomi keltirilgan xatti-harakat qonun bilan taqiqlanadi; chunonchi, Jinoyat kodeksining Maxsus qismi normalari bunga misol bo'la oladi);

uchinchisi, huquqiy normada ijobiy, qonunda ifodalangan xatti-harakatni bayon etish orqali (bunday vaziyatda xatti-harakatning boshqa, unga qarama-qarshi turi maqsadga muvofiq bo'lmaydi va shuning uchun taqiqlangan xatti-harakat hisoblanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi xaridorga buyumni, xaridor esa sotuvchiga pulni berishga majbur bo'ladi, biroq bu – xatti-harakatning boshqa turiga ko'ra – pul yoki buyumning berilmasligi taqiqlanadi deganidir).

3) qilmish natijasida yetkazilgan zarar (zararli oqibat) – huquqbuzarlik natijasida yuzaga keladigan salbiy va shuning uchun nomaqbul oqibatdir. Ushbu salbiy oqibatlar mulkiy (mulkdan ayrilish, boy berilgan foyda), nomulkiy (haqoratlash, bo'hton), ijtimoiy (o'z huquqini amalga oshirish imkoniyatidan mahrum bo'lish), shaxsiy (hayotdan ko'z yumish, sog'liqqa zarar yetkazish) va boshqa xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

4) huquqqa qarshi qilmish va zararli oqibat o'rtasidagi sababiy sababiy bog'lanish. Huquqdagi sababiy bog'lanish – hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik bo'lib, ulardan biri – zaruratni ikkinchisi – oqibatni tug'diradi.

Shuningdek, huquqbuzarlikning obyektiv tomoni haqida gapirganda uning joyi, vaqti, usuli va muhit masalalariga ham e'tibor qaratish lozim.

Huquqbuzarlik subyekti – bu huquqqa zid aybli qilmishni sodir etgan shaxs, ya'ni huquqbuzardir. Har qanday shaxs ham huquqbuzarlik

subyekti hisoblanmaydi, faqat o'z qilmishiga javob bera oladigan, aqli raso shaxsgina shunday subyekt sifatida tan olinadi.

Huquqbuzarlikning subyektiv tomoni. Sodir qilingan qilmishiga nisbatan shaxsning ruhiy munosabati bo'lib, uning zaruriy belgisi aybdir.

Ayb – huquqbuzarning huquqqa xilof xatti-harakatiga va uning ijtimoiy xavfli oqibatiga nisbatan qasd yoki ehtiyotsizlik ko'rinishidagi munosabati.

Qasd – shaxsning huquqqa xilof xatti-harakatni sodir qilayotganida bu harakat (harakatsizlik)ning huquqqa xilofligini, ijtimoiy xavfliligini, uning oqibatini anglashi yoki tushunishi (to'g'ri qasd) yoki bu munosabatning ma'lum oqibatni keltirib chiqarishiga ongli ravishda yo'l qo'yishi (egri qasd).

Ehtiyotsizlik – shaxsning xatti-harakatlari natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarning oldini olishni nazarda tutib, beparvolik bilan o'ziga o'zi ishonib harakat (harakatsizlik) qilishi.

16.4. YURIDIK JAVOBGARLIK TUSHUNCHASI, BELGISI, TURLARI

Yuridik javobgarlik – bu huquqbuzarga nisbatan huquq normalarida ko'zda tutilgan sanktsiyalar asosida davlatning majburlov choralarini qo'llashdir. Bu choralar shaxsiy (ozodlikdan mahrum etish), mulkiy (jarima), tashkiliy (muayyan huquqdan mahrum etish, ishdan bo'shatish) xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Yuridik javobgarlik huquqbuzarlikning turlariga ko'ra quyidagilarga bo'linadi: jinoiy-huquqiy, fuqarolik-huquqiy, ma'muriy-huquqiy, intizomiy-huquqiy.

Jinoiy va fuqarolik-huquqiy javobgarlikni belgilash sud tomonidan amalga oshiriladi.

Yuridik javobgarlik quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

- yuridik javobgarlik davlat majburlov choralari bilan bog'liq;
- yuridik javobgarlik huquqbuzarlik bilan bog'liq;

- yuridik javobgarlik huquqbuzar uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi (ozodlikdan, ota-onalikdan mahrum bo‘lish yoki sodir etilgan qilmishi uchun jarima to‘lash va boshqalar);
- huquq normalarining sanksiyasida o‘rnatiladi.

16.5. YURIDIK JAVOBGARLIKNI ISTISNO QILUVCHI HOLATLAR

Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar tegishli soha qonun hujjatlarida o‘z aksini topgan bo‘lib uning quyidagi turlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin: zaruriy mudofaa; oxirgi zarurat; buyruqni yoki boshqacha tarzdagi rasmiy vazifani bajarish; muomalaga layoqatsizlik va boshqalar.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining **“Qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar tushunchasi”** deb nomlangan 35-moddasida mustahkamlanganidek, “Qilmishda ushbu Kodeksda nazarda tutilgan alomatlar rasmiy jihatdan mavjud bo‘lsa-da, lekin u ijtimoiy xavfli, g‘ayriqonuniy yoki aybli bo‘lmasa, qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar deb topiladi”. Ushbu normada ko‘rsatilganidek, “Quyidagi holatlar, ya’ni kam ahamiyatli qilmishlar; zaruriy mudofaa; oxirgi zarurat; ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab chog‘ida zarar yetkazish; buyruqni yoki boshqacha tarzdagi vazifani bajarish; kasb yoki xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan asosli tavakkalchilik jinoyatni istisno qiluvchi holatlar deb topiladi”.¹

Zaruriy mudofaa mudofaalanuvchining yoxud boshqa shaxsning huquqlarini, jamiyat yoki davlat manfaatlarini g‘ayrihuquqiy tajovuz qilayotgan shaxsga zarar yetkazish yo‘li bilan himoya qilish hisoblanadi. Sodir etilgan harakatlar zaruriy mudofaa chegarasidan chiqib ketishiga yo‘l qo‘yilmagan bo‘lsa, huquqbuzarlik deb hisoblanmaydi.

Zaruriy mudofaa huquqi fuqarolarning davlat va jamoat manfaatlariga, fuqarolarga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga har qanday tajovuzlardan himoya qilishga oid normalarni ro‘yobga chiqarishning muhim kafolatlaridan biri hisoblanadi. Zaruriy mudofaa

¹ O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi // <https://www.lex.uz>

holatida yetkazilgan zarar, agar bunda mudofaa chegarasidan chiqilmagan bo'lsa, qoplanmaydi.

Agar g'ayriqonuniy tajovuzdan himoyalanish paytida himoyalanuvchi uchinchi shaxsga zarar yetkazgan bo'lsa, bu zarar tajovuz qilgan shaxs tomonidan qoplanishi lozim.

Oxirgi zarurat nuqtai nazaridan harakat yoki harakatsizlikni huquqbuzarlik deb baholashda uning chegarasidan chetga chiqmaslik muhim jihat hisoblanadi. Ya'ni keltirilgan zarar oldi olingan zarardan oshib ketmasligi kerak. Shuningdek, boshqa vositalar orqali xavfning oldini olish mumkin bo'lmashligi kerak. Faqat shundagina oxirgi zarurat holatida sodir etilgan qilmish huquqbuzarlik deb topilmaydi.

Muomalaga layoqatsizlik ham yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlar sifatida e'tirof etilib, u jismoniy shaxsning yoshi yoki ruhiy holatiga ko'ra o'z huquqlarini to'liq amalga oshira olmaslik, o'z zimmasiga majburiyatlar olish qobiliyatiga ega emasligida namoyon bo'ladi. Jismoniy shaxsning muomalaga layoqatliligi masalasiga faqat sud tomonidan huquqiy baho beriladi.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy xulq-atvorning elementlarini izohlab bering.
2. Huquqbuzarlikning asosiy belgilarini muhokama qiling.
3. Huquqbuzarlikning yuridik tarkibini yoritib bering. Misollar keltiring.
4. Yuridik javobgarlikni istisno qiluvchi holatlarni izohlab bering.
5. Yuridik javobgarlikning belgilarini izohlab bering.

17-MAVZU. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMI

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Huquqiy tartibga solish mexanizmi tushunchasi, uning asosiy elementlari.
2. Huquqiy tartibga solish va huquqiy ta'sir etish.
3. Huquqiy vositalar tushunchasi, belgilari va turlari.
4. Huquqiy rejimlar tushunchasi, belgilari va turlari
5. Huquqiy rag‘batlantirish tushunchasi, xususiyati, funksiyasi va turlari.
6. Huquqiy imtiyozlar tushunchasi, xususiyati, funksiyalari va turlari.
7. Huquqiy tartibga solish samaradorligi, belgilari va uni ta'minlanish asoslari.

17.1. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMI TUSHUNCHASI, UNING ASOSIY ELEMENTLARI

Huquqiy tartibga solish mexanizmi – jamiyatdagi turli xil ijtimoiy munosabatlarni ma'lum ketma-ketlikda huquqiy tartibga solishga yordamlashuvchi huquqiy vositalar tizimi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmi jamiyatdagi turli-tuman ijtimoiy munosabatlarga muntazam ravishda va muayyan ketma-ketlikda ta'sir etish jarayonidir. Huquqiy tartibga solish jarayoni – ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etish, ularni amalga oshirish, rivojlantirish va takomillashtirishning qat'iy belgilangan tartibidir. Huquqiy tartibga solish har qanday ijtimoiy jarayon singari o‘zining boshlanish va nihoyalanih nuqtalariga ega. Bu jarayon davlat tomonidan huquqiy normalar yaratishdan boshlanadi. Huquqiy norma xalqning davlat idorasini o‘zida ifodalovchi, uni huquqiy munosabat ishtirokchilariga yetkazuvchi vosita sifatida vujudga keladi va amal qiladi.

Huquqiy tartibga solish jarayonini *uch asosiy bosqichga* ajratish mumkin:

1. Ijtimoiy munosabatlarni me'yorga soluvchi yuridik normaning yaratilish bosqichi.

2. Huquqiy normaning amal qilish bosqichi.

3. Yuridik normada nazarda tutilgan holatlar, huquq va majburiyatlar vujudga kelganda subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarning amalga oshirilish bosqichi.

Ko'rsatilgan uch bosqichdan tashqari yana bog'lovchi qo'shimcha bosqich, ya'ni *huquqni qo'llash* haqida gapirish lozim.

Huquqiy tartibga solish jarayonining uch bosqichiga uchta muhim element (huquqiy hodisa) muvofiq keladi:

a) huquq normalari;

b) huquqiy munosabatlar;

v) subyektiv huquq va yuridik majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari.

Yuqorida zikr etilgan qo'shimcha bosqichga muvofiq tarzda huquqiy tartibga solish mexanizmida qo'shimcha element – *huquqni qo'llash hujjatlari* maydonga chiqadi.

Huquqiy tartibga solish mexanizmining har bir elementi, o'z navbatida, o'ziga xos kichik tizimni tashkil etadi. Chunonchi:

– huquq normalarining yaratilish bosqichiga muvofiq keladigan tizimga huquqiy ong, huquq ijodkorligi, normativ-huquqiy hujjatlar, huquqni tizimlashtirish, yuridik texnika va boshqalar kiradi;

– huquq normalarining amal qilish bosqichidagi huquqiy munosabatlar tizimiga huquq subyeksi, yuridik faktlar, umumiy va konkret munosabatlar kiradi;

– huquq va majburiyatlarni amalga oshirish tizimiga huquqiy munosabat qatnashchilarining muayyan xatti-harakatlari, huquqni qo'llash hujjatlari kiradi.

Yuqorida sanab o'tilgan tizimlarni huquqiy tartibga solish jarayonining bo'g'inlari deb atash mumkin. Ushbu jarayonda amal qiladigan elementlarning bir butunligi huquqiy tartibga solish mexanizmini tashkil etadi¹.

17.2. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Huquqiy tartibga solish – huquqiy vositalar yordamida amalga oshiriladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, muhofaza qilish,

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик / проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Шарқ, 2009. – Б.475-477.

ijtimoiy ehtiyojlardan kelib chiqqan holda ularni rivojlantirish maqsadida ushbu ijtimoiy munosabatlarga samarali, tashkiliy-huquqiy ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Huquqiy tartibga solish kishilarning xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarga huquqiy vositalar yordamida maqsadli ta'sir etish hamdir. Huquqiy tartibga solishning muhim xususiyati shundaki, u ijtimoiy munosabat ishtirokchilarining yuridik huquq va majburiyatlarini belgilaydi, huquqlar ro'yobga chiqarilishini va majburiyatlar bajarilishini ta'minlaydi.

17.3. HUQUQIY VOSITALAR TUSHUNCHASI, BELGILARI VA TURLARI

Huquqiy vositalar – bu muayyan ko'rsatmalarda va xatti-harakatlarda namoyon bo'ladigan huquqiy hodisa bo'lib, uning yordamida huquq sub'ektlarining manfaatlari amalga oshiriladi va ijtimoiy foydali maqsadlarga erishish ta'minlanadi.

Huquqiy vositalar sifatida huquq normalari va prinsiplari, huquqni qo'llash aktlari, shartnomalar, yuridik faktlar, subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar, taqiqlar, imtiyozlar, rag'batlantirish va jazo choralari, huquq va majburiyatlarni amalga oshirish hujjatlari va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Huquqiy vositalarning quyidagi belgilari mavjud:

1. Ular huquq subyektlarining manfaatlarini amalga oshirishning va ijtimoiy foydali maqsadlarga erishishni ta'minlashning umumlashgan yuridik uslublari hisoblanadi (aynan ushbu holatda huquqning ijtimoiy qimmatini namoyon bo'ladi).

2. Huquqiy vositalar huquqning axborot – energetik sifati va resurslarini o'zida namoyon qiladi. Ular, o'z navbatida, huquqiy munosabat ishtirokchilarining manfaatlarini amalga oshirish yo'lida turgan to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan bo'ladi.

3. Huquqiy vositalar huquqning ta'sir etish va huquqiy tartibga solish mexanizmi hamda huquqiy rejimlarning asosiy faoliyat yurituvchi qismi hisoblanadi.

4. Huquqiy vositalar yuridik oqibatlarga, muayyan natijalarga va u yoki bu darajada huquqiy tartibga solishning samaradorligiga olib keladi.

5. Davlat tomonidan ta'minlanadi.

Huquqiy vositalarni quyidagi bir qator mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:

- murakkablik darajasiga ko'ra huquqiy vositalar birlamchi va kompleks turlarga bo'linadi. Bunda birlamchi huquqiy vositalar sifatida subyektiv huquq va yuridik majburiyatlar, rag'batlantirish va jazolash, imtiyoz va taqiqlarni ko'rsatib o'tish mumkin. Kompleks xarakterdagi huquqiy vositalar esa shartnoma, huquq normalari, huquq institutlari, huquqiy rejim va boshqalardan iborat bo'ladi;

- amalga oshirish funksiyalariga ko'ra: tartibga solish (reguliyativ) va muhofaza etish;

- huquqiy tartibga solish predmetiga ko'ra: konstitutsiyaviy, ma'muriy, jinoiy va boshqalar;

- yuridik tavsifiga ko'ra: moddiy va protsessual;

- normalarni qo'llash natijasida kelib chiqadigan oqibatlarining ahamiyatiga ko'ra: oddiy (masalan, jarima) va maxsus (masalan, umrbod ozodlikdan mahrum etish);

- amalda bo'lish muddatiga ko'ra: doimiy (masalan, fuqarolik) va vaqtinchalik (masalan, mukofot);

- huquqiy tartibga solish turiga ko'ra: normativ (masalan, huquq normalarida belgilab quyilgan taqiqlar) va individual (masalan, huquqni qo'llash aktlari);

- axborot-ruhiy yo'nalishiga ko'ra: rag'batlantiruvchi (imtiyozlar) va cheklovchi (masalan, muayyan xatti-harakatni to'xtatib qo'yish) va boshqalar.

17.4. HUQUQIY REJIMLAR (TARTIBLAR) TUSHUNCHASI, BELGILARI VA TURLARI

Bugungi kunda huquqiy rejim tushunchasi yuridik fan sohasida tobora mustahkam o'ringa ega bo'lmoqda. Huquqiy rejimni muayyan obyektning belgilangan holati, undan foydalanish, egalik qilish, tasarruf etish hamda tegishli sohada yuzaga keladigan munosabatlarning tartibi sifatida tavsiflash mumkin.

Huquqiy rejim – davlat tomonidan huquq normalari ko‘rinishida o‘rnatiladigan huquqiy tartibga solishning maxsus usuli.

Yuqoridagi ta'rifdan ham ko‘rinib turibdiki, huquqiy rejim muayyan tartibning mavjudligi bilan bog‘liqdir. O‘z navbatida, tartib bir harakatdan keyin boshqa harakatni amalga oshirishning texnologik ketma-ketligini namoyon etadi.

Huquqiy rejimlar jamiyat hayotining muayyan sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar guruhini barqaror normativ tartibga solishni ta'minlaydi hamda muayyan obyektlardan samarali foydalanishga ko‘maklashadi¹.

Har qanday huquqiy rejimning samarali faoliyati, birinchidan, mantiqiy asoslantirilgan, ikkinchidan, oldingi harakatdan keyin qonuniy va ketma-ketlik asosida harakat qilish zarurligini ko‘zda tutadi.

Huquqiy rejimlarning quyidagi belgilari mavjud:

- ular qonun hujjatlarida belgilab qo‘yiladi va amal qilishi davlat tomonidan ta'minlanadi;
- ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini maxsus shaklda tartibga solishni maqsad qilib qo‘yadi;
- muayyan huquqiy vositalardan tashkil topgan huquqiy tartibga solishining maxsus tartibini namoyon etadi;
- alohida huquq subyektlarining manfaatlarini amalga oshirish uchun qulay yoki noqulay shart-sharoitlarni belgilab beradi.

17.5. HUQUQIY RAG‘BATLANTIRISH TUSHUNCHASI, XUSUSIYATI, FUNKSIYASI VA TURLARI

Ma'lumki, kishilar ongi va xohish-irodasiga huquq yordamida ta'sir ko‘rsatish ko‘rinishlaridan biri bu muayyan faoliyat turlarini rag‘batlantirish usuli hisoblanadi. **Huquqiy rag‘batlantirish** – hurmatga sazovor ixtiyoriy xulq-atvorni yuridik ma'qullash shakli va chorasidir. Mazkur choraning ko‘rilishi natijasida subyekt taqdirlanadi, uning uchun ijobiy oqibatlar ro‘y bergan sanaladi.

¹ Малько А.В., Родионов О.С. Правовые режимы в российском законодательстве // Журнал российского права. 2001. – № 9.

Xususan, mamlakatimizda davlat mukofotlari va faxriy unvonlar – davlatning iqtisod, fan, madaniyat, san'at, Vatanni himoya qilish va ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi yuksak xizmatlari uchun fuqarolarni rag‘batlantirishning oliy shaklidir.

Ayni paytda huquqiy rag‘batlantirishning qator belgilari mavjud. Avvalambor, huquqiy rag‘batlantirish hurmatga sazovor va taqdirlashga loyiq xulq-atvor bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunda shaxs davlat va jamiyat oldidagi o‘z xizmatlari uchun shunday hurmatga sazovor bo‘ladi. Ko‘pincha rag‘batlantirish bilan bog‘liq hujjatning mazmunida xizmat to‘g‘risida bevosita fikr yuritiladi. Shu bois xizmat va rag‘batlantirish o‘rtasidagi bog‘lanish yana bir karra ta'kidlanadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasida tegishli sohada o‘rnak ko‘rsatgan xodimlar uchun “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi”, “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi” va boshqa unvonlar nazarda tutiladi.

Rag‘batlantirishga loyiq xizmat deganda subyekt o‘z vazifalarini namunali bajarishi yoki umume'tirof etilgan foydali natijaga erishishi bilan bog‘liq bo‘lgan va rag‘batlantirishni qo‘llash uchun asos bo‘lib xizmat qiluvchi qonuniy xatti-harakat tushuniladi.

Rag‘batlantirishga loyiq xizmat asosan quyidagi xususiyatlarda namoyon bo‘ladi:

- ijtimoiy faol xulq-atvor va ijobiy vazifalarni bajarishda;
- shaxsning o‘z burchiga vijdonan munosabatda bo‘lishida;
- shaxs o‘z vazifalarini namunali bajarishi yoki umume'tirof etilgan foydali natijaga erishishida va boshqalar.

Rag‘batlantirishning belgilari quyidagilardan iborat:

1. Xatti-harakat bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunda rag‘batlantirish, shaxsga tartibga soluvchi ta'sir ko‘rsatar ekan, ijtimoiy foydali xulq-atvorning muayyan turini qat'iy belgilamaydi, balki rag‘batlantirish to‘g‘risidagi normada ko‘rsatilgan oqibatlar maqbul va foydali ekanligiga ishora qiladi.

2. Rag‘batlantirish choralari ijobiy xulq-atvorni yuridik jihatdan ma'qullaydi.

3. Rag‘batlantirish jamiyat uchun ham, rag‘batlantirilayotgan subyekt uchun ham foydali bo‘lib, ularni ijobiy oqibatlar bilan qanoatlantirgan holda turli manfaatlarni uyg‘unlashtiradi.

4. Rag‘batlantirish ta'sirchan yuridik vosita hisoblanadi.

Huquqiy rag'batlantirish nazorat qiluvchi, da'vat etuvchi, axborot berish, kafolatlash, taqsimlash va tarbiyalash funksiyalarini bajaradi. Huquqiy rag'batlantirishning nazorat funksiyasi shaxsning muayyan faoliyatini muvofiqlashtiradi, da'vat etish funksiyasi majburiyatlarni oshirib bajarishga va ijtimoiy foydali ijobiy harakatlar sodir etishga da'vat qiladi. Baholash funksiyasi yordamida boshqaruvchi organ muayyan shaxsning taqdirlashga sazovor xulq-atvorini rasman ijobiy baholaydi, uni tan oladi va ma'qullaydi, faoliyatning jamiyat uchun foydalilik darajasini aks ettiradi. Kafolatlash funksiyasi intizom va tartibni mustahkamlash uchun qulay shart-sharoit yaratishni nazarda tutsa, taqsimlash funksiyasi namunali xulq-atvor uchun rag'batlantirish choralari mustahkamlab, subyektlarning shaxsiy manfaatlarini ifodalovchi muayyan ne'matlardan foydalanish shartlarini ham belgilaydi. Tarbiyalash funksiyasi shaxsda ijobiy ruhiy kayfiyat va qoniqish hissini uyg'otadi, kishilarni tashabbuskorlikka, fidokorona mehnatga, ijodiy faoliyatga ruhlantiradi. Shunday qilib, rag'batlantirish fuqarolarda huquqiy ong, yuksak huquqiy madaniyat va ma'naviy fazilatlar shakllanishiga ko'maklashadi.

Shu o'rinda rag'batlantiruvchi sanksiyalar ko'plab normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlanganligini qayd etib o'tish maqsadga muvofiq. Bunga O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi (180-modda – Mehnat uchun rag'batlantirish), O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksi (102-modda – Rag'batlantirish choralari) va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar misol bo'la oladi.

Huquqiy rag'batlantirishning turlarini quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin:

tartibga solish predmetiga ko'ra: ma'muriy, mehnat, jinoyat-ijroiya va boshqalar

yuridik tabiatiga ko'ra: moddiy-huquqiy va protsessual

qo'llash sub'ektlariga ko'ra: davlat va nodavlat

qo'llanish miqyosiga ko'ra: umumdavlat, mintaqaviy, mahalliy

17.6. HUQUQIY IMTIYOZLAR TUSHUNCHASI, XUSUSIYATI, FUNKSIYALARI VA TURLARI

Huquqiy imtiyoz deganda sub'ektga o'z manfaatlarini to'laroq qondirish imkonini beruvchi va qo'shimcha, alohida huquqlar (afzalliklar) berishda yoki majburiyatlardan ozod qilishda ifodalanuvchi sub'ekt holatini qonuniy ravishda yengillashtirish tushuniladi.

Mamlakatimizda demokratik yangilanishlar sharoitda davlat boshqaruvida ma'muriy usullar emas, balki ko'p jihatdan iqtisodiy usullar ustunlik qiladi. Bunday sharoitda imtiyozlarning ahamiyati ortadi. Zotan, aksariyat imtiyozlar hayot faoliyatining turli jabhalari, chunonchi, tadbirkorlik, moliya va ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va demografik, madaniy va xayriya va boshqa sohalardagi soliqlar bilan bog'liq bo'ladi.

Imtiyozlar, eng avvalo, ijtimoiy chora hisoblanadi. Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda salbiy holatlarga barham berish va ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan aholining ko'p sonli qatlamlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida imtiyozlar tizimi tubdan o'zgartirib borilmoqda. Shu bilan birga, O'zbekiston huquqiy tizimida davlat qurilishi, mahalliy o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirish va boshqa vazifalarni hal qilish uchun imtiyozlardan tobora faolroq foydalanilmoqda. Bu jihatlar so'nggi yillarda huquqiy imtiyozlarning maqomi ancha oshganligidan dalolat beradi. Darhaqiqat, endilikda imtiyozlar aholi muayyan guruhlarining holatini tenglashtiruvchi yuridik vositaga, ijtimoiy yordam ko'rsatish va qo'llab-quvvatlash usuliga aylanib bormoqda.

Huquqiy imtiyozlar uchun quyidagi belgilar muhim hisoblanadi:

a) huquqiy imtiyozlar subyektlarning manfaatlari yanada to'laroq qondirilishi, ularning hayot sharoitlari yengillashtirilishi bilan tavsiflanadi;

b) huquqiy imtiyozlar umumiy qoidadan istisno tariqasida qo'llaniladi va yuridik tabaqalashtirish usuli sifatida amal qiladi.

Chunki imtiyozlar, avvalambor, shaxs maxsus huquqiy maqomining muhim qismi, subyektning asosiy huquq va erkinliklarini yuridik yo'sindagi alohida imkoniyatlar bilan to'ldirish mexanizmidir;

v) huquqiy imtiyozlar vakolatli davlat organlari tomonidan huquqiy hujjatlarda huquq ijodkorligining demokratik prinsiplariga muvofiq belgilab qo'yilgan istisno tariqasidagi qoidalar sifatida amal qiladi. Odatda, imtiyozlar huquqni qo'llash hujjatlari bilan emas, balki normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilab qo'yiladi.

Huquqiy imtiyozlarning asosiy maqsadi shaxs, ijtimoiy guruhlar va davlat manfaatlarini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Ana shu asosiy maqsadga erishishga qaratilgan **huquqiy imtiyozlar** kompensatsiya qiluvchi va rag'batlantiruvchi funksiyalarni bajaradi.

Huquqiy imtiyozlarning turlari quyidagilardan iborat:

- huquqiy tartibga solish premetiga ko'ra: konstitutsiyaviy, fuqarolik, ekologik va boshqalar;
- hajmiga ko'ra: asosiy, qisman va qo'shimcha;
- harakat qilish vaqtiga ko'ra: doimiy va vaqtinchalik;
- mazmuniga ko'ra: moddiy-huquqiy, ma'naviy.

17.7. HUQUQIY TARTIBGA SOLISH SAMARADORLIGI, BELGILARI VA UNI TA'MINLANISH ASOSLARI

Huquqiy tartibga solish samaradorligi – *bu huquqiy tartibga solish maqsadi bilan erishilgan natija o'rtasidagi nisbatdir.*

Muayyan davlatda amalda bo'lgan huquqiy tartibga solish mexanizmining samaradorligi ushbu jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ma'naviy omillar bilan belgilanadigan vaziyatga bog'liq bo'ladi.

Huquqiy tartibga solish samaradorligi keng va serqirrali tushuncha bo'lib, uning tarkibiy qismlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- amaldagi qonunchilik tizimining sifat jihati;
- huquqni qo'llash faoliyatining samaradorligi;
- huquqni qo'llash subyektlarining huquqiy ongi darajasi;
- aholining huquqiy ongi va madaniyati darajasi.

Huquqiy tartibga solish samaradorligini ta'minlashning quyidagi asoslarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- huquq ijodkorligi faoliyatini yanada takomillashtirish, ya'ni bunda qonunchilik taxnikasiga qat'iy amal qilish, ijtimoiy manfaatlarini

to'laroq e'tiborga olish hamda huquq normalari amalda bo'ladigan jamiyatdagi obyektiv qonuniyatlarni hisobga olish;

– huquqni qo'llash jarayonini takomillashtirish. Bunda huquq ijodkorligi va huquqni qo'llashning samarali uyg'unligini ta'minlash hamda jamiyatda qonuniylik va huquqiy tartibotni qaror toptirish;

– huquq subyektlarining huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish va boshqalar.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy tartibga solish mexanizmida huquq normasi, huquqiy munosabat, individual hujjatlar va huquqiy ong o'rtasidagi munosabatlarni muhokama qiling.

2. Huquqiy tartibga solish samaradorligi va uni ta'minlash asoslarini atroflicha yoritib bering.

3. Huquqdagi rag'bat, imtiyoz va cheklashlarning bir-biridan farqli

4. Qonun osti hujjatlarining ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda qonunlardan farqini izohlab bering.

5. O'zbekistonda huquqiy tartibga solish samaradorligini ta'minlanish asoslarini muhokama qiling.

18-MAVZU. QONUNIYLIK VA HUQUQIY TARTIBOT

Mavzuning asosiy yo‘nalishlari:

1. Qonuniylik tushunchasi va prinsiplari.
2. Qonuniylik kafolati tushunchasi va turlari.
3. Huquqiy tartibot tushunchasi va uning obyektiv zaruriyati.

18.1. QONUNIYLIK TUSHUNCHASI VA PRINSIPLARI

Qonuniylik va huquqiy tartibot birinchi navbatda shaxsning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Qonuniylik va huquq-tartibotning holatiga qarab shaxs erkinligi darajasi, uning huquq va erkinliklarining haqiqiyliги, demokratiyaning darajasi va chinakamligi belgilanadi. Bugungi kunda shaxs manfaatlari davlat uchun ustuvorlik kasb etayotgan ekan, qonuniylik va huquqiy tartibotning bu tomoni ham davlat faoliyatining muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlash huquqiy davlatni shakllantirishning zarur sharti va vositasi hamda uning muhim tarkibiy qismlaridir. Mustahkam qonuniylik va huquq ustunligiga asoslangan tartib o‘rnatilgan taqdirdagina davlat chinakam huquqiy bo‘ladi.

Qonuniylikning mazmuni quyidagilarni nazarda tutadi:

1. Jamiyat va davlatda huquqiy qonunchilikning mavjudligini bildiradi, bu amaldagi qonunlar ideal huquqni, huquq prinsiplarini, umuminsoniy qadriyatlar, erkin demokratik jamiyat va huquqiy davlatga xos bo‘lgan xususiyatlarni o‘zida ifodalashi demakdir.

2. Qonunlarning huquqiyliги Konstitutsiya va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning xalqaro huquq prinsiplari va normalariga, xalqaro andozalarga, insonning ajralmas huquqlariga mos kelishini bildiradi.

3. Normativ-huquqiy hujjatlar tizimi ierarxiyasiga tatbiqan Konstitutsiya va qonunlar oliy yuridik kuchga ega. Ushbu holat qonunlar ijrosini ta‘minlashga qaratilgan qonunosti hujjatlarining qat‘iy ravishda ularga mos bo‘lishini taqozo etadi.

4. Konstitutsiya va boshqa qonunlar amal qilishining samarali himoyasi qonuniylikni anglatadi.

Qonuniylik – bu huquq subyektlari tomonidan normativ-huquqiy hujjatlarga to‘la va aniq amal qilinishidir. Qonuniylik – huquq va hokimiyat, huquq va davlatning uzviy bog‘liqligida o‘z ifodasini topadigan, ijtimoiy-siyosiy hayotga huquqiy tus beradigan keng ma'nodagi siyosiy-huquqiy hodisa.

Qonuniylik – *ijtimoiy hayotda huquq va qonun ustuvorligidan, ijtimoiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari tomonidan huquq normalarini og'ishmay amalga oshirish, mansabdor shaxslar faoliyatidagi huquqbuzarlik va zo‘ravonlikka qarshi izchil kurashish, jamiyatda tartib va uyushqoqlikni ta'minlashdan iborat ijtimoiy-siyosiy rejimdir.*

Qonuniylikning asosiy tamoyillari:

1. Konstitutsiya va qonunlarning boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga nisbatan ustunligi.
2. Huquq subyektlarining qonun va sud oldidagi tengligi.
3. Hokimiyat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyatida zo‘ravonlikka yo‘l qo‘yilmasligi.
4. Inson (fuqarolar) huquq va erkinliklarini kafolatlanganligi.
5. Normativ-huquqiy hujjatlarni mamlakatning butun hududida bir xil qo‘llanilishi va talqin etilishi.
6. Maqsadga muvofiqlikning qonuniylikka qarshi qo‘yilmasligi.
7. Qonuniylikning madaniyat bilan uzviy bog‘liqligi.

Adabiyotlarda huquqiy qonuniylik haqida ham gap yuritiladi. Huquqiy qonuniylik prinsipi – huquq normalariga ijtimoiy munosabatlarning barcha subyektlari tomonidan rioya qilish rejimi “yozilgan” huquqni haqiqiy huquqqa aylantirish usuli, inson va jamiyat huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari amalga oshirilishini kafolatlash shakli.

18.2. QONUNIYLIK KAFOLATI TUSHUNCHASI VA TURLARI

Qonuniylik kafolati – *bu qonun va qonun osti hujjatlari amal qilishini ta'minlovchi, fuqarolarning huquqlarini hamda davlat, jamiyat manfaatlarini to‘siqlarsiz amalga oshiruvchi usullari, shart-sharoitlaridir.*

Qonuniylikni amalga oshirish kafolatining turlari:

1) iqtisodiy (jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilikning turli shakllari, iqtisodiy erkinlik va boshqalar);

2) siyosiy (konstitutsiyaviy tuzumning demokratlashtirilish darajasi, jamiyatning siyosiy tizimi, siyosiy plyuralizm (fikrlar xilma-xilligi) ko‘ppartiyaviylik, hokimiyat vakolatlarining bo‘linishi va boshqalar);

3) tashkiliy (qonun hujjatlariga amal qilinishini nazorat qiluvchi maxsus organlar, ya'ni sud, ichki ishlar, prokuratura va boshqalarning faoliyati);

4) huquqiy (qonuniylikni amalga oshirish uchun barcha huquqiy normalarni bajarish, huquqbuzarliklarning oldini olish, uni buzgan kishilarga nisbatan tegishli jazo choralarini qo‘llash);

5) jamoatchilik (jamoat birlashmalari, siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar va boshqa fuqarolik jamiyati institutlari hamda fuqarolarning qonuniylik va huquq-tartibotni mustahkamlashda ishtirok etishi).

18.3. HUQUQIY TARTIBOT TUSHUNCHASI VA UNING OBYEKTIV ZARURIYATI

Huquqiy tartibot – bu huquq sub'ektlarining huquq normalarida belgilangan qoidalarga to'la va aniq rioya qilishlari natijasida o'rnatiladigan ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Huquq, qonuniylik, huquq-tartibot davlat va jamiyat hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy tartibotning xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- u huquq normalarida ko‘zda tutilgan bo‘ladi;
- muayyan huquq normalarini hayotga tatbiq etish natijasida yuzaga keladi;
- davlat tomonidan ta'minlanadi;
- kishilar hayotini yengillashtirib, ularning yanada erkin bo‘lishlari hamda ijtimoiy munosabatlarni tashkiliy jihatdan yuzaga kelishi va amalda bo‘lishi uchun shart-sharoit yaratadi;
- qonuniylikning natijasi sifatida yuzaga chiqadi.

Nazorat uchun savollar

1. Qonuniylik va huquqiy tartibotni ta'minlashda huquqning rolini ko'rsatib bering.
2. Qonuniylik tamoyillari va kafolatlarini muhokama eting.
3. Qonuniylikning asosiy tamoyillaridan biri sifatida maqsadga muvofiqlikning qonuniylikka qarshi qo'yilmasligi yuridik amaliyotda qay darajada namoyon bo'lishini muhokama qiling.
4. Huquqiy tartibot xususiyatlariga tushuncha bering.
5. Qonunlar va huquqiy qonuniylik tushunchalarini muhokama qiling

19-MAVZU. DAVLAT VA HUQUQNING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Mavzuning asosiy yoʻnalishlari

1. Davlat va huquqning rivojlanish istiqbollari
2. Fuqarolik jamiyati tushunchasi, belgilari
3. Fuqarolik jamiyatining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy asoslari
4. Huquqiy davlat tushunchasi, belgilari va prinsiplari.
5. Oʻzbekiston Respublikasida demokratik huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish masalalari.

19.1. DAVLAT VA HUQUQNING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Davlat va huquqning rivojlanish istiqbol va yoʻllari haqida toʻxtalib oʻtadigan boʻlsak, shuni qayd etish lozimki, bugungi kunda jahonning aksariyat rivojlangan davlatlari demokratik huquqiy davlat qurish yoʻlidan bormoqdalar. Jumladan, Avstriya, Germaniya, Shveytsariya, va Yaponiya kabi davlatlar demokratik huquqiy davlatni shakllantirish borasida katta muvaffaqiyatlarga erishib kelmoqdalar. Biz tanlab olgan yoʻl ham demokratik yoʻl boʻlib, Konstitutsiyamizning muqaddimasida belgilab qoʻyilgan insonparavar demokratik huquqiy davlat barpo etishdir.

Ma'lumki, demokratik huquqiy davlatni rivojlangan fuqarolik jamiyatisiz shakllantirib boʻlmaydi. Endi demokratik huquqiy davlatning tarkibiy qismi boʻlgan fuqarolik jamiyati tushunchasi, belgilari va uning tuzilishiga toʻxtalib oʻtamiz.

19.2. FUQAROLIK JAMIYATI TUSHUNCHASI, BELGILARI

Fuqarolik jamiyati tarixiy taraqqiyotning, insoniyat sivilizatsiyasi madaniy-ma'rifiy yuksalishining yetuklik darajasidir. Mazkur jamiyat ijtimoiy munosabatlarning oqilona huquqiy tartibga solinganligi, umuminsoniy demokratik qadriyatlar va institutlar qaror topganligi,

adolatli qonunlar tizimi shakllanganligi, davlat va barcha fuqarolik jamiyati institutlari xalq va fuqarolar manfaati uchun faoliyat ko'rsatadigan, fuqarolari komillikka, yuksak ma'naviy-ma'rifiy hamda madaniy sifatlarga erishganligi bilan ta'riflanadi. Fuqarolik jamiyatini barpo etish, eng avvalo, inson, jamiyat va davlatning o'zaro ma'rifiy aloqadorligi bo'lib, unda inson, uning huquqlari va manfaatlari ustuvor ahamiyatga ega. Bunday jamiyatda mavjud bo'ladigan ijtimoiy muhit davlatning qonunlar doirasida faoliyat ko'rsatishiga, o'z navbatida, fuqarolarning huquqlari va erkinliklari to'la-to'kis ta'minlanishiga sharoit yaratadi.

Fuqarolik jamiyati – bu axloqiy, diniy, milliy, ijtimoiy-iqtisodiy, oilaviy munosabatlar va institutlar yig'indisi bo'lib, ular yordamida individlar, guruhlar, jamiyat a'zolarining ehtiyojlari va manfaatlari qondiriladigan va ta'minlanadigan jamiyat.

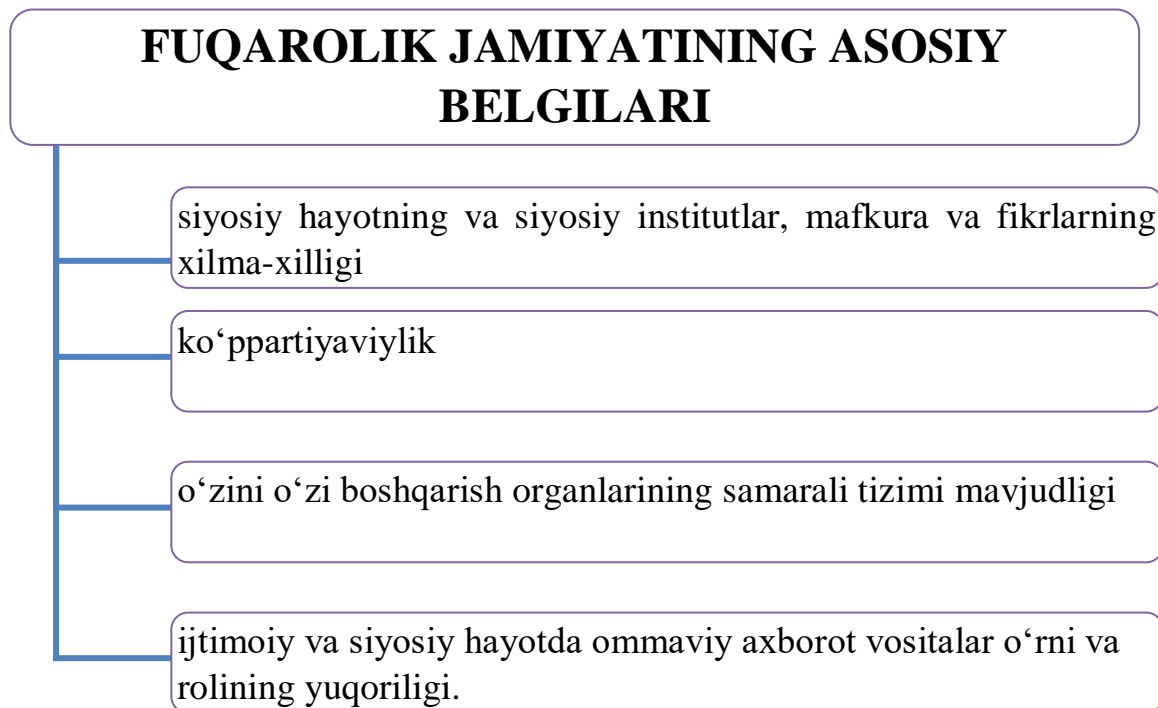
Fuqarolik jamiyati – bu shunday jamiyatki, unda kishilar o'zaro bog'liqdirlar, bir-birlari bilan mustaqil ravishda munosabatda bo'ladilar. Bunday jamiyatda ijtimoiy ma'naviy va madaniy hayotni ta'minlash, uni rivojlantirib avloddan-avlodga yetkazish davlat bilan jamoat birlashmalarining, shaxs bilan jamoatning munosabatlarini ma'lum darajada mustaqil olib borish orqali amalga oshiriladi. Fuqarolik jamiyatida shaxs ijtimoiy munosabatlarda, o'zining shaxsiy xususiyatlarini yo'qotmasdan ishtirok etadi, har bir shaxs o'zligini namoyon qilib, faoliyatining shakl va turlarini erkin tanlaydi.

Huquqshunos olim Z.Islomov fuqarolik jamiyati to'g'risida to'xtalib, quyidagi fikr-mulohazalarni bildirib o'tgan: “Fuqarolik jamiyati – bu shaxsiy hukmronlik rejimiga, obyektiv taraqqiyot qonunlarini rad etuvchi volyuntarizmga, sinfiy dushmanlikka, totalitarizmga, odamlar ustidan zulmkorlikka o'rin bo'lmagan, qonun, axloq, insonparvarlik va adolat prinsiplari hurmat qilinadigan erkin, huquqiy demokratik, yuksak ma'naviyatga erishgan jamiyatdir. Yana bu – aralash iqtisodiyotga ega bo'lgan ko'p ukladli raqobatga asoslanagn jamiyat, tashabbusga asoslangan tadbirkorlik, turli ijtimoiy qatlamlar manfaatlarining oqilona muvozanati ta'minlangan jamiyatdir”¹.

Professor X.Odilqoriyev fuqarolik jamiyati tushunchasiga quyidagicha ta'rif bergan: “Fuqarolik jamiyati – har bir inson manfaatini

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси/ Дарслик. – Т.: Адолат, 2007. – Б.92-93.

ustuvor biluvchi, huquqiy an'ana va qonunlarga hurmat muhiti shakllantirilgan, umuminsoniy qadriyatlar e'zozlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari so'zsiz ta'minlanadigan, davlat hokimiyatining samarali jamoatchilik nazorati mexanizmlari vujudga keltirilgan, insoniy munosabatlar chuqur ma'naviy-madaniy qadriyatlarga tayanadigan erkin demokratik huquqiy jamiyat"¹.



19.3. FUQAROLIK JAMIYATINING IJTIMOIIY, IQTISODIY, SIYOSIY VA MA'NAVIIY ASOSLARI

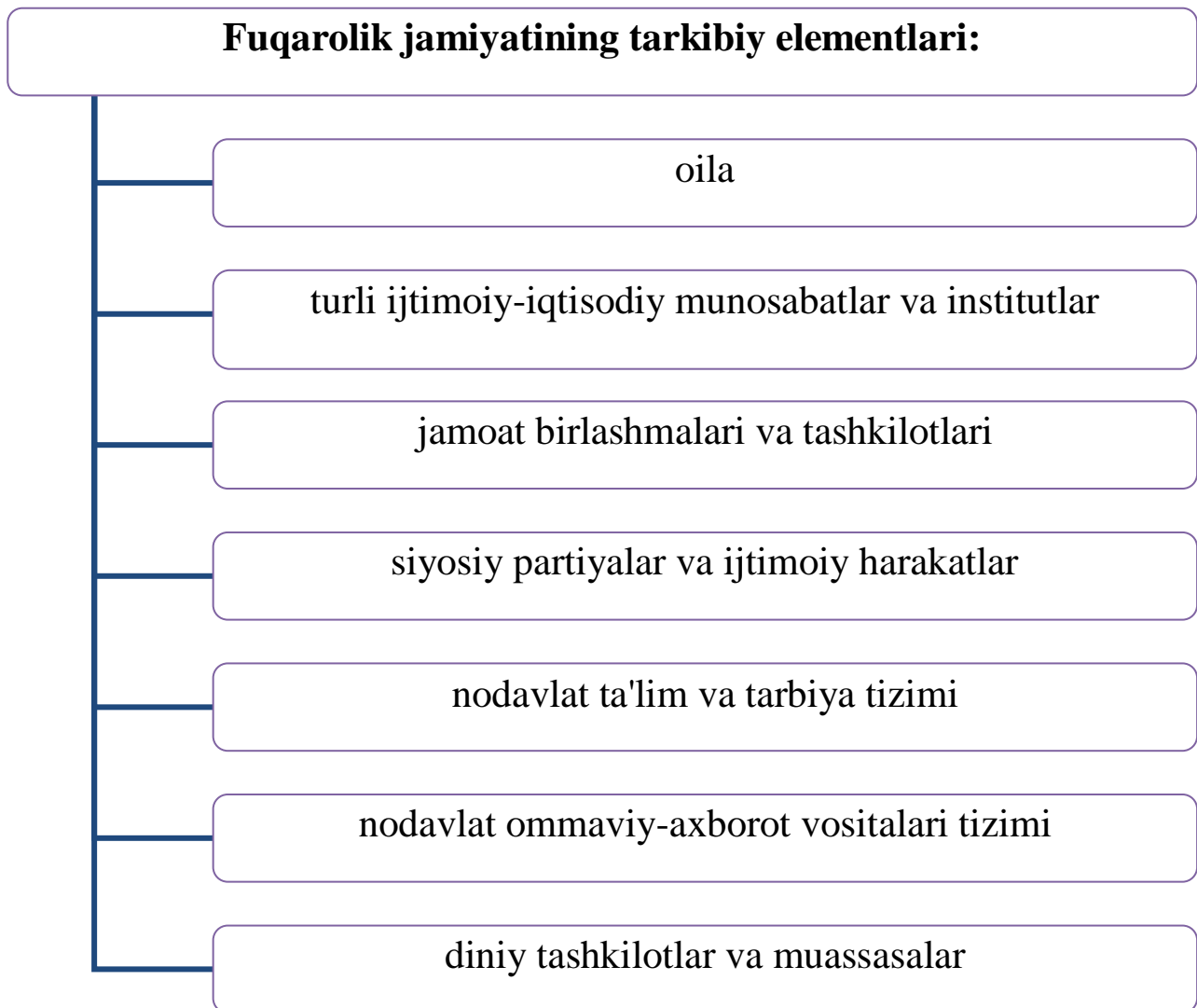
Fuqarolik jamiyatining turli sohalarda institutlari mavjud bo'lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ma'naviyat sohasida – fuqarolik jamiyatining institutlari: fan, madaniyat va maorif tashkilotlari hamda turli ijodiy uyushmalar;
- iqtisodiy sohada – turli tashkilot, korxonalar va muassasalar;
- siyosiy sohada – siyosiy partiyalar va harakatlar;
- ijtimoiy sohada – oila va kishilarning turli mehnat uyushmalari;
- axborot sohasida – ommaviy axborot vositalari.

Fuqarolik jamiyatida xususiy mulkchilik g'oyat katta ahamiyatga ega. Chunki u mulkdor sifatida davlat hokimiyatiga nisbatan o'zini

¹ Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. –Т.: Шарқ, 2002. – Б.171-172.

mustaqil sezadi, u qonunda ko'rsatilgan asoslarda o'z manfaatlarini hisobga olib, xohlagan ishi bilan shug'ullanishi, istagan kasbini tanlashi, o'zi tanlagan joyida yashashi mumkin.



19.4. HUQUQIY DAVLAT TUSHUNCHASI, BELGILARI VA PRINSIPLARI

Huquqiy davlat – huquqiy asosda tashkil topadigan va jamiyat hayotining barcha sohalarida huquq ustuvorlik qiladigan davlat.

Ma'lumki, huquqiy demokratik davlat barpo etish uchun fuqarolik jamiyati shakllangan bo'lishi kerak. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati o'zaro bog'liq, bir-birini taqozo etuvchi ijtimoiy hodisalardir.

Huquqiy davlat to'g'risidagi g'oyalar asrlar davomida shakllangan. Bu g'oyalar qadimgi davrning Aristotel, Sitseron kabi mutafakkirlarining asarlarida o'z ifodasini topgan edi. Keyinchalik XVII-XVIII asrlarga kelib, huquqiy davlat g'oyasiga yana e'tibor kuchaydi va bu g'oya asosida butun bir ta'limot – huquqiy davlat nazariyasi yaratildi. Huquqiy davlat nazariyasining shakllanishiga G.Gegel, Sh.Monteske, I.Kant, R.fon Mol va boshqa olimlar katta hissa qo'shganlar. Huquqiy davlat nazariyasi asoschilardan biri Immanuil Kant huquqiy davlat tushunchasiga quyidagicha ta'rif bergan: “Davlat huquqiy qonunlarga bo'ysunish asosida yashovchi ko'plab odamlarning uyushmasidir”¹.

Qonunning ustuvorligi – huquqiy davlatning asosiy prinsipidir. Qonunlar hayotiy, amaliyot bilan uzviy bog'liq bo'lishi va undan kelib chiqmog'i lozim. Qonun bozor munosabatlariga o'tishning barcha amal qilishi kerak bo'lgan yetakchi prinsiplaridan biridir. U hayotning barcha sohalarida qonunning qat'iy hukmdorligini nazarda tutadi.

Jamiyatning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati huquqiy davlatning muhim omili va shartidir.

Huquqiy adabiyotlarda huquqiy davlatning quyidagi asosiy belgi va xususiyatlarini ko'rsatib o'tilgan:

1. Hokimiyatning bo'linishi, ya'ni bir davlat kichik tizimining funksiyasini boshqasi bilan almashtirilishiga yo'l qo'yib bo'lmasligi;
2. Fuqarolik jamiyatining mavjudligi;
3. Biron-bir bo'g'in yoki institutda hokimiyat vakolatlarining to'planib qolishiga to'sqinlik qiluvchi monopoliyaga qarshi mexanizmlarning yaratilishi;
4. Konstitutsiyaviy qonunning ustunligi va bevosita amal qilishi;
5. Davlat hokimiyati suverenligini qonunda belgilash va uni hayotga tatbiq etish;
6. Saylash huquqi normalari asosida qonun chiqaruvchi organlarni shakllantirish hamda qonunlarda davlat irodasini shakllanishini va ifodalanishini nazorat qilish;

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. – М.: Юристъ, 2002. – С.251.

7. Ichki qonunlarning xalqaro huquq umume'tirof etgan normalar va prinsiplarga muvofiqligi;

8. Ijtimoiy munosabatlar barcha subyektlarining, har kimning o'zboshimcha qarorlaridan huquqiy kafolatlanganligi;

9. Huquqiy davlatchilikni ta'minlashning namunasi, modeli va vositasi sifatida sudning ustunligi;

10. Qonunlarning huquqqa muvofiqligi va davlat hokimiyati tizimini huquqiy tashkil etish;

11. Fuqarolar huquqlari va majburiyatlarining birligi;

12. Davlat va shaxsning o'zaro mas'uliyati"¹.

Huquqiy davlatning muhim xususiyati davlat va shaxs o'zaro munosabatlarning huquqiy tusda bo'lishidir. Shuni anglash joizki, shaxsning huquqi va erkinligi – bu insonning ajralmas bir qismi, ijtimoiy tuzumning mahsulotidir. Buningsiz huquqiy davlatning asosi bo'ladigan fuqarolik jamiyatiga erishib bo'lmaydi.

19.5. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DEMOKRATIK HUQUQIY DAVLAT QURISH VA FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng, 1992 yil 8 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi mamlakat hayotida ulkan siyosiy voqyea bo'ldi. Mamlakatimizning Asosiy qonunida davlat tuzumi prinsiplarini, fuqarolarning huquq va erkinliklarini, jamiyatni rivojlantirishning iqtisodiy negizlari va strategik yo'nalishlari va boshqa masalalar mustahkamlab qo'yilgan.

Konstitutsiyada davlat hokimiyati organlarining avvalgi totalitar tuzumdan mutlaqo farq qiladigan, hokimiyatlarning, ya'ni qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlarining bo'linishi prinsipiga asoslangan tizimi yaratilganligi ko'rsatib o'tilgan. Albatta, har bir davlat huquqiy va demokratik tarzda shakllanishi uchun ushbu hokimiyatning bo'linishi tamoyiliga amal qilishi lozim.

Huquqiy demokratiya qaror topar ekan, unda respublika aholisining barcha qatlamlari manfaatlari, barcha ijtimoiy guruhlarining milliy va madaniy haq-huquqlari muhofaza etiladi.

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси/ Дарслик. – Т.: Адолат, 2007. – Б.124-125.

Mustaqil O‘zbekiston o‘z xalqi tanlab olgan yo‘l-ochiq erkin bozor iqtisodiyotiga asoslanadigan odil jamiyat, kuchli demokratik huquqiy davlat qurish yo‘lidan bosqichma bosqich olg‘a bormoqda. Biz barpo etayotgan davlat, avvalo, umumjahon sivilizatsiyasiga, davlat qurilishi sohasida taraqqiy etgan boshqa xalqlar erishgan tajribalarga va o‘zimizga xos milliy an‘analarga, ijtimoiy qadriyatlarga asoslanmoqda.

Ma'lumki, mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etish, inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, davlatimizni demokratik davlat darajasiga ko‘tarish, taraqqiy topgan mamlakatlar va xalqlarning hayot darajasiga yetkazib borishdir.

Respublikamizda demokratik huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo‘lida demokratik islohotlarni yanada jadallashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilingan va unda beshta ustuvor yo‘nalishlar ko‘rsatib o‘tilgan:

- “Davlat va jamiyat qurilishi tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari;
- Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari;
- Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari;
- Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari;
- Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o‘ylangan, o‘zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo‘nalishlar”¹.

Yaqin istiqbolda mazkur farmonda ko‘rsatib o‘tilgan ustuvor yo‘nalishlarda belgilab qo‘yilgan vazifalarni amalga oshirilishi, mamlakatimizda qonun ustuvorligiga, inson huquq va erkinliklarini ta'minlanishiga, iqtisodiyotni rivojlanishiga, aholi turli qatlamlari turmush tarzining yuksalishiga hamda respublikamizni demokratik huquqiy davlatlar qatoridan munosib o‘rin egallashiga xizmat qiladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 6 (766) -сон, 70-модда.

Nazorat uchun savollar

1. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining o‘zaro nisbati va aloqalarini izohlab bering.
2. Fuqarolik jamiyati tushunchasidan kelib chiqib uning asosiy belgilarini izohlab bering.
3. Fuqarolik jamiyati shakllantirishda O‘zbekiston huquq tizimi asosiy sohalarining o‘ziga xos tomonlarini izohlab bering.
4. Fuqarolik jamiyati, uning asosiy belgi va xususiyatlarini izohlab bering.
5. O‘zbekistonda huquqiy davlatning asosiy belgilari va prinsiplari nimalarda namoyon bo‘lishini muhokama qiling.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Rahbariy adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т., 2017. – 592 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2017 йил 8 декабрь.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси (22 декабрь 2017 йил). – Т.: Ўзбекистон, 2018.

7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси (28 декабрь 2018 йил). – Т.: Ўзбекистон, 2019.

2. Normativ-huquqiy hujjatlar

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. / www.lex.uz

2. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

3. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Конституциявий қонуни

// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 213-модда, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 12-сон, 215-модда, 2003 й., 5-сон, 67-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 978-модда.

5. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 136-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 9-10-сон, 137-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 24-сон, 487-модда, 37-сон, 978-модда.

7. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.12.2019 й., 03/19/591/4130-сон.

8. Ўзбекистон Республикасининг “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 41-сон, 406-модда; 2014 й., 20-сон, 222-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2018 й., 03/18/459/0536-сон.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 8 августдаги “Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5505-сон Фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2018 йил 13 август, 32-сон, 655-модда.

10. “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида Фармони билан тасдиқланган “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш концепцияси” // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2019 й., 06/19/5618/2452-сон, 11.12.2019 й., 06/19/5892/4134-сон.

3. Asosiy adabiyotlar

1. Ахмедшаева М. Давлат механизми ва ҳокимиятлар бўлиниши. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2005. – 66 б.

2. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / масъул муҳаррирлар Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Т.Одилқориев. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. – 528 б.

3. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. – М.: Международные отношения, 1996. – 400 с.

4. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – 916 б.

5. Лазарев В.В., Липень С.В., Саидов А.Х. Теория государства и права. Учебник / под ред. акад. Абдурахманова К.Х. – М.: Рос. экон. акад., 2008. – 620 с.

6. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик / проф. Ҳ.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Т.: Sharq, 2009. – 592 б.

7. Odilqoriyev X. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – Т.: Adolat, 2018. – 528 б.

8. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение. Учебное пособие. – Т.: Адолат, 1999. – 480 с.

9. Saburov N. Davlat va huquq nazariyasi. O`quv-uslubiy qo`llanma. – Т.: TDYI, 2008. – 108 б.

10. Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. – Тошкент: ТДЮУ, 2018. – 220 б.

4. Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Жавлиев Н.Б. Ҳуқуқнинг моҳияти: анъанавий ва замонавий назариялар. Ўқув-қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 96 б.

2. Нажимов М.К. Норма и жодкорлиги. Дарслик. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 181 б.

3. Нажимов М.К. Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 66 б.

4. Нажимов М.К. Давлат функциялари. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 64 б.
5. Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий кадриятлар. Монография. – Т.: SMI-ASIA, 2010. – 400 б.
6. Сабуров Н., Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: ТДЮИ, 2011. – 172 б.
7. Nayitboyev F., Najimov M. Hozirgi zamon asosiy huquqiy tizimlari (qiyosiy huquqshunoslik). – Т.: TDYU, 2018. – 229 b.
8. Ҳусанбоев О.О. Ҳуқуқни қўллаш: назария ва амалиёт масалалари. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2019. – 48 б.

5. Xorijiy adabiyotlar

1. Hans Kelzen. General theory of law and state. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – 517 p.
2. Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence Themes and Concepts. Second edition. – London: Routledge publication, 2012. – 305 p.
3. Hart H.L.A. The Concept of Law. 3rd edition. – Oxford: Oxford university press, 2012. – 333 p.

6. Elektron ta'lim resurslari

1. <http://www.tsul.uz>
2. <http://www.norma.uz>
3. <http://www.gov.uz>
4. <http://www.lex.uz>
5. <http://www.lawbook.ru>
6. <http://www.lawlibrary.ru>

DAVLAT VA HUQUQ NAZARIYASI

Darslik

Muharrir: *N. Niyazova, O. Choriyev*

Texnik muharrirlar: *F. Hoshimova, I. Razakova*

Musahhih: *N. Niyazova*

Kompyuterda sahifalovchi: *M. Yusufjanov*